

ИСТРАЖИВАЊА

Књига 15

Редакција:

др Ксенија Марицки Гађански, др Александар Касаш, др Бранко Бешлин, др
Владан Гавриловић, Јелена Колаковић

Главни и одговорни уредник:

др Бранко Бешлин

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ У НОВОМ САДУ
ОДСЕК ЗА ИСТОРИЈУ

ИСТРАЖИВАЊА 15

Нови Сад, 2004.

Инв. бр. 13297

Лектор:

др Гордана Раичевић

Коректор:

Лајош Фекеге

Припрема и штампа:

Scan Studio, Нови Сад

Тираж

500 примерака

ISSN 0350-2112

Реч унапред

Претходна свеска *Испраживања* објављена је пре више од једног десетлећа – 1992. године. У међувремену се много шта десило и променило – и у друштву у коме живимо и у науци којом се бавимо и на Одсеку за историју Филозофског факултета у Новом Саду који је издавач ове публикације. Нажалост, многи чланови редакције, сарадници, али и читаоци нису више међу нама, па верујемо да је целисходно да у неколико речи упознамо или подсетимо научну јавност на то како су *Испраживања* првобитно била замишљена, шта је до сада објављено, зашто је дошло до застоја у излажењу и какви су планови нове редакције.

Прва свеска *Испраживања* појавила се 1971. године, а издавач је био тадашњи Институт за историју Филозофског факултета у Новом Саду. По замисли својих покретача, *Испраживања* нису имала устаљену форму периодичног научног часописа, односно нису имала све уобичајене рубрике (краће прилоге, критичке приказе, белешке), нити су излазила у тачно предвиђеним интервалима, него онда када се радови прикупе и обезбеде финансијска средства. Тако је, у раздобљу од 1971. до 1992. године, објављено четрнаест свезака, које су повољно прихваћене у научној јавности. Тада је то био само део обимне издавачке делатности Института за историју, која је обухватала и монографије, зборнике радова и зборнике докумената.

До дугог прекида у излажењу *Испраживања* дошло је, првенствено, из материјалних разлога. Ова свеска (XV), ни по концепцији ни по спољном изгледу не разликује се од претходних: уведене су неке мање новине, у складу са савременим нормама за публикавање научних радова (сажетак, кључне речи, резиме на страном језику, УДК број). Намера садашње редакције је да *Испраживања* буду садржајно разноврстан часопис, конципиран према стандардима светских публикација, што значи да постепено уводимо и оне рубрике којих раније није било. Исто тако, до сада су у *Испраживањима* своје радове објављивали већином чланови Одсека за историју Филозофског факултета у Новом Саду и спољни сарадници на нашим пројектима а ми би желели да тај круг проширимо па користимо ову преилицу и позивамо на сарадњу научнике унутар и ван граница наше земље.

Да би се све ово постигло, требало би да *Испраживања* излазе редовно, бар једном годишње. То је, уосталом, била и жеља наших претходника на овом послу и надамо се да ћемо успети да је остваримо.

У Новом Саду
децембра 2004.

др Бранко Бешлин
главни и одговорни уредник

САДРЖАЈ

Др Петар Рокаи , <i>Прежлед радова у Истраживањима бр. 15</i>	7
Péter Rokay Ph. D, <i>A Review of the Articles in the „Istraživanja“ Num. 15</i>	13
Др Ксенија Марицки Гађански , <i>Племена у Срему у Старом веку</i>	15
Ksenija Maricki Gađanski Ph. D, <i>Ancient Tribes in Srem</i>	24
Мр Весна Манојловић-Николић , <i>Оруђа од звожђа са средњовековних археолошких налазишта у Војводини</i>	25
Vesna Manojlović-Nikolić MA, <i>The Iron Tools from the Medieval Archeological Sites in Vojvodina</i>	36
Мр Ђура Харди , <i>„Руски краљеви Галиције“: дародавци манастира Светиоџ Димитрија на Сави</i>	49
Đura Hardi MA, <i>„The Russian Kings of Galicia“ the Donors of the St. Dimitry Monastery on the River Sava</i>	60
Мр Снежана Божанић , <i>Дипломатичка анализа светиоштефанске Хрисовуље</i>	63
Snežana Božanić MA, <i>Diplomatic Analysis of the St. Stefan's Chart</i>	74
Др Ненад Лемајић , <i>Аграрни односи и развој пољопривреде у Срему половином XVI века</i>	75
Nenad Lemajić Ph. D, <i>Agrarian Relations and Agricultural Development in Srem in the Middle of XVI Century</i>	87
Мр Золтан Ђере , <i>Скица промена етничког састава становништва на тлу данашње Војводине 1526–1910</i>	105
Zoltan Györe MA, <i>An Outline of the Changes of the Ethnic Structure of the Population on the Territory of Today's Vojvodina 1526–1910</i>	123
Мр Мирко Митровић , <i>Етничка слика Баната крајем XVIII и почетком XIX века</i>	125
Mirko Mitrović MA, <i>The Ethnical Picture of Banat by the end of XVIII and the Beginning of XIX Century</i>	134
Др Јанко Рамач , <i>Прилоџ историји футошког властелинства 60-70-их година XVIII века</i>	135
Janko Ramač Ph. D, <i>The Supplement to the History of the Futog Landed Estate during 60s and 70s of XVIII Century</i>	153

Мр Тибор Пал, Дипломатска активност Ференца Ракоција II	155
<i>Tibor Pál MA, Diplomatic Activity of Francis (II) Rakoczi</i>	168
Др Владан Гавриловић, Племићке повеље код Срба <i>у Хабсбуршкој монархији од средине 18. до средине 19. века</i>	171
<i>Vladan Gavrilović Ph. D, Nobility Charters of Serbs in</i> <i>the Habsburg Monarchy from the end of XVII to the Middle of XIX Century</i>	181
Др Бранко Бешлин, Два историјска романа <i>о њодунавским Швабама у XVIII веку</i>	183
<i>Branko Bešlin Ph. D, Two Historical Novels</i> <i>about the Danube Swabians in XVIII Century</i>	211
Др Душко Ковачевић, <i>Радикалска влада Саве Грујића и Русија</i>	213
<i>Duško M. Kovačević Ph. D,</i> <i>The Radical Government of Sava Grujić and Russia</i>	221
Др Дејан Микавица, Војводина у политичкој идеологији <i>Светозара Милетића</i>	223
<i>Dejan Mikavica Ph. D,</i> <i>Vojvodina within the Political Ideology of Svetozar Miletić</i>	237
Мр Ђорђе Ђурић, Алекса Јанковић – <i>џрчанин у служби кнежевине Србије</i>	239
<i>Djordje Djurić MA, Aleksa Janković from Vojvodina</i> <i>in the Service of the Principality of Serbia</i>	247
Мр Момир Самарџић, Извештај Ђорђа Симића <i>о развоју Бреговског питања 1884. године</i>	249
<i>Momir Samardžić MA, The Report of Đorđe Simić</i> <i>about the Development of the Question Bregov in 1884</i>	264
Др Александар Касаш, Одјек међународних џрилика <i>у Војводини између два светска рата</i>	265
<i>Aleksandar Kasaš Ph. D, The Echo of the International Circumstances</i> <i>in Vojvodina between two World Wars</i>	270
Мр Драгица Кољанин, Унификација основних народних школа <i>у Војводини 1919–1929. године</i>	271
<i>Dragica Koljanin MA, The Unification of the Public Schools</i> <i>in Vojvodina 1919–1929</i>	280
Др Биљана Шимуновић-Бешлин, Просјорни џошвенцијали <i>основног школства у Дунавској бановини (1929–1941)</i>	281
<i>Biljana Šimunović-Bešlin Ph. D, Space Potentials</i> <i>of the Primary Education within the Danube district (1929–1941)</i>	299

ПРЕГЛЕД РАДОВА У ИСТРАЖИВАЊИМА бр. 15

Сажетак: Радови у *Истраживањима* бр. 15 представљају, углавном, фазне резултате тема на истраживачким пројектима бр. 1332 и 1397 Републичког министарства под насловом *Војводина мултиетнички простор*, односно *Просојографска истраживања српске историје и културе у XIX и XX веку*. Од 18 радова, 14 се непосредно бави прошлошћу овог простора, док се 4 односе на историју суседне области (Централне Србије), која је кроз историју била вишеструко повезана са територијом Војводине. Они ће у коначној верзији бити уклопљени у историју ове области. У овом прегледу радови су сложени по хронолошком редоследу, од средњег века до половине XX столећа. Поређани у том низу наговештавају сву сложеност Војводине као мултиетничког историјског простора.

Кључне речи: преглед, радови, пројекат, теме, Војводина, српско, просопографија

Ксенија Марицки Гађански, *Племена у Срему у сјајном веку*. Рад представља синопсис резултата данашње науке о најстаријем становништву Срема, са археолошког и лингвистичког аспекта. Ова студија је заснована на литератури и посебан нагласак ставља на радове Милана Будимира. Њен текст се публикује сада први пут, али је емитован на Трећем програму Радио Београда 23. и 30. јула 2000. године.

Весна Манојловић-Николић, *Оруђа од гвожђа са средњовековних археолошких локалитета у Војводини*. Оруђа од гвожђа, обрађена у овом раду, потичу са до сада истражених археолошких локалитета у Војводини. Према својој функцији издвојена су оруђа за обраду земље, за обраду метала, дрвета коже и група оруђа за свакодневну употребу. Приказано оруђе коришћено је у периоду од XI до XVI века. Значај изучавања ове врсте археолошког материјала је у откривању и сазнању које су привредне гране, и у којој мери биле развијене, на средњовековном тлу данашње Војводине.

Ђура Харди, *Руски краљеви Галиције: дародавци манастира Светиоџ Димитрија на Сави*. У булама папе Хонорија III: издатим 1216. и 1218. године, помиње се дар три руска краља из Галиције Васиљка, Ивана и Владимира манастиру Св. Димитрија на Сави, у износу од 13 кантара воска годишње. Папске повеље садрже препис раније грчке повеље угарског краља Беле III из 1193-1196. године, која је састављена на основу једног старијег документа. Упоредивањем вести о руским владарима које доносе папске повеље и историјских токова у Галицији, може се закључити да поменути кнежеви нису заједно предузели даривање. Они су у разним приликама само потврђивали приход који је установио кнез Васиљко Ростиславич током друге деценије XII века. Састављач пописа манастирских поседа и прихода сумарно је унео све руске кнежеве који су имали везе са даром. Навођење руских кнежева као краљева Галиције представља анахронизам интервенције папског писара приликом састављања буле из 1216. године, када је питање Краљевине Галиције било актуелно у папским круговима.

Са аспекта овог пројекта, занимљиво је упоредити појаве са подручја Војводине са онима из најближе суседне области, пре свега са тла централне Србије. Хардијевом раду о повељама манастира у Сремској Митровици као корисно комплементарно штиво служи студија Снежане Божанић, *Дипломатичка анализа Светостефанске хрисовуље*. Светостефанска хрисовуља сачувана је у целини у облику пергаментне књиге повезане у корице (230 mm × 290 mm) и састоји се од три исправе: Милутинове даровнице, Драгутинове потврде и накнадне потврде архиепископа Никодима. Најважнији део повеље наводи потврду Сабора српског са поименице набројаним епископима и игуманима српске цркве.

Ненад Лемајић, *Аграрни односи и развој пољопривреде у Срему половином XVI века*. Сточарство и земљорадња чинили су најважнији део пољопривредних активности у Срему половином XVI века типичних за пограничне крајеве Османске империје. Доминантно српско становништво бавило се пољопривредом. Његова давања држави била су мања због права које је стекло приликом запоседања Срема. Уобичајена рајинска дажбина, харач, замењена је филуријом. Давања спахијама, међутим, нису се разликовала од давања у другим санџацима. Пољопривредна производња је захваљујући плодности сремског земљишта била на вишем нивоу, што показује количина произведених житарица. Поред производње жита, у Срему је била наглашена улога овчарства и виноградарства.

Золтан Ђере, *Скица промена етничког састава становништва на тлу данашње Војводине*, осликава сву сложеност проблематике демографских прилика посматраних у овој области у последњих пет векова. До промене средњовековне етничке слике Војводине дошло је у вези са турским освајањем ових простора, када су релативно стабилни етнички односи поремећени. Она су довела до брзог ишчезавања мађарске популације и стварање српске етничке већине. После протеривања Османлија дошло је поново до промене:

уз сталан раст апсолутног броја Срба, њихов однос у укупном броју становништва је, због пристизања нових колониста различите народности, опадао до времена иза Првог светског рата.

Др Јанко Рамач, *Прилози историји феудалног властелинства 60-70-их година XVIII века*. Урбанијалне регулације за време Марије Терезије имале су за циљ да реше читав комплекс питања у односима између кметова и државе, кметова и феудалаца и кметова и цркве. Ову регулацију спроводили су краљевски комесари у сарадњи са жупанијским и спахијским чиновницима. Први корак у спровођењу урбанијалне регулације било је прописивање одговора сељака у насељима на питања у девет тачака. То је било спровођено на лицу места, када су у села долазили жупанијски чиновници и у присуству сеоског кнеза и представника властелинства постављали тачно утврђена питања и записивали одговоре. У прилогу се дају питања у девет тачака и одговори на њих за трговиште Футог 1770. године, које је тада било подељено, односно имало два феудална господара – удовице покојних Георгија и Арсенија Чарнојевића, те се условно и приказују као Футог I и Футог II. Као прилог одговорима на девет питања су и три контракта која су регулисала односе између власника Георгија Чарнојевића и његових наследника с једне, и његових поданика „варошана“ – становника Футога I до 1770 године – с друге стране. Приликом објављивања грађе водило се рачуна да она буде једнако употребљива за историчаре и лингвисте: зато се доследно чувају све битне језичке особине и оригинална ортографија. Све интервенције у тексту, без обзира да ли је у питању изостављено слово или се разрешава скраћеница, дају се у угластим заградама.

Тибор Пал, *Дипломатска активност Ференца II Ракоција*. После Великог бечког рата и ослобођења Угарске од Турака, Хабзбуршки двор је настојао да је утопи међу своје провинције. Поткрај XVII века таква настојања Хабзбурговаца наишла су на отпор мађарског племства и нижих друштвених слојева. Ференц II Ракоци још није био спреман да преузме руковођење устанком, иако је по свом пореклу био предодређен за такву улогу. Тек када је био ухапшен, почео је размишљати о покретању устанка и ослободилачког против Аустрије. До тога је дошло између 1703. и 1711. године Ференц II Ракоци је за време устанка ступио у дипломатске везе са пет земаља. Руски цар Петар Велики је био једини владар који је са Ракоцијем потписао међудржавни уговор о сарадњи. Ракоци је преговарао и са Лујем XIV, који га је на крају изневерио. Тадашње међународне прилике у Европи нису му биле наклоњене, јер једна независна мађарска држава сметала је стабилности Европе.

Владан Гавриловић, *Племићке повеље код Срба у Хабзбуршкој монархији од краја XVII до средине XIX века*. Племство код Срба у Хабзбуршкој монархији једна је од категорија из које се крајем XVIII века развило српско грађанско друштво. Оно је било подељено у неколико категорија. Срба племића има врло мало пре Сеобе 1690. године. Декретом Марије Терезије из 1751. племство је добило близу педесет српских породица. Срби са територија Краљеви-

не Славоније, Хрватске и Далмације у овом нису могли постати племићима због одлука хрватског сабора да православни не могу имати никакву покретну и непокретну имовину на овим територијама. Племство се није развило ни код Срба у Војној граници, због специфичности те територије.

Мирко Митровић, *Етничка слика Баната крајем XVIII и почетком XIX века*. Овај рад је приказ насељавања у Банату сваког народа понаособ. Историографски приказ осврт је на резултате стране историографије, често тенденциозне на штету српског народа, чији су се историчари дуго поводили за њом. Део о насељавању народа осврће на етничку слику Баната уобличене током XVIII. века. Његовом инкорпорацијом у Угарску 1790. године, њено обликовање препуштено је угарским властима са тенденцијом мађаризације.

Бранко Бешлин, *Два историјска романа о подунавским Швабама у XVIII веку*. Најчитанији писац из редова подунавских Шваба био је Adam Müller Guttenbrun (1852–1923). Мање познат, али врло популаран у своје време, био је и Karl von Möller (1876–1943). Обојица су написала по неколико романа, чија се радња дешава у XVIII веку. У роману *Велика швајцарска сеоба*, Гутенбрун описује насељавање Немаца у Банату. Ово дело имало је пресудну улогу у обликовању особеног националног идентитета Немаца у Подунављу. Слика Немаца у Банату, али и њихових суседа, Мађара, Румуна, Срба, какву је створио Гутенбрун, представља стереотип који су мање-више следили и многи историчари. Карл фон Мелер, прославио се већ својим првим романом *Вршачко јуначко дело* (1936). Радња овога романа дешава се у време последњег аустро-турског рата (1788–1791), када је сељак и ковач Јохан Јакоб Хенеман организовао грађане Вршца за одбрану града од турског напада. Оба књижевника приписивала су својим сународницима улогу носилаца цивилизацијских тековина, у чему има доста истине али и претеривања. То је апологија немачког живља који стоји на предстражи западне цивилизације. То је разлог што су у време нацификације Немаца у Војводини они штампани више пута у огромним тиражима.

Ђорђе Ђурић, *Алекса Јанковић – пречанин у служби Кнежевине Србије*. Најважније институције Кнежевине Србије изграђене су уз велику помоћ Срба из Угарске и Аустрије. Један од њих био је и Темишварац Алекса Јанковић (1806–1869). Његова чиновничка каријера подсећа на каријере многих „пречана“ који су били у служби српских кнежева. После завршене гимназије у родном месту 1834. године, накратко борави у Србији, где служи као чиновник. Потом одлази у Угарску, где завршава право. У Србију се вратио 1839. године. Једно време је био секретар кнеза Михаила. После доласка на власт (1842–1858) постаје директор кнежеве канцеларије. У два наврата био је председник владе и министар иностраних дела (1851–52. и 1855–56), такође у два наврата био је и министар правосуђа и просвете (1847–48. и 1854). Био је члан, а једно време и потпредседник Савета. Савременици су га сматрали једним од вођа дворске камариле. По спољнополитичкој оријентације био је изразити

аустрофил. Био је почасни члан Друштва српске словесности, а у два наврата и његов председник. Одржавао је контакте са Вуком Караџићем.

Дејан Микавица, *Војводина у политичкој идеологији Светозара Милетића*. Српска Војводина у политичкој идеологији Светозара Милетића заузима кључно место током његове целокупне политичке активности. Са идејом о политичко-територијалној аутономији Срба у Хабзбуршкој монархији или у угарском делу Царевине, Милетић се срео у контексту тешког српско-мађарског ратовања 1848–1849. године. И сам је тада био у прилици да се непосредно упозна са проблемима са којима се суочавао српски народ у борби за национални опстанак. У току рата и револуције, веровао је да је Војводина могућа једино као једна од једанаест држава у преуређеној Монархији, да би после укидања круновине Војводства Србије и Тамишког Баната (1860) усмерио своје планове ка стварању Војводине, која ће имати мање надлежности и која би била прихватљива за мађарску политичку елиту. Преузимајући и надограђујући предлоге мађарских либерала у емиграцији, и прихватајући реалности наметнуте Нагодбом, дефинисао је кроз политички програм своје странке идеју о конституисању Војводине у Угарској, на основу арондирања угарских жупанија на националном принципу. У средишту програма његове странке налази се идеја о Војводини коју је потребно створити уз договор са Мађарима, који ће уважавати принципе европске грађанске револуције, демократска начела и равноправност свих народа у Угарској.

Душко М. Ковачевић, *Радикалска влада Саве Грујића и Русија (31. децембар 1887 – 26. април 1888), Прилоз за биографију Саве Грујића*. Радикалска влада Саве Грујића образована је 31. децембра 1887. Тиме су радикали први пут током владавине краља Милана образовали самосталну владу. Долазак на власт радикала прихваћен је у Петрограду са одобравањем. Званична Русија је не само подржавала радикале већ их је одвраћала од сукоба са краљем. Када је ипак 1888. влада Саве Грујића поднела оставку, руска дипломатија, приклонила се немешању у унутрашње послове Србије.

Момир Самарџић, *Извештај Ђорђа Симића о развоју Бреговског питања 1884. године*. Погранични спорови представљали су један од проблема који су се јављали у односима српске и бугарске државе после њиховог разграничења 1879. године. На граници, коју је чинила река Тимок, проблем је представљало то што је река мењала свој ток, те су се делови територије, код Брегова и Балеја, нашли на супротној страни реке. Овај проблем није решен до 1884, када је бугарска влада у оштрој форми покренула питање опстанка српске карауле код Брегова, на бугарској страни Тимока, настојећи да смањи притисак српске владе, која је захтевала да са српско-бугарске границе буду уклоњени српски политички емигранти пребегли у време Тимочке буне. Безуспешни преговори послужили су српској влади као повод за прекид дипломатских односа са Бугарском, пошто је бугарска влада наредила заузимање спорне карауле оружаном силом.

Александар Касаш, *Одјек међународних њрилика у Војводини између два светска рата*. Војвођански, као мултиетнички и мултиконфесионални, (простор) на специфичан начин је реаговао на политичка збивања у периоду између два светска рата. Националне мањине у Војводини покушавају да се одреде према њима у интересу својих дугорочнијих циљева. Посебно је то дошло до изражаја тридестих година XX века, када немачки националсоцијализам и мађарски иредентизам узимају маха у европској политици. Чехословачка криза, распад Мале антанте и бечке арбитраже, такође су имали, утицаја на политичку поларизацију и пораст антијугословенства код војвођанских Немаца и Мађара. Збивања и односи у европској политици знатно су утицали на однос националних мањина према државној власти које су покушавале да нађу своје место у наступајућим променама.

Утицајем државне политике у школству на мултиетничност становништва Војводине у периоду између два светска рата бави се Драгица Кољанин, у раду: *Унификација основних народних школа у Војводини 1919–1929. године*. Стварањем Краљевине СХС у новом државном оквиру нашли су се народи који су припадали различитим цивилизацијским круговима, са веома различитим историјским традицијама у оквиру држава које се донедавно биле у рату. Разлике су се огледале и у области просвете. На територији нове државе постојало је неколико школских система, што је била озбиљна препрека за постизање „духовног уједињења“. Једно од основних средстава за постизање тог циља била је унификација школског система. Југословенска држава је настојала да у области просвете спроведе јединствени концепт државних школа и да усклади наставне програме са циљевима своје политике.

Др Биљана Шимуновић-Бешлин, *Просторни потенцијали основног школства у Дунавској бановини (1929–1941)*. У Дунавској бановини Краљевине Југославије основна настава одржавана је у приближно 2.000 школских зграда. Потребе за градњом нових зграда, као и за поправком постојећих, биле су врло велике. У Дунавској бановини је од 1929. до 1937. године изграђено 79 зграда за основне школе. Према проценама стручњака, потребе за простором у којем би се одржавала обавезна основна настава биле су готово десетоструко веће. Градња нових школских зграда за основне школе била је до 1937. године у надлежности школских општина. Огромна већина основних школа у Дунавској бановини налазила се у сеоским општинама, које за ту сврху током прве половине тридесетих година XX века нису успевале да обезбеде одговарајућа средства. До повећања инвестиција у градњу основних школа у Дунавској бановини није дошло ни крајем тридестих година, иако је од 1937. године старање о обезбеђивању простора за рад основних школа прешло у надлежност Дунавске бановине. Уочи Другог светског рата просторни потенцијали за развој обавезног осмогодишњег основног образовања у Дунавској бановини нису одговарали потребама, а услови за решавање овог проблема били су крајње неповољни.

**A REVIEW OF THE WORKS IN THE “ISTRAŽIVANJA”
 (“RESEARCHES”) Num. 15**

Summary

The works in the “Researches” Num. 15 represent, mainly, the phased results of the topics on the research projects Num. 1332 and 1397 of the Ministry of the Republic, under the title *Vojvodina multiethnic area*. This project includes the works, some of which deal with the past of these areas, directly, while others deal with the history of the neighbouring areas (the central part of Serbia) that has throughout history been, in many ways, connected with the territory of Vojvodina. In the final version they will be incorporated into the history of this region. In this review the works have been arranged according to their chronological order from the Middle Ages to the middle of XX century. Having been arranged in that order they indicate all the complexity of Vojvodina as the multiethnic historical area.

ПЛЕМЕНА У СРЕМУ У СТАРОМ ВЕКУ

Сажетак: Рад представља синопсис резултата истраживања у оквиру ширег пројекта. Разматрају се археолошка, лингвистичка и методска питања проучавања најстаријег становништва у Срему. Посебан нагласак се ставља на давне радове Милана Будимира.

Кључне речи: Срем, племена, Илири, археологија, лингвистика, писани подаци

Ми живимо на античком тлу. Ова несумњива чињеница обично се схвата тако да је територија некадашње и данашње Југославије била, услед (многи тумаче и захваљујући) освајања античких народа Грка и Римљана укључена у њихове административне и државне организације. Границе ових целина, различитог статуса у разна времена, мењале су се чешће, посебно под Римљанима.

Стога је тешко дати античку историју данашњих наших области као целовиту слику.

Међутим, методолошки се озбиљно поставља питање да ли је заиста оправдано и сврсисходно ту давну прошлост наших крајева посматрати претежно из аспекта римских освајања, ако се превасходно задржимо на западним и северним областима Балканског полуострва. Тако се заправо пише *римска историја*, а не историја ових области.

Верујем да је потребно променити кључ у коме се излажу историјска збивања на овим територијама, без обзира што су њихови покретачи, али и егзекutori *in ultima linea*, Римљани.

У том кључу би од примарног интереса било домаће становништво, односно илирско, трачко-илирско и келтско. За племена Централног Балкана

такав је пионирски подухват направила мој учитељ Фанула Папазоглу¹, која је у виду синтезе искористила данашња сазнања више наука, историје, епиграфике, лингвистике, археологије, историје религије, етнологије и др.

Та њена књига не односи се на област Срема, област која је у новије време остала некако запостављена у погледу такве синтетичке обраде, док је археологија веома напредовала. Наравно, реч је о најстаријем времену, пре римских освајања, чијој је епохи касније посвећивано више пажње.

Како наглашава професор Јован Тодоровић², у једном од најстаријих писаних извора о становништву ових далеких (из грчког аспекта), балканских области, извору какав је Херодот, имамо неких података који се односе на данашњи Банат и Бачку, али не и на Срем.

За најстарије време основни извор и даље остаје археологија и језик, односно лингвистика.

Да се разноврсни подаци морају комбиновати, посведочава посредно и једно место из Аристотела о Илирима, које је, чини ми се, занемаривано у новијим илиролошким разматрањима. У *Поетици* Аристотел жели да утврди веродостојност неког навода код драматичара и песника, и даје пример с оружјем, из Хомера, да су „копља пободена са металним врхом нагоре“. „Такав је некад био обичај, као што је сада и код Илира“ (έσπερ κατὰ πᾶν Ἰλλυγίῳ..., *Поет.* 1461a 4).

Занимљиво је откуда Аристотел средином IV века пре нове ере зна за овај обичај илирских ратника. Било би једноставно одговорити да је његов ученик Александар ратовао с Илирима пре својих великих похода у Египат и на Исток, па је могао непосредно од учесника ратовања да се о томе обавести. Али, Аристотел је *Поетику* саставио око 342. године пре нове ере, док је био Александров професор, а Александар је на Илире и Трачане све до Дунава, ратовао тек *после* смрти свога оца 336. године.

Аристотел, наравно, не каже који „Илири“, али је очигледно да му је однекуд то о чему овде говори добро познато. И други Аристотелови помени Илира нису заинтересовали модерне истраживаче, иако он Илире помиње на више места и у другим својим насловима.³

¹ Фанула Папазоглу: *Средњобалканска племена у преримско доба*, Сарајево, 1966; Fanula Papazoglu, *LAOI et PAROIKOI*, Recherches sur la structure de la société hellénistique, Београд, 1997. в Ксенија Марицки Гађански: *Истраживање друштвене структуре у хеленизму*, Дневник, Нови Сад 19. 7. 1998.

² Јован Тодоровић: *Скордисци*. Историја и култура, Нови Сад Београд, 1974, 11–19.

³ *Περὶ θαυμασίων ἀκούσιων* θ 22.832 а 5; 128.484 б 27; 138.844 б 9, говорећи о природним елементима вредним помена... И у својој зоологији (*Historia animalium*) има разлога да помене Илире, називајући их тако (*ἐν τῇ Ἰλλυρίῳ*, β б 1.499 б 12, или супстантивизирајући назив територије: *ἐν τῇ Ἰλλυρίδι*, θ 28.606 б 3). Види се да би једном приликом било корисно испитати ове разне Аристотелове наводе и његове могуће изворе у овој врло специфичној ствари.

Браћајући се нашој теми, повезивању писаних, археолошких и других извора о најстаријим становницима Срема, најпре сазнајемо од професора Тодоровића о недовољности археолошких података. Ако се то односило на Скордиске, који су дотле били неупоредиво боље изучени, шта се може очекивати код сремских племена. Ситуација се, међутим, знатно изменила за следеће две деценије и археолошки материјал из Срема се повећао, како је синтетички изложено у публикацији из 1995. године *Археолошка истраживања дуж аутопута⁴ кроз Срем* (руководилац пројекта Олга Брукнер, стр. 357).

Најстарије познато насеље у Срему датира из средине VI миленија пре нове ере⁵ и припада старчевачкој култури, која се ту одржала дуже него у својим матичним областима. Налазишта су у Пећинцима, Крњешевцима, Руми, Шашинцима и другде. Професор Гарашанин сматра да су импулси за ову културу дошли из балканско-анадолског комплекса, али, кад су већ техника и облици материјалне културе преузети, да се касније јавља локални развој. (Европски неолит, међутим, настао је угледањем на наше крајеве)⁶.

Следећи милениј (крај VI до половине V миленија) припада Винчи као „највишем домету неолита у Европи“ (Гарашанин loc. cit).

Крајем V миленија пре нове ере и у источном Срему старчевачку културу потпуно замењује млађа винчанска култура, а у западном Срему и Славонији она утиче на формирање нове археолошке културне групе (сопотско-ленђелске). Старије, неолитско стање ове културе посведочено је у мањој мери и у Срему (Рума, Шашинци и други локалитети).

По наводима Д. Анђелића, изгледа да је услед ширења металне (бакарне) културе са севера и истока (из Мађарске и Румуније) потиснуто становништво винчанске културе из области Срема у Поморавље и даље на Косово. Остаци ових насеља су на „далекој периферији“ винчанске културе, те их често крајем IV миленија напада живаљ бакарнодопских културних група. Старо земљорадничко становништво вероватно није дорасло придошлицама сточарима, који израђују бакарно оружје и њим тргују, као и предметима од керамике и опсидијана (налазишта у Жировцу, Руми, Кудошу и Шашинцима). Ипак, старо становништво се одржава и даље, све док не превлада неко ново, после продора носилаца баденске групе на самом крају IV миле-

⁴ *Археолошка истраживања дуж аутопута кроз Срем*. (Руководилац пројекта археолог др Олга Брукнер). – Нови Сад, 1995. Било је планирано да двосмерни пут буде завршен 1991. године.

⁵ Драган Анђелић: *Праисторијско доба* у књизи наведеној у бел. 4, стр. 13 и даље.

⁶ М. Гарашанин: *Старе цивилизације на шлу Србије*, у књизи: *Србија*, Београд, 1997, 16; напротив, сматра да технолошки развој подстиче друштвене и културне промене, што је и моје схватање (в. Ксенија Марицки Гађански, *Да ли технологија покреће историју*, Настава историје, Нови Сад, 11 (2000), 77–90.

нија пре нове ере. Захваљујући овом живљу, у III миленију формира се више познобакарнодопских културних група, да би једна од њих, костолачка, постала доминантна у Подунављу у другој четвртини III миленија пре нове ере.

Средини III миленија у Срему припадају насеља у којима се спајају како елементи претходне костолачке групе, тако и нове, вучедолске (земуничко насеље на локалитету Митровачке ливаде у Сремској Митровици).

Ова вучедолска група се, по мишљењу археолога, у другој половини III миленија шири на веома велики простор, од Алпа на западу до Олтеније на истоку, и од Јадрана на југу све до Чешке и Словачке на северу.

Наравно, ова група није једнообразна на целом том комплексу, него археолошки материјал указује на постојање регионалних група које чувају своје локалне карактеристике. Није јасно од чега потичу те локалне карактеристике, да ли од различитог старијег становништва које је, прихватајући новију материјалну производњу, у њу инкорпорирало и своје старије елементе, или је то зависило од нечег другог (локалног материјала, земљишта, и нечег сличног).

Главни носилац вучедолског стила у Срему и Славонији постаје тзв. славонско-сремска варијанта која има релативно издвојен статус у односу на целину те културе.

Бакарно доба доноси новине у начину становања и сахрањивања, нарочито, поред „сезонских насеља“ (Жировац, Рума) и формирање седелачких насеља градинског типа. Згрченце, како се сахрањивало и у неолиту, сада у гробовима прате и скелети животиња. У Срему се први пут, наглашава археолог Д. Анђелић (према коме и наводим данашња археолошка сазнања), појављује спаљивање покојника и сахрањивање испод тумула. Он сматра да ове појаве проистичу из економских и културних, али и етничких промена у оквиру бакарнодопских култура Средњег Подунавља. Ваља нагласити да још увек не знамо заправо ког је порекла било то становништво.

М. Гарашанин (op. cit. p. 19) каже да се носиоци ове „јамне културе“ (гробови под хумкама), као и раније групе степских сточара, који због промене климе, сада суве и топле, долазе током бакарног доба на наше терене, сажимају са старим становништвом, у чему треба тражити претке Индоевропљана.

Почетком II миленија пре нове ере долази до нових крупних промена у виду раног бронзаног доба винковачке културне групе (Брегови-Атовац, Кузмин). После тога су промене изгледа убрзаније и могу се прецизније датовати.

На место винковачке групе у Срему у XVI веку пре нове ере долази ватинска група, која је и сама релативно убрзо постала изложена утицајима са стране. Те нове културне групе су зависне од цивилизације карпатске области: Белегиш-Сурчин у Срему, гробља с урнама (М. Гарашанин op. cit. p. 20).

Време XIII–XII век пре нове ере заступљено је са више локалитета и некропола са спаљивањем покојника (Ерем код Сремске Митровице, Брегови-Атовац, Кузмин).

У следећим вековима знамо да је насеље код Манђелоса (можда X и половина IX века пре нове ере) припадало даљској културној групи. У то време се може говорити о првим продорима трачко-кимеријских племена, чија појава, по речима Д. Анђелића, у нашем Подунављу означава крај бронзаног и почетак старијег гвозденог доба.

Трачко-кимеријским, скитским и трачко гетским утицајима у нашем Подунављу велику пажњу су посветили наши водећи археолози, академик Милутин Гарашанин и научни саветник Растко Васић, истакнути стручњак за изворе гвозденог доба на Балкану. Милутин Гарашанин ово време сматра периодом финализације формирања илирских и дакомезијских (северно-трачких) заједница (XIII–IX/VIII век пре нове ере).

Оба аутора су детаљно писала о тзв. Сремској групи археолошког *запад-нобалканског комплекса*⁷, насталој под утицајима и миграцијама са југа. Иако је видљив и утицај Халштата из Словеније, Р. Васић закључује да „кроз налазе сремске групе провејава посебан дух који указује на постојање одређене локалне компоненте“ (стр. 557). Крајем VI и у V веку пре нове ере ова култура се ослобађа „доминације“ балканских елемената у ширем смислу. Долази до потпуније „симбиозе“, са домаћим живљем и до оживљавања старије домаће традиције у материјалној производњи.

Од IX до IV века пре нове ере, у Срему се развија босутска културна група са три фазе: Босут I Калакача хоризонт, Босут III или хоризонт са керамиком Басараби стила и Босут III или хоризонт са канелованом керамиком.

„У етничком смислу припаднике босутске културне групе можемо везати за Амантине које можемо сматрати Илирима у једном ширем смислу“, наглашава Д. Анђелић.

Позно гвоздено доба почиње доласком Келта у Срем и Подунавље у IV веку пре нове ере. Откривена насеља Скордиска у Срему потичу тек из I века пре нове ере (Пећинци, Вогањ, Сремска Митровица, Кузмин, Адашевци). Келтска култура затим показује црте опадања. М. Гарашанин наглашава да су се Скордисци интензивно мешали са староседеоцима, те су стога лошије посведочени у материјалној култури Срема него у писаним изворима. Њихова главна предност у ширењу била је одлично, ново гвоздено оружје (нарочито мачеви).

Први век пре нове ере доводи и Римљане, који почињу да освајају ове територије, чиме археолози завршавају период преисторије.

Иако, као посебна појава, Сремска група нестаје доласком Келта у ове крајеве, Растко Васић каже да „њени носиоци преживљавају“ и опстају све до римског доба. Он наводи као оправдано мишљење да се ова група може довести у везу с племенима Амантина и Бреука (у Срему и у Источној Славонији по историјским изворима). Ти утицаји и миграције у VI и V веку из западног балканског културног комплекса могли би објаснити „илирску“

⁷ Растко Васић: *Сремска група... у књизи Праисторија југосл. земаља V*, Сарајево (1987) 555–558.

компоненту, коју „подвлаче“ историчари и лингвисти, уз могуће, још недовољно познате, аутохтоне елементе, мисли Растко Васић (ор. cit. p. 535).

Амантини би, значи, живели на локацијама где постоје налазишта ове групе, која он детаљно наводи.

Лингвистички и писани подаци

Аутохтоним сремским племеном Амантине сматра и ранији директор Балканолошког института, академик Никола Тасић⁸, указујући на познате разлике у географском лоцирању овог племена у изворима и литератури⁹.

Посебног већег рада о Амантинима као сремском племену, на жалост, још нема. Уосталом, као ни о Бреуцима, за које такође не знамо тачније географске оквире. Најгрубље, вероватно треба прихватити поглед Фануле Папазоглу и, раније, Милана Будимира да су Амантини живели у централним областима Срема, да су западно од њих живели Бреуци, а северозападно Корнакати. Фанула Папазоглу ту не помиње друга, такође илирска племена позната из извора у Срему, као што су били Андизети и Херкунијати¹⁰.

О овим племенима у Срему су говорили још Никола Вулић¹¹ (1929) и Милан Будимир у исто време¹². Иако се радови М. Будимира о „античким становницима Војводине“ Бреуцима и Амантинима уобичајено помињу у стручној литератури (иако не увек), његови погледи на ово важно питање некако су остали по страни, не знам сасвим зашто, вероватно и због веома тешке садржине његових лингвистичких анализа.

У време кад је професор Будимир писао ове „расправице“, како сам каже, веома много од данашњих археолошких знања још није било доступно. То као недовољност да се опсежније говори о старом становништву ове територије истиче и Никола Вулић, како у наведеном раду, тако и другде.

Нових писаних извора, сем неких епиграфских, тешко да ће бити, тако да од тога не треба много очекивати. Било би сада корисно да се сва ова писана обавештења и извори за Срем прикупе на једном месту, како је академик Папазоглу урадила са централнобалканским племенима.

⁸ У више радова, в. и Никола Тасић: *Неки проблеми културне и етничке припадности босанског и Басараби стила*, у: *Balkanica*. XI (1980) 7–17.

⁹ В. Мирослава Мирковић, *Сирмиум*, Београд, 1971, 10.

¹⁰ Економије ради, не наводим овде потпуне текстове грчких и латинских извора о овим племенима.

¹¹ Н. Вулић: *Срем у најстарије доба*, ГИДНС књ. III, св. 1, 1929. који се само врло кратко задржава на предримској епоси.

¹² Милан Будимир: *Антички становници Војводине. I Amaniini*, ГИДНС, књ. II, св. 2, 1929, стр. 165–175; Милан Будимир: *Антички становници Војводине. II Breuci*, ГИДНС, књ. III, св. 1, 1930, стр. 10–21.

Има један важан детаљ, на који се углавном и не обраћа пажња кад је реч о античким писаним изворима. Мислим на карактер и извор информација које су до њих долазиле. Нико од тих аутора не објашњава на основу чега неко племе означава као илирско или трачко, и слично. С обзиром на то да су разне популације могле припадати истој материјалној култури, разликовање је, тада и сада, могло бити само на основу језика, можда и одеће или обичаја за које ми данас и не знамо. (Подсећам на Аристотелов податак о илирском обичају да се копља пободу врховима на горе.) Како су један Плиније, Страбон, или још ранији аутори, долазили до прецизних сазнања и од кога?

Археолози често говоре о контактима и комуникацијама међу суседима, па и на даље дистанце. Али ту су у питању контакти и комуникације *материјала*, и не помиње се како су ти људи могли комуницирати. Древни живаљ је несумњиво раније *говорио* него што је израђивао грнчарију, коју су некако лексички обележавали и међусобно се ословљавали.

Грци су давно језик назвали „дуговеким“, *logos makrobios*. Он је надживљавао, бар у неким елементима, и материјалну културу и можда заједнице, које су се или селиле или асимиловале. Многе археолошке културе, видели смо и у Срему, колико данас знамо, престајале су да постоје. То ваљда не значи да су сви људи нестајали? Можда ће антропологија, а можда чак генетичари, моћи одговорити шта се догађало са становништвом и у даљој прошлости. Наш главни антрополог-археолог Живко Микић већ даје многе одговоре. На пример, за Ђердап је показао да је од палеолита до краја неолита на том терену реч о континуитету истог становништва¹³. Наравно, тешкоће у анализи настају кад почне спаљивање покојника.

Испитивања Милана Будимира

То су далекосежне идеје на које је, мислим, рачунао мудри и оштроумни Милан Будимир, кад је анализирао становништво Срема, у овом случају, а балканско-медитерански-анадолски простор касније, контакте и комуникације становништва путем језика.

Он је ту испитивао прегрчки индоевропски слој и преиндоевропски слој у језику такође. Топоними и глосе из античких писаних извора које он обрађује у раду о Амантинима и Бреуцима, својим паралелама на Балкану, у Малој Азији, на Апенинском полуострву, све до Алпа, као да одражавају миграције људи и промене етнокултурних заједница на целом том простору у времену старијем и од Индоевропљана. Стога сам најпре навела скицу археолошких и етнокултурних налаза на тлу Срема (и везе с околним територи-

¹³ Види његов рад *Антрополошки остаци неолитских људи са налазишта Златара и Кудош у Срему*, у књизи наведеној у бел. 4 (стр. 45–49) и Мезолитска популација Ђердапског подручја у: *Balkanica XI* (1992) 33–41.

јама, јер, наравно, нису важиле данашње границе) према савременом степену археолошке науке, да се у светлости тога поново прочитају Будимирови радови.

Његовим научним истраживањима мало је у новије време посвећено пажње, сем у уводној речи за *Ономајолошке прилоге I* (1979) Фануле Папазоглу и, пре тога, у књизи Радослава Катичића *Ancient Languages of the Balkans*¹⁴.

Радослав Катичић је овај свој рад припремио још 1971. године, кад је професор Будимир био жив, јер му захваљује на помоћи у предговору својој књизи. Катичић обрађује 32 Будимирова рада, уз књигу *Са балканских источника*. Посвећује му и посебно поглавље у одељку *Pre-Greek* (2, 3, 5 *Pe-lastic*, стр. 63–70). Катичић, наравно, многе „еквације“ (како он каже, Будимир је радије говорио „анализе“) не подржава, будући да носе печат „Кречмерове школе“, која је у много чему превазиђена и критикована. Али он наглашава: “Budimir has brought into the discussion a lot of linguistic material. His ingenuity and vast erudition, his broad view and fascinating synthesis contributed much to a full review of Pre-Greek traces in the Greek vocabulary and the establishment of an Indo-European linguistic stratum older than that represented by our classical languages, It should be stressed, however, that although Budimir appeared as a champion of pre-classical Indo-Europeanism he never denied the existence of a still older non-Indo-European linguistic stratum in the Aegean area and whole Mediterranean.” (op. cit. p. 70).

„Будимир је унео у дискусију много лингвистичког материјала. Његова ингениозност и огромна ерудиција, његови широки погледи и фасцинирајућа синтеза много су допринели поновном разматрању прегрчких трагова у грчком вокабулару и установљавању једног индоевропског лингвистичког стратума старијег од оног који је представљен нашим класичним језицима. Ипак треба нагласити, да, мада је Будимир шампион прекласичног индоевропејства, он никада није порицао постојање неког још старијег неиндоевропског лингвистичког стратума у Егејској области и на целом Медитерану“.

Што Катичић пропушта да каже, јесте да, на жалост, модернија лингвистика средином овог XX века, од које се толико очекивало, у овом погледу није омогућила дубља сазнања. Окрећући леђа дијахронији у језичким тумачењима, само је постигла да се многа стара, и добра, знања забораве или заоставе. Уместо да исправља грешке и недостатке, којих у људском сазнању увек има, и да искористи закономерности деловања језичког система који је ингениозно проучила синхронијска лингвистика, она је компаративни историјски приступ занемарила. И, стога, многе послове као да ваља радити поново, јер је језик сувише драгоцен сведочанство прошлости да би се ишта смело одбацивати.

Новијим прилозима ће веома користити и сазнања других наука, чија ће синтеза можда доћи ускоро.

¹⁴ Књ. 1–2 Mouton, The Hague-Paris, 1976.

Тако је и за Срем потребно враћање илиролошким студијама. Осим Келта и Скордиска, који су ту боравили неко време, Срем је углавном био илирска територија, по мом мишљењу много раније него што се обично узима. Ако је у праву Русу¹⁵, да је илирских племена било 80–100 на броју, онда су на Балкану ипак били много гушће настањени него што изгледа по малом броју сачуваних етнонима.

Можда поново треба испитати и митски садржај грчких легенди, где се 'Илл риос повезује са Кадмом и феничким утицајима. (У Теби су нађени фенички артефакти из XIV века пре нове ере). С обзиром на поплаву новијих интерпретација порекла грчке културе из афричке¹⁶, све то ваља преиспитати. Ту методолошки јако занимљиво мишљење износи бугарски траколог Александар Фол¹⁷, који, такође, предлаже и интердисциплинарни приступ у виду синтетизовања „пет реалности“ код проучавања нелитералних народа Европе. То су реалности археологије, лингвистике, текстологије, историје уметности и етнологије. (Ја мислим да би ваљало додати и шесту „реалност“ антропологију). Његова крајње важна аргументација, уз подсећање да је такав мултидисциплинарни метод истраживања применио још Херодот у V веку пре нове ере, почива на разликама у концепцији времена: „Разликујемо линеарно време (у археологији), циклично време (у лингвистици и текстологији), митолошко време (у уметности) и „спирално“ време (у етнологији)“ (ор. cit. p. 440). Различити извори одражавају различито време у којем се одвија свакодневни и духовни живот, каже он.

Верујем да бисмо и за нашу тему једном могли оваквом сложеном структуром истраживања ближе упознати наше прадавне „претке“, чији су трагови остали у разним облицима и сферама, чак и после масивног и масовног асимиловања од стране Римљана, који су, освајањима на Балкану, „бранили своје интересе.“

Хадријанов секретар Светоније, пишући биографију цара Тиберија у својој књизи *Дванаест римских царева*, забележио је (у гл. XVI) да је „нови рат у Илирику био најтежи од свих спољних ратова, после Пунских. “ Огромна војска коју је ангажовао (Светоније каже 15 легија и исто толико *auxillia*) већ сама сведочи о моћном отпору панонских бораца.

Како ми је објаснио колега Александар Јовановић, археолог продубљених сазнања о далекој прошлости наше земље, они данас рачунају са сразмером 1 : 20 у односу на данашње становништво. Ако Срем данас има 400–500 хиљада становника, то би значило да је крајем старе ере могао имати 20–25

¹⁵ I.I. Russy: *Ilirii. Istoria – Limba și onomastica – romanizarea*, București, 1969.

¹⁶ Ксенија Марицки Гађански: *Оживљавање старој модели хеленске историје*. – Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду XXVIII (2000) 5–14; *Полемика о (Црној) Атини*. Дневник, Нови Сад, 12. 7. 1998.

¹⁷ У раду: *Europe non-littéraire* у: *Balkanica* XI (1992) 437–440.

хиљада становника. Наравно, границе нису биле као данас, али је податак да се помиње осам бречких кохорти у римској војсци веома индикативан. То би значило око 4000 војника, чак и ако нису сви они били Бреуци, каквих има мишљења (Момзен). Професор Будимир мисли да је та ограда непотребна, „кад се има у виду велики број и првенствено ратнички карактер одважних и тврдокорних Бреука“ (*Breuci*, стр. 12). Обезглављени у устанку већ традиционалном балканском неслогом и издајом, устаници су подлегли освајачима. „Илирски говедари“, каже М. Будимир, „покорили су се римској господи на тај начин, што су доцније сами постали господари Рима и дали римској империји неколико десетина генерала и императора“ (loc. cit.). Професор Будимир 1930. године каже за Илире „говедари“, а сада су испитивачи установили да је заиста, и у неолиту и бронзаном добу, као и стално касније (у гвоздено доба и у римској епоси, па и у средњем веку) најзаступљенија домаћа животиња код становника у Срему било говече (до 75%).¹⁸

То је још један детаљ који посведочава давну прецизност Милана Будимира, али и потребу конфронтирања свих нових сазнања не бисмо ли добили целовит портрет носилаца цивилизације у Срему пре неколико хиљада година.

KSENIJA MARICKI GADJANSKI Ph. D.

Ancient Tribes in Srem

Summary

The autor gives a short picture of our todays knowledge about the oldest population in the northern part of Serbia called Srem from the archeological, linguistic and literary point of view.

¹⁸ Светлана Блажић: *Остаци животињских врста са локалитетима на територији аутонома Срем*, у књизи наведеној у бел. 4, стр. 331–346. археолози у новије време показују и друге цивилизацијске домете ових „говедара“. В. нпр. рад Александра Јовановића: *Прилог проучавања експлоатације сребра код Бреука*, у књизи *Радионице и ковнице сребра*. Београд, 1995. Најзад, мислим, да би термин „домороци“ као ознаку за стари живаљ Срема, како се појављује у неким нашим публикацијама, требало свакако избегавати. „Домаће становништво“, а у одређеним случајевима и „староседеоци“ сасвим би одговарало сврси.

ОРУЂА СА СРЕДЊОВЕКОВНИХ АРХЕОЛОШКИХ ЛОКАЛИТЕТА У ВОЈВОДИНИ *

Сажетак: Средњовековна оруђа од гвожђа дата у овом раду потичу са до сада истражених археолошких локалитета у Војводини. Према својој функцији, издвојене су следеће групе оруђа: оруђе за обраду земље, оруђе за обраду метала, оруђе за обраду дрвета, оруђе за обраду коже и група оруђа за свакодневну употребу, коју чине разне врсте сечива вишеструке намене. Дати налази су најкарактеристичнији избор предмета који су нам били доступни. На основу услова налаза и аналогија приказано оруђе коришћено је у периоду од XI до XVI века. Значај изучавања ове врсте археолошког материјала је у откривању и сазнавању које су привредне гране и у којој мери биле развијене у средњовековном периоду на тлу данашње Војводине.

Кључне речи: археологија, средњи век, оруђе, гвожђе, привреда, Војводина

Географски, Војводина припада области Паноније, што је део једног ширег простора, средњег и доњег Подунавља. Панонска низија шири се између пространих веначних планина: на западу, то је систем Динарских планина, које се приљубљују и повезују са Јужним Алпима, а на северу и истоку са карпатско-балканским луком. Подручје о коме је реч има одређене географске карактеристике, хидрографију, климу, затим природом дат биљни и животињски свет, рудна и минерална богатства, који су у основи пружали погодне услове за живот и рад људи и њихову разноврсну привредну и другу активност. Планински део војвођанске равнице чине само Вршачке планине и масив Фрушке горе. Северно од Суботице и у југоисточном делу Баната, успаваност равнице ремете узвишене заравни Суботичке и Делиблатске пешчаре.

* Чланак је резултат рада на Пројекту који финансира Министарство за науку и технологију Републике Србије.

Значају овог географског простора доприносе многе саобраћајнице које су пратиле водене токове. Веома важна саобраћајница, до данашњих дана, Моравско–вардарски пут (*Via militaris*, патњ моравскии, Цариградски друм) ишао је готово средином Балканског полуострва и гранао се у свим правцима, али и прихватао комуникације које су долазиле из удаљених крајева Паноније и Балканског полуострва. На њега су се надовезивали сви они путеви који су ишли дуж Дунава, још из горњег Подунавља, па преко Панонске низије до *Singidunuma*. Овом Дунавском путу прикључивали су се многи путеви који су се протезали дуж његових притока. Један је онај који је ишао долином Саве до Ломбардије и даље на запад Европе. Други је ишао дуж Драве и дубоко залазио у алпске пределе. Трећи се са севера кретао пут Тисе ка југу и прикључивао Дунавском путу. Свакако да поред копнених путева треба нагласити и значај река, односно пловних токова овог простора. Најпре главни ток Дунава, а затим и његове притоке Сава, Драва, Тиса и Велика Морава, као и многе њихове притоке по којима су могла да се крећу пловила са ниским газом и чамци. Значај и копнених и водених путева био је велики, те је цела ова разграната мрежа комуникација допринела, између осталог, бољој насељености овог простора, формирању већих насеља, развоју разних привредних грана. Њима су се преносили ратарски и сточарски производи, со, руде и њихови производи, или довлачила дрвена грађа.

Међу веома значајним природним богатствима Војводине треба – поготову у контексту овог рада – поменути земљишта погодна за разноврсну пољопривредну делатност. Тло Војводине, покривено лесом и изразито плодном црницом, условило је гајење житарица и другог биља, док је у појединим подручјима Срема и Баната гајење винове лозе познато још од римског периода. На мање плодном земљишту, слатинском, простирали су се пашњаци који су у прошлости веома погодвали развоју сточарства. Међутим, поред поменутих погодности, разграната мрежа речних токова у равничарској Војводини доносила је и велике штете, изливајући се и плавећи плодне орнице. Отуда од давнина и стална борба против ових вода копањем канала. Управо такве противречности деловања природних услова допринело је да се насеља и обрадиве површине повлаче ка лесним терасама и заравнима, док су на падинама фрушкогорским и Вршачким планинама настајали виногради.

Без обзира на повремене штете од плављења и изливања река, воде Војводине чиниле су велико природно богатство овог простора. Реке богате разноврсном рибом, бројне баре, ритови, рукавци, омогућавали су становништву да се бави риболовом и тиме обезбеђује део исхране, а у неким периодима и трговину овим уловом. Такође треба навести и постојање термалних и минералних извора, као и каменолом на Фрушкој гори, одакле се добијао камен за градњу и друге обраде. Велики значај имају и простори под глином, од које се правила квалитетна опека за изградњу станишта и за израду грнчарије, што је погодвало и развоју овог грнчарског заната.

Човек је од најранијих периода користио природом му дате погодности, а временом се научио и да их прилагођава својим потребама. Плодност земље овог простора допринела је развоју многих пољопривредних грана. То је условило и велику потребу за разноврсним алатима и справама за обављање тих послова.

Повољан географски положај и природна богатства данашње Војводине допринели су да се, поред тога што је настањивана од давнина, преко ње одвијају разне и бројне миграције, чији су носиоци остављали трагове материјалне и духовне културе у мањој или већој мери. Поједини народи су само прелазили преко овог простора, неки су се привремено настањивали, а неки трајно, док су многобројни ратови вођени са различитим интересима и циљевима. На овој земљи свој печат оставили су Илири, Дачани, Келти, Сармати. У првом веку нове ере освајају је Римљани, да би се касније, током Велике сеобе народа овде насељавали Хуни, Готи, Гепиди, Лангобарди, Авари и словенска племена. Њихов боравак на овим просторима је, као што је већ речено, краткотрајан и пролазног карактера изузев готово двовековне аварске доминације, до краја осмог и почетка деветог века, док Словени, а потом Мађари који образују своју државу, остају стални историјски чинилац.*

Захваљујући досадашњим археолошким истраживањима, на подручју Војводине регистрован је велики број средњовековних локалитета: насеља, некропола, утврђења, са којих потиче разноврстан археолошки материјал. Међутим, мали је број локалитета који су ситематски истраживани. Углавном је само обиласком терена и сакупљањем површинских налаза било сондажним рекогносцирањима, или праћењем инвестиционих радова, регистрован локалитет и одређен његов карактер, тако да о многим немамо комплетну слику¹. Обиласком музеја и сагледавањем доступне грађе и документације као и из литературе, са шездесетак средњовековних локалитета издвојено је оруђе од метала². Пажња истраживача није била наклоњена овој врсти покретног археолошког материјала. Неатрактивног изгледа, склон брзом пропадању (корозија), често је из таме земље прелазило у таму музејских кутија уредно сложених и заборављених у депоима музеја. Међу-

¹ С. Барачки, М. Брмболић, Степен истражености средњовековних налазишта на подручју Јужног Баната, РМВ 39, Нови Сад 1997, 109-228.

² Овај рад део је једне шире студије чија је припрема у току. Стога овде због техничких ограничења неће бити дат комплетан археолошки материјал до кога смо дошли, укупно око 350 предмета, већ само најкарактеристичнији предмети коришћени у одређеним привредним гранама.

* Географске карактеристике, природна богатства, саобраћајнице дате на основу: П. Вујовић, Геополитички и физичко-географски приказ Војводине, *Војводина 1*, Нови Сад 1939, 1-28; Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље 1*, Београд 1922, 13-25; И. Вучо, *Привредна историја народа ФНРЈ*, Београд 1948, 19; Г. Шкриванић, *Пушеви у средњовековној Србији*, Београд 1974, 82, 115-118.

тим, схватање да разна оруђа, алати, у свеукупном раду човека заузимају важно место и сведоче о присуству и развоју различитих привредних делатности, последњих година упутила су истраживаче и на ову врсту археолошког материјала³.

Оног момента када је човек праисторије пећину, поткапину, као природна склоништа од временских непогода, заменио сталним стаништем и када је са сакупљачке привреде прешао на, условно речено, привредну, када је себи направио дом да у њему живи, окућницу да је обрађује, проширује у плодну земљу, тада је почео да проналази и прави оруђа која ће постати неодојиви део његовог свакодневног живота. Алати су се кроз периоде мењали. У почетку је то био предмет нађен у природи, без тако рећи икаквих интервенција на њему: дрво, камен, кост, рог. Временом су ти природни облици прилагођавани мањим или већим интервенцијама, тако да су рог и камен постали главна сировина за израду разноврсних алатки током готово целог периода праисторије, све до проналаска метала. Проналаском метала почиње експлоатација руда, рударење, оруђа се израђују од бакра, бронзе, гвожђа, временом се облици мењају и усавршавају у односу на потребе, развијају се занати, цвета трговина. У суштини, веома рано, настали су алати идејних решења у основним цртама које су се задржале до данашњих дана.

Средњовековна оруђа која потичу са досадашњих археолошких истраживања у Војводини, као и она која су у музеје доспела са непознатих налазишта и означена као случајни налаз, захтевала су одређени методолошки приступ. Како обрађени материјал дат у овом раду представља збир разног алата, најлогичније је било да оруђе групишемо према одређеној делатности, односно намени. Међутим, не тако ретко једна иста алатка могла се користити, и коришћена је, код обављања различитих послова, па смо се тада руководили према њеној основној намени и најчешћој употреби за одређене послове. Временско детерминисање било је посебан проблем с обзиром да већи број налаза не потиче са систематских археолошких истраживања и самим тим хронолошки омеђених културних слојева. У таквим случајевима ослањали смо се на најближе познате аналогне примере, свесни реалних грешки с обзиром да се средњовековно оруђе по облику и намени готово не разликује с једне стране од античких претходника, а с друге није претрпело битне промене ни до данашњих дана.

Издвојили смо следеће групе оруђа: оруђа за обраду земље, односно пољопривредне алатке, оруђе за обраду метала, оруђе за обраду дрвета, оруђе за обраду коже и оруђа која чине разне врсте сечива са вишеструком наменом које смо сврстали у групу оруђа за свакодневну употребу. Од свих, најбројније је оруђе за обраду земље.

³ И. Поповић, *Античко оруђе од гвожђа у Србији*, Београд 1988; М. Поповић, Тврђава Рас, Београд 1999, 261-267; М. Брмболић, *Средњовековна оруђа од гвожђа у Војводини*, Панчево 2000; М. Цуњак, *Средњовековни предмети од гвожђа са територије Подунавског и браничевског округа*, Смедерево 2001.

Оруђе за обраду земље

Пољопривредом, односно неком од њених грана, бавио се велики проценат становништва још од најранијих периода. У средњем веку, као и у античком периоду, то је била основна делатност панонског становништва. Најплоднији терени били су под житарицама, а касније велики значај добија и гајење винове лозе, као и разне повртарске културе. Међу оруђима за обраду земље разликујемо она за чије коришћење је била потребна само људска снага и она која су се користила уз помоћ и сточне запреге⁴. На основу расположивих налаза са средњовековних локалитета Војводине у групу оруђа за обраду земље сврстали смо: крамп, будак, раоник, цртало, ашов, мотику, косир, срп, виле и за сада јединствени налаз наковња за косу – бабица.

Крамп (Сл. 1, 2, 3) или како се још назива трнокоп, је алатка вишенаменске примене. Коришћен је у земљорадњи за окопавање, разбијање грудви заосталих после орања, за копање темеља, ровова, канала. Могао се користити и за вађење камења и чишћење земље од жила. Метални део крампа има два крака, од којих један личи на сечиво будака, а други има облик клина. Ова алатка је позната и под називом „објетелица“ и у приморским крајевима је коришћена за припрему земље за сађење винограда⁵. Примери дати у овом раду потичу са локалитета Град-Сапаја и из Раковца, и датују се на основу услова налаза у период XII–XIV века и у XVI век. Још два слична примерка позната су нам са Петроварадинске тврђаве⁶.

Будак (Сл. 4, 5) је алатка масивног изгледа, коришћен за крчење земљишта, копање ровова, донекле сличних намена као и крамп. Налаз из Раковца датује се у XIV–XV век⁷.

Раоник и цртало су делови сложенијег оруђа, плуга, које је покретала сточна запрега⁸. Раоник се у готово непромењеном облику користио још од античког периода. У свом делу о земљорадњи М. Благојевић справе за орање дели на оне са симетричним раоником – рало или ралица и на оне са асиметричним – плуг⁹. Такође сматра да је до XIII–XIV века коришћено рало, а од краја XIV века плуг¹⁰.

Мали број раоника и цртала свакако да не показују право стање, већ су резултат недовољне истражености средњовековних локалитета на територији Војводине. Познати су нам примерци симетричних и једностраних раоника (Сл. 6, 7, 8, 9), док су цртала (Сл. 10, 11) по форми готово идентична.

⁴ М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973, 21.

⁵ Исто, 26.

⁶ М. Брмболић, *Средњовековна оруђа ...*, 43.

⁷ Н. Станојевић, *Раковац, археолошки налази, каталог изложбе*, Нови Сад 1982.

⁸ М. Благојевић, *Земљорадња ...*, 41.

⁹ Исто, 21.

¹⁰ Исто, 58.

Хронолошки су смештени у шири временски распон од XIII до XVI века¹¹. Раоник у народном веровању представља магијско оруђе против злих духова, а над њим су се обављали и одређени обреди пред почетак орања.¹²

Налази *ашова* су ретки. То се објашњава чињеницом да су веома дуго израђивани од дрвета, док су у доњем делу ојачани оштрим гвозденим оковом. Два примерка (Сл. 12, 13) таквих окова потичу са локалитета Црвенка и Добрица, и датују се на основу услова налаза и аналогичности у период X–XII века.¹³ Ашов се употребљавао у баштованству, повртарству, за исецање и превртање земље и то уназад од полазне тачке. За дубоко копање у виноградарству користио се ашов са дугачком дршком, на којој је изнад сечива била пречага, чиме је снага сечења била појачана.

Мотика (Сл. 14, 15, 16) је једна од најстаријих пољопривредних алатки која се користи и данас. Самим тим, налази мотика су и најбројнији. Коришћена је у култивацији житарица у пољима и баштенског биља у повртњацима. У ћириличним рукописима из XIV века за ово оруђе се користи исто име као и данас.¹⁴ У зависности од врсте посла за који су употребљаване и земљишта, могу бити троугластог, трапезастог или лезастог проширеног полукружног радног дела. Са локалитета у Војводини најчешће су мотике лезастог, ређе трапезастог облика. Лезасте се сматрају старијим и датују се у XI–XII век, док ове друге у XV–XVI век.¹⁵ Занимљив је, за сада, један једини налаз двозубе мотике, дикеле, која се користила у кршевитим крајевима и за обраду винограда. Због нејасних услова налаза, наш примерак није било могуће прецизно датовати.¹⁶

Косири (Сл. 17, 18, 19, 20) су се користили за сечење и поткресивање у разним пословима: у виноградарству за резање винове лозе, затим за резање шибља, трња те отуда назив за ову алатку и трнорез¹⁷. Представља чест налаз на средњовековним локалитетима. Метално сечиво косира изгледом подсећа на дужи нож, при врху повијен, али донекле и на срп. Поједини примери на спољној, тупој ивици имају мање проширење правоугаоног облика са оштрицом на спољној ивици (Сл. 19, 20), што подсећа на неку врсту секирице. Оквирно датовање приказаних косира је од XII до XV века.¹⁸

Срп (Сл. 21, 22, 23, 24) готово да није претрпео никакве измене до данашњих дана, како у изгледу тако и у намени. Користи се за жетву житарица.

¹¹ Исто, 35; М. Гарашанин, Ј. Ковачевић, *Прељед материјалне културе јужних Словена*, Београд 1950, 66–96; М. Брмболић, *Средњовековна оруђа ...*, 36–38.

¹² Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, *Српски митолошки речник*, Београд 1970, 252.

¹³ С. Барачки, Групни налаз старосрпског гвозденог алата из Вршца, *РВМ 9*, Нови Сад 1960, 186–195; М. Поповић, *Тврђава Рас*, 266.

¹⁴ М. Благојевић, *Земљорадња ...*, 21.

¹⁵ С. Барачки, *Групи налаз ...*, 186–195; Н. Станојевић, 1982.

¹⁶ М. Брмболић, *Средњовековна оруђа ...*, 39.

¹⁷ М. Благојевић, *Земљорадња ...*, 30.

¹⁸ М. Брмболић, *Средњовековна оруђа ...*, 40–41.

Поред глатког сечива, познати су и налази са назубљеном оштрицом, а занимљив примерак представља срп нађен у околини Лудошког језера, орнаментисан низом концентричних полукругова дуж тупе ивице. Срп из Црвенке датује се у XI–XII век, а из Раковца у XV–XVI век.¹⁹ Остали налази су углавном смештени у период од XI до XVI века, док R. Muller сматра да се српови са ширим сечивом могу приписати и ранијим епохама.²⁰

За накивање косе или српа коришћен је *наковањ за косу* – бабица (Сл. 25). Познат нам је један пример из Мошорина, датован у XVI–XVII век.²¹ Сличан њему је примерак из средњовековне поставке Завичајног музеја у Параћину.

Виле (Сл. 26) су се дуго, па и данас, израђивале од дрвета, те отуда нису ни сачуване. Једини примерак потиче са Петроварадинске тврђаве, и то као случајни налаз, оквирно датован у XV–XVI век.

Оруђе за обраду метала

Због релативно малог броја алата за обраду метала са средњовековних локалитета у Војводини, не можемо закључити да одређени занати, као што је пре свега ковачки, нису били развијени. Оваква слика резултат је недовољне истражености. Такође, ни вађење руда археолошки није документовано, те су сасвим сигурно сировине или готови производи допремани, из рудоносних подручја у унутрашњости Балканског полуострва или са севера. У југозападном делу Мађарске на потезу „Гвоздена земља“ откривене су пећи за топљење гвоздене руде и велика количина згуре.²² На налазишту Црвенка код Вршца нађена је већа количина згуре, али не и пећ.²³

Оруђима за обраду метала са овог простора припадају налази наковња, чекића, разних врста клешта и један примерак менгела. Један део ових предмета као што су *чекић* (Сл. 28, 29) и *клевшћа* (Сл. 30) потичу из оставе алата са локалитета Црвенка и датују се у XI–XII век.²⁴ Два примерка клешта (Сл. 31, 32) потичу са тврђаве Бач и датују се XV–XVI век.²⁵ *Наковањ* (Сл. 27) и *менгеле* (Сл. 33) су случајни налази. На основу карактера самих локалитета са којих потичу наковањ је датован у XII–XIII век, а менгеле у 15–16.

¹⁹ С. Барачки, *Грујни налази...*, 186–195; Н. Станојевић, 1982.

²⁰ R. Muller, *Die datierung der mittelalterlichen eisengeratfunde in Ungaren, Acta archaeologica ASH 27*, Budapest 1975, 76, 78.

²¹ Н. Станојев, *Средњовековна насеља у Војводини*, Нови Сад 1996, 106.

²² J. Gomori, *Fruhmittelalterliche risenchmelroten von Tarianpuszta und Nemesker, Acta archaeologica ASH*, Budapest 1980, 317–347.

²³ С. Барачки, *Грујни налази...*, 186–195.

²⁴ Исто.

²⁵ Ш. Нађ, *Тврђава Бач, РВМ 10*, Нови Сад 1961, 89–113.

Дрво је сировина коју је човек одувек највише користио. На подручју богатом шумама дрво је било основни грађевински материјал, а временом су се формирале и радионице које су производиле држаље за алатке, делове рала и плуга, посуђе и низ других свакодневних предмета. У ову групу оруђа сврстали смо секире, брадве, длета, сврдла, тестере.

Секире су најбројније. Њихова широка примена ишла је од оруђа до оружја. Различите по облику и величини коришћене су у процесу обарања, сечења дрвета до детаљније припреме одређених делова стабла за израду предмета. У зависности од намене, разликују се и облици секира пре свега према ширини и облику сечива. Секире благо лепезастог сечива са равном или лучном оштрицом (Сл. 34) јављају се у широком хронолошком распону, од XI до XIV века. Примерке сечива, какав је налаз из Раковца (Сл. 35) одликује издужено сечиво, док је чеона површина равна, карактеристичне су за XV–XVI век.²⁶ Секире које имају ојачани усадник са два пара снажних крилаца (Сл. 36), према Хенселу, могу да се користе и као бојне и он их датира у IX век, док је њихова појава уочена и у млађим периодима.²⁷

Секире су масивног и дугог сечива, повијеног на доле, лучне оштрице (Сл. 37, 38) каква потиче и из оставе из Црвенке и датира се у XI–XII век, али је њихова појава документована и знатно касније, до у XVI век.²⁸

Брадве (Сл. 39, 40) су коришћене при грубој обради дрвета, за скидање коре и дељање. Држаља брадве је у односу на сечиво постављена под правим углом, док је оштрица сечива равна. Примери које смо овде дали потичу са локалитета Град–Сапаја и датирају се у период XII–XIV века.²⁹

Разна *длета* (Сл. 41, 42, 43) коришћена су у даљој обради дрвета, за финализу дотеривања. Длето са локалитета Град–Сапаја датовано је у XII–XIV век, а из Црвенке у XI–XII век као и цела остава.³⁰ Изузетно издужено и масивно длето са локалитета Врбас 1 аутор датира у XV–XVI век.³¹

Сврдла су алатке које су служиле за бушење дрвета и најчешће су двострана (Сл. 44). Према условима налаза датовано је у XV–XVI век.³² Пример са локалитета Град–Сапаја је сасвим другачији (Сл. 45). То је кратко сврдло које се у горњем делу лучно рачва ради лакшег држања и самим тим и коришћења. Датовано је у XII–XIV век.³³

²⁶ Н. Станојев, *Раковац...*, 1982.

²⁷ W. Hensel, *Slowianszczyzna wczesnosredniowieczna*, Warszawa 1956, 161.

²⁸ С. Барачки, *Грујини налаз ...*, 186–195; М. Брмболић, *Средњовековна оруђа ...*, 83–85.

²⁹ С. Барачки, *Археолошко налазиште на дунавској ади код Сџаре Паланке*, каталог изложбе, Вршац 1995, 35; М. Брмболић, *Средњовековна оруђа ...*, 84–85.

³⁰ С. Брачки, *Грујини налаз ...*, 186–195.

³¹ Н. Станојев, *Средњовековна насеља ...*, 86.

³² М. Брмболић, *Средњовековна оруђа ...*, 87–88.

³³ С. Барачки, *Археолошко налазиште ...*, 36.

Једини налаз *тестере* (Сл. 46) познат нам је са археолошких истраживања у Раковцу. Припада типу тракастих тестера са два трна на супротним крајевима, која су користила за усађивање дрвених дршки. Датује се у XV–XVI век.³⁴

Оруђа за обраду коже

Још од свог постанка човек користи кожу и крзно животиња које је ловио за исхрану, али и њихово крзно за заштиту од хладноће. Временом употреба коже постаје разноврснија: осим за одећу од ње се тако праве делови опреме ратника и коњске опреме, простирке, прекривачи, корице књига. Процес обраде коже убијене животиње, од скидања, чишћења, преко штављења до финалног производа захтевао је посебне алате. Са наших локалитета ова група алата заступљена је са разним стругачима, секачима, шилима и специјалним врстама ножева за кожу.

Стругачи су коришћени за уклањање масноће и длака са коже и у готово непромењеној форми постоје и данас. Најчешће су лепезастог облика (Сл. 47, 48). Дати примери су хронолошки смештени у XII–XIV односно XIV–XV век.³⁵

Секачи, (Сл. 49) како и сам назив говори, коришћени су за сечење и обликовање коже. Могли су да се користе и као стругачи. Налаз са локалитета Циглана код Апатина, на основу аналогних примера са других средњовековних локалитета, код нас је датован у XII–XIV век.³⁶

Шила (Сл. 50) су употребљавана за бушење дебље коже која се вероватно користила за израду делова коњске опреме. Једини примерак потиче, као случајни налаз, из околине Лудошког језера.

Кожарски ножеви су најбројнији. Готово непромењеног облика користили су се још од римског периода.³⁷ То су ножеви полумесечастог или лучног сечива. Издвајају се два карактеристична типа: са једним сечивом, једностраном и са тордираном дршком која на крају може бити проширена у лепезасти мали стругач (Сл. 51, 52, 53) и са два сечива, двостраном, које спаја у средишњем делу такође тордирана дршка (Сл. 54, 55). Примери дати у овом раду су случајни налази. На основу аналогних примера може се закључити

³⁴ Н. Станојев, *Раковац ...*, 1982.

³⁵ С. Барачки, *Грујини налаз ...*, 186–195; М. Брмболић, *Оруђа XIII–XVIII века у средњем Поморављу*, Параћин 1987, 28.

³⁶ Д. Миловановић, *Уметничка обрада нејлеменијих метала на шилу Србије*, каталог изложбе, Београд 1985, 138.

³⁷ И. Поповић, *Античко оруђе ...*, 94–95.

да су овакве алатке вероватно коришћене у ширем временском раздобљу, од XII–XVI века.³⁸

Оруђа за свакодневну употребу

У ову групу оруђа сврстане су алатке које нису имале строго специјализовану намену, већ су коришћене у свакодневним, разноврсним пословима. Најбројнији су ножеви, затим маказе, а у исту групу сврстали смо ватраље и једно кресиво.

Нож је оруђе које је имало, као и данас, веома широку примену. Основна функција му је да служи за сечење и то разних материјала, при обављању многобројних послова. Некада је нож могао бити и оружје.

Најбројнији су кратки ножеви са узаним правим сечивом и трном, усадником, за дршку. Дршке су најчешће биле од дрвета, те зато и нису сачуване. Власник је нож носио стално уз себе, да му буде при руци. Вероватно због тога представљају чест налаз у гробовима. Хронолошко детерминисање оваквих ножева могуће је само у контексту осталих археолошких налаза. Примери дати у овом раду (Сл. 56, 57, 58, 59, 60, 61) потичу са више средњовековних локалитета у Војводини и датују се од XI–XII до у XV–XVI век.³⁹

Посебну групу ножева представљају трпезни ножеви и бритве. *Трпезни ножеви* (Сл. 62, 63, 64, 65, 66, 67) су луксузнија група ножева. Издвојени су, пре свега, према облику дршке и евентуално сачуваној оплати на њој. Дршка ових ножева не излази из основног облика сечива, права је и плочаста са перфорацијама за учвршћивање оплате. Веома луксузним примерима, који су ређи, сматрају се они са оплатом од рога која је била украшавана најчешће геометријским мотивима.⁴⁰

Бритве (Сл. 68, 69, 70) су ножеви благо повијене оштрице. На супротном крају од врха, на ширем делу, налази се кружни отвор за осовину, преко које се преклапала футрола бритве. Футрола је уједно имала и улогу дршке и израђивана је од дрвета, кости или рога. Бритве са рожнатом дршком сматрају се изузетно луксузним. Дати примери хронолошки су одређени широко, од XII до XV века због непрецизних услова налаза.⁴¹

³⁸ Е. Томић, О. Вукадин, Д. Минић, *Средњовековни Стилалћ*, каталог изложбе, Крушевац 1979, 47; S. Vetić, *Medieval Weapons and implements Deriving from the Middle Morava Basen, Balcanoslavica* 10, Београд 1983, 146; М. Цуњак, *Смедеревска шврђава*, Смедерево 1998, 178–179; М. Брмболић, *Средњовековно оруђе ...*, 111–113.

³⁹ С. Барачки, *Грујини налаз ...*, 186–195; М. Брмболић, *Средњовековно оруђе ...*, 123–124.

⁴⁰ М. Цуњак, *Смедеревска шврђава ...*, 183–185; М. Поповић, *Тврђава Рас ...*, 261; М. Брмболић, *Средњовековно оруђе ...*, 126; Н. Станојев, *Шестстојотина година зрада*, каталог изложбе, Врбас 1987.

⁴¹ М. Поповић, *Тврђава Рас ...*, 264; М. Брмболић, *Средњовековно оруђе ...*, 124–125.

Уз ножеве, *маказе* такође представљају део, можемо рећи, такозваног кућног алата. Својим обликом, с обзиром на функцију, нису претрпеле значајније измене, те су сличног облика налажене и на античким локалитетима.⁴² Неколико примера са средњовековних локалитета у Војводини, од којих су издвојени најкарактеристичнији (Сл. 72, 73, 75) датују се у углавном XV–XVI век.⁴³ За сада јединствен налаз представљају једноделне маказе (Сл. 74), које су коришћене за шишање оваца. Овај тип маказа задржао се у промењеном облику све до XIX века.⁴⁴

Ватраљ је алатка која је коришћена за жарење, преношење жара и за низ других радњи у вези са ватром и огњиштем. Сви су сличног облика, дуге дршке правоугаоног или кружног пресека, и листоликог или правоугаоног тела, односно радног дела (Сл. 76, 77). Оквирно се датују у XIV–XVI век.⁴⁵

Само један налаз *кресива* (Сл. 71) познат нам је са локалитета Перлек, који је на основу осталих археолошких налаза датован у XIV–XV век.

Јединствен налаз за сада представља *мистрија* (Сл. 78), зидарска алатка са археолошких ископавања Раковца. Датована је у XV–XVI век.⁴⁶ Слична овој је и мистрија из манастира Намасија, али и из манастира Аврадика у Бугарској, што нас наводи на могућност да су биле коришћене за наношење фреско-малтера.⁴⁷

На основу датог прегледа различитих врста оруђа која потичу са средњовековних локалитета у Војводини, можемо приметити да су оруђа од гвожђа била веома заступљена у свакодневном животу тадашњих људи. Била су незаменљива у разним пословима чији је крајњи циљ био пре свега производња хране, затим изградња станишта, израда одеће и обуће и у низу других свакодневних активности. Најбројнија су свакако оруђа коришћена у пољопривредним пословима, пре свега земљорадњи, чему су погодивале већ поменуте природом дате повољности. Виноградарство је такође било у знатној мери развијено, а на основу бројних разноврсних сечива ножева за обраду коже, закључујемо да се средњовековно становништво Војводине бавило и кожарском производњом.

Поред функционалних карактеристика, оруђа од гвожђа, нарочито она са оштрицом и оштрим врхом, нашла су своје место и у нашој народној митологији. Тако се секири, ножу и раонику приписује јака магијска моћ, док су мали ножеви ношени о појасу и код мушкараца и код жена, према веровању, поседовали заштитну моћ. Временом су ови ножићи постали и саставни део староградске женске ношње.

⁴² И. Поповић, *Античко оруђе ...*, 96–97.

⁴³ М. Брмболић, *Средњовековно оруђе ...*, 126–127.

⁴⁴ Исто.

⁴⁵ Исто.

⁴⁶ Н. Станојев, *Раковац ...*, 1982.

⁴⁷ М. Брмболић, *Средњовековно оруђе ...*, 122; Ђ. Чангова, *Средновековни орђудия на иџруда в Бџлгария, Известия на Археологическия институт ХХУ*, София 1962, 45.

Оруђе, као врста археолошког материјала хронолошки је прилично неосетљиво, те се датује преко других налаза као што су грнчарија, накит, оружје, или преко затворених археолошких целина. Такође, с обзиром да се форме оруђа у основи тако рећи нису промениле од античког периода, није могуће према њима одредити ни којој етничкој групацији или народу припадају. То је сасвим разумљиво и без сумњи указује да је облик алатке био искључиво прилагођен функцији, без обзира на ком животном простору човека је настао и коришћен.

VESNA MANOJLOVIĆ – NIKOLIĆ MA

The iron tools from the Medieval archeological sites in Vojvodina

Summary

Since the earliest periods of time a man used various benefits that he had been provided with by the nature and, in time, he learned how to adjust them to his personal needs. The fertility of the Vojvodina as soil contributed to the development of many agricultural fields and with all that came the great need for the various tools and farm equipment for doing and performing the jobs.

The medieval tools made of iron that have been presented in this paper originate from, until now, just partly explored, archeological sites in Vojvodina. According to their function the following groups of tools have been singled out: the tools for cultivation of the soil, the tools for processing metal, wood, the tools for processing leather and a group of tools for everyday use. The tools made of iron were irreplaceable in various jobs whose final goal, first of all, was food processing, then building of domiciles, manufacturing clothes and footwear and in the set of other everyday activities. The most numerous, by far, are the tools used for the agricultural work, first of all farming. The viticulture was also developed to a great extent, and on the basis of numerous and various blades – knives used for the leather processing, it could be concluded that the medieval population of Vojvodina used to be engaged in the production of the goods made of leather.

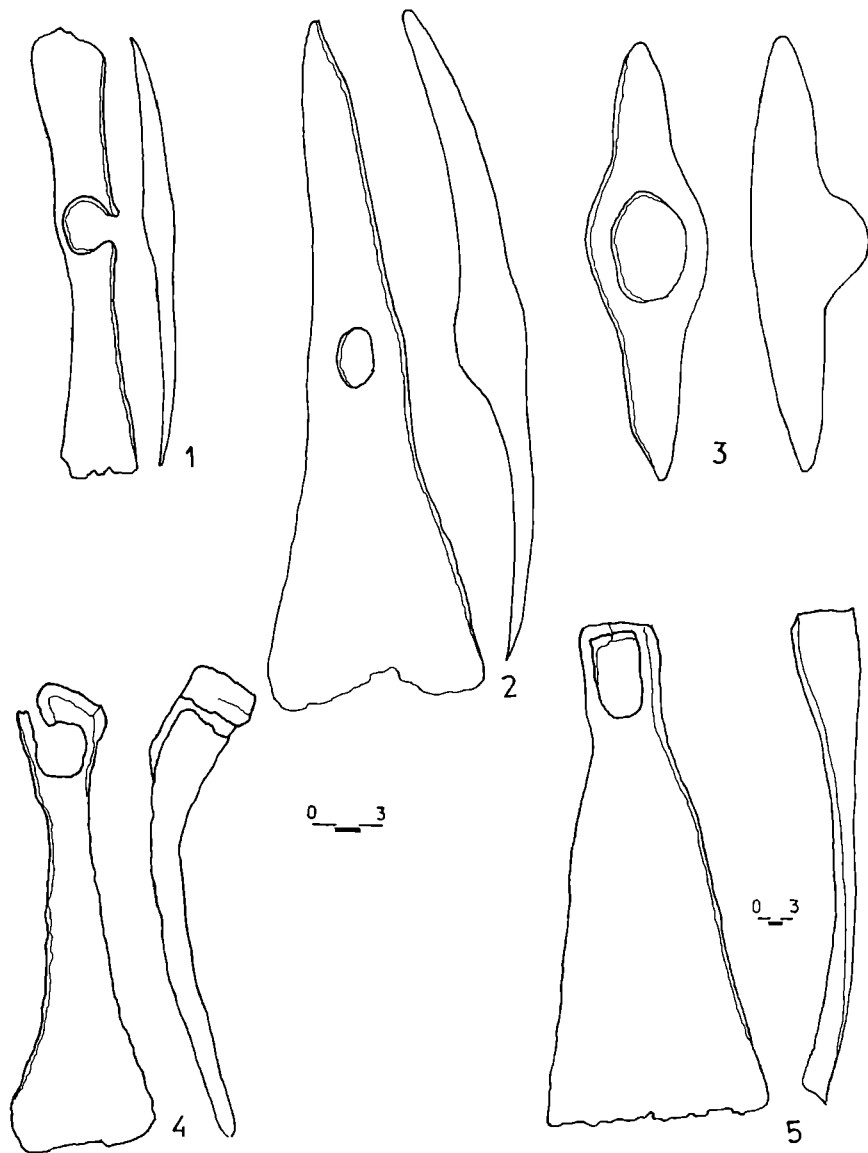
Besides their functional characteristics, the tools made of iron, especially those with the cutting edge (blade) and pointed peak, have found their place in our folk mythology.

So, that is the reason why a strong magical powers have been attributed to an axe, a knife and a plowshare, while small knives had been worn attached to the waists of both women and men, because according to the belief they possessed the protective power. In time, these small knives (penknives) have become the integral part of the old city women dress.

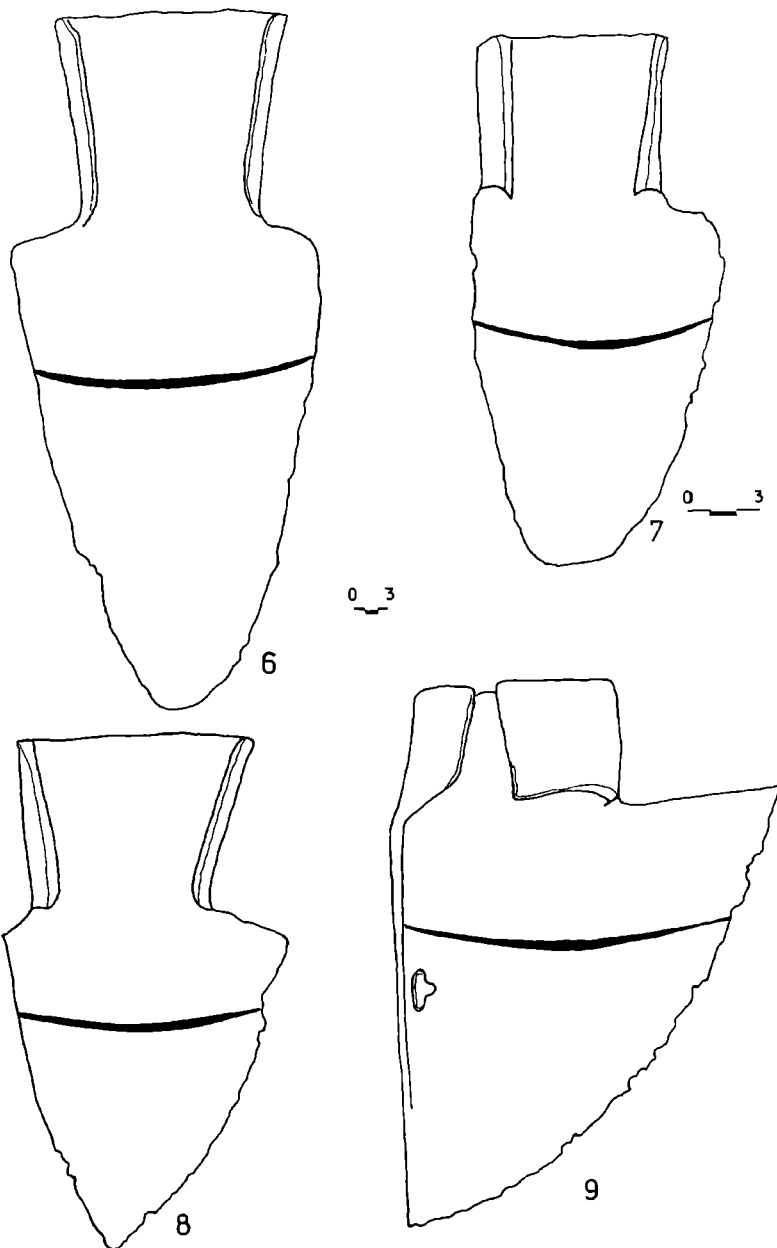
Tools, as a kind of archeological material, from the chronological point of view, have been rather imperceptible, so they have been dated over other findings such as pottery, jewelry, arms or over some closed archeological sites as a whole. On the basis of the conditions of the findings and analogies the presented tools were used in the period from 11th to 16th century.

Илустрације

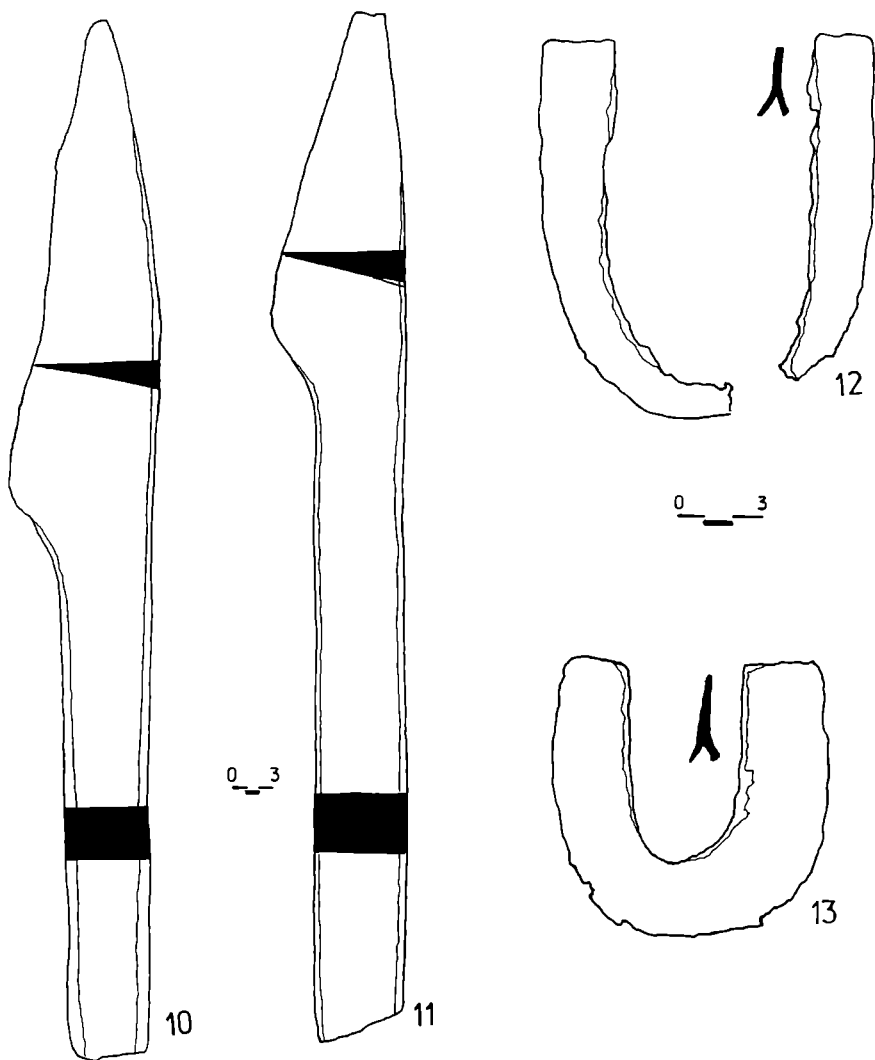
(илустрације технички припремио М. Брмболић)

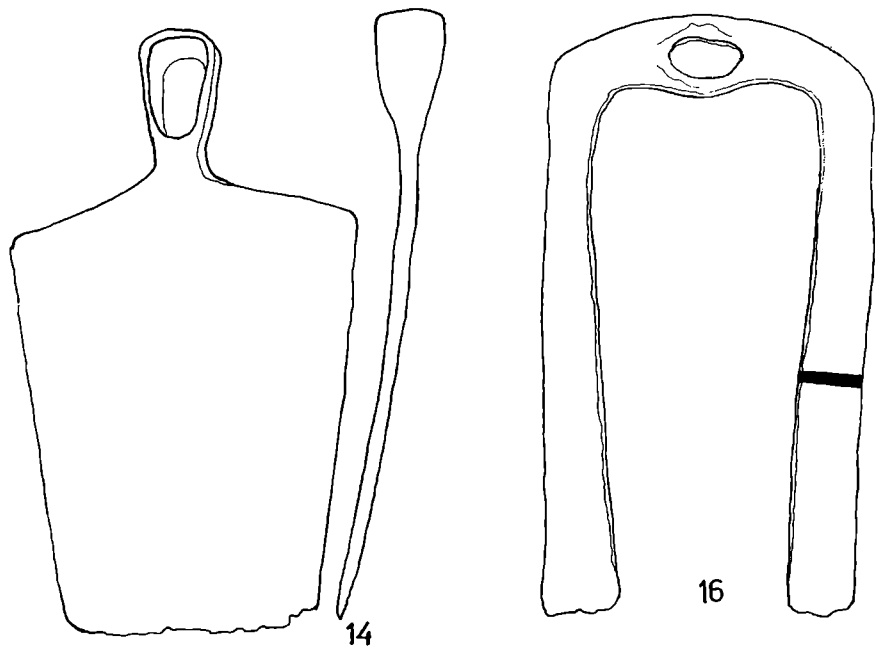
Крамљ: сл. 1, 2 – Град-Сањаја, XII–XIV век; сл. 3 – Раковац, XVI век
Будац: сл. 4 – случајни налаз, XV–XVI век; сл. 5 – Раковац, XV–XVI век

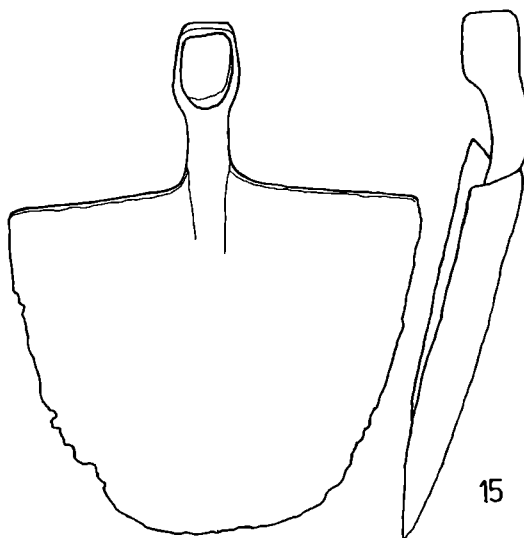
Раоник: сл. 6 - нејознајто налазишће, XIII-XV век;
 сл. 7 - нејознајто налазишће, XII-XIV век;
 сл. 8 - Башаид, XIV-XVI век; сл. 9 - Лаћарак-шишалска улица, XIV-XVI век

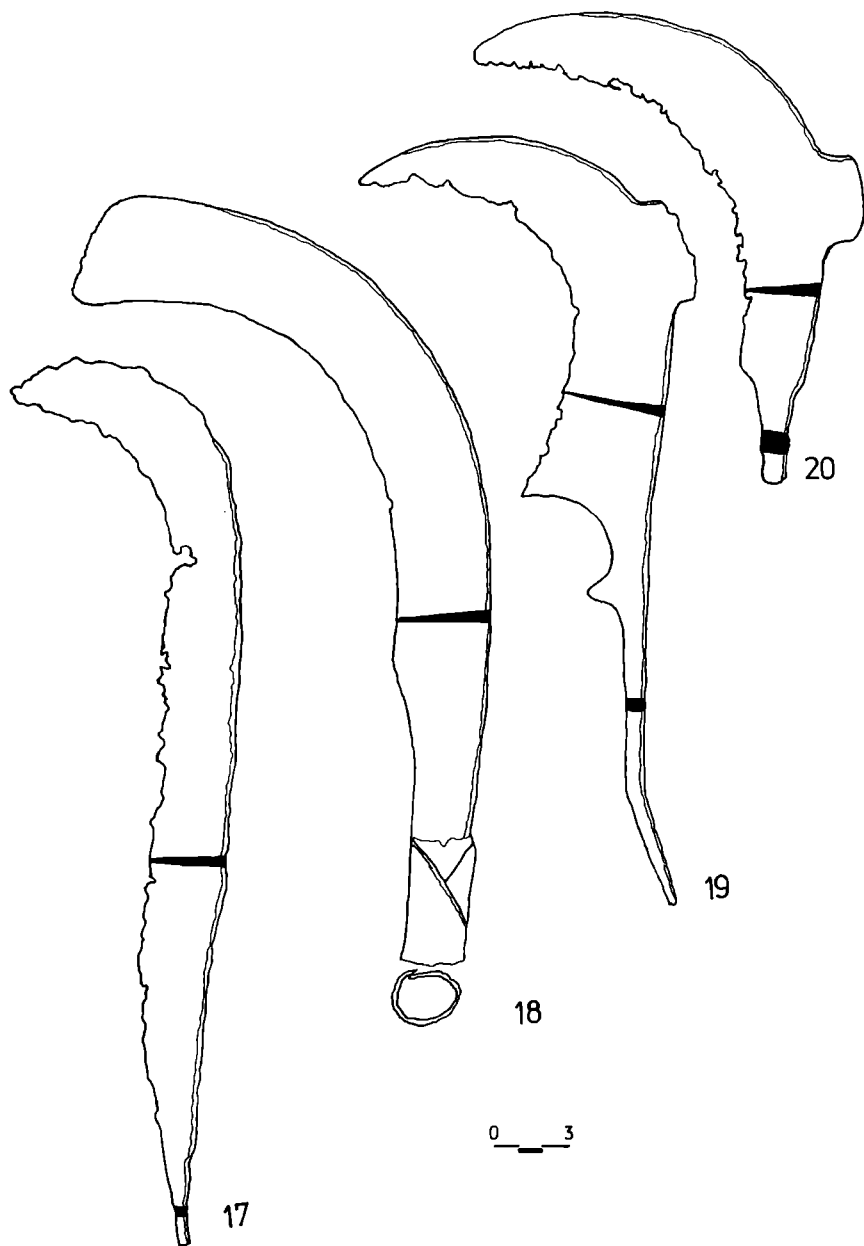
Црпало: сл. 10 - Руско село, XIV-XVI. век; сл. 11 - Башаид, XIV-XVI век
Ашов: сл. 12 - Црвенка, XI-XII век; сл. 13 - Добрица, X-XII век

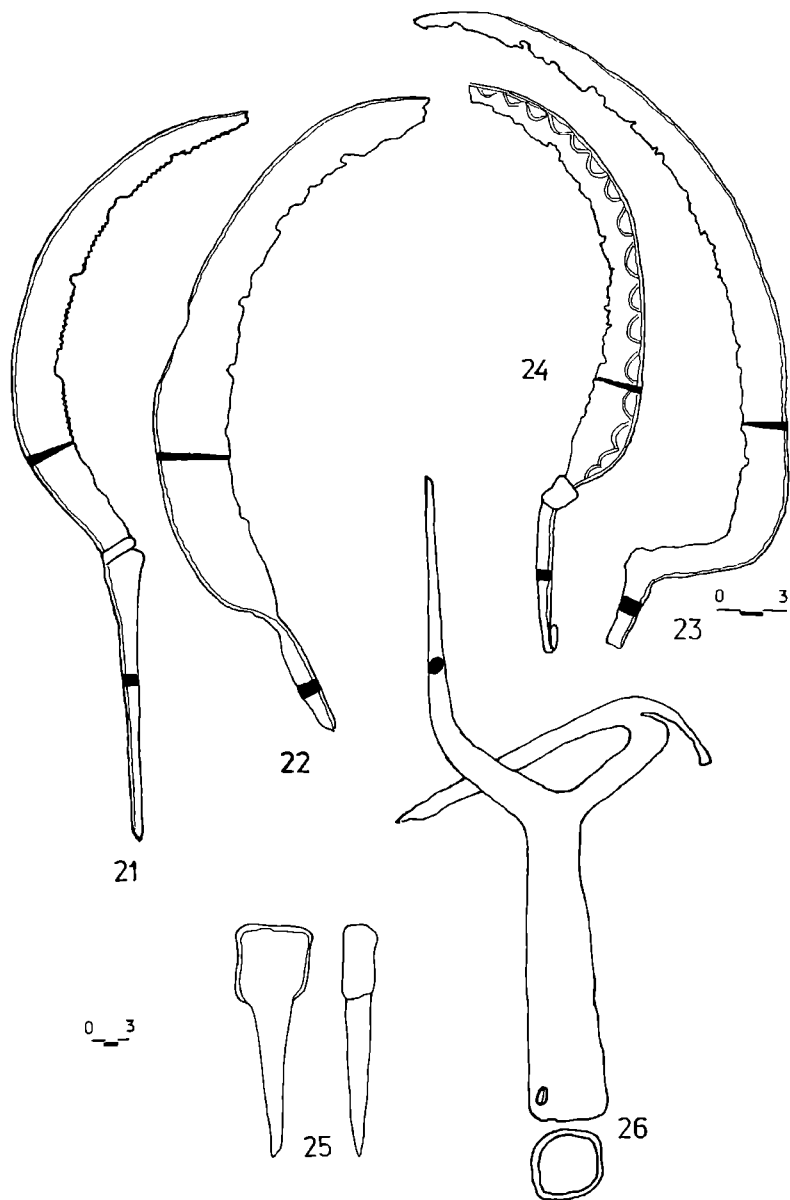
0 3

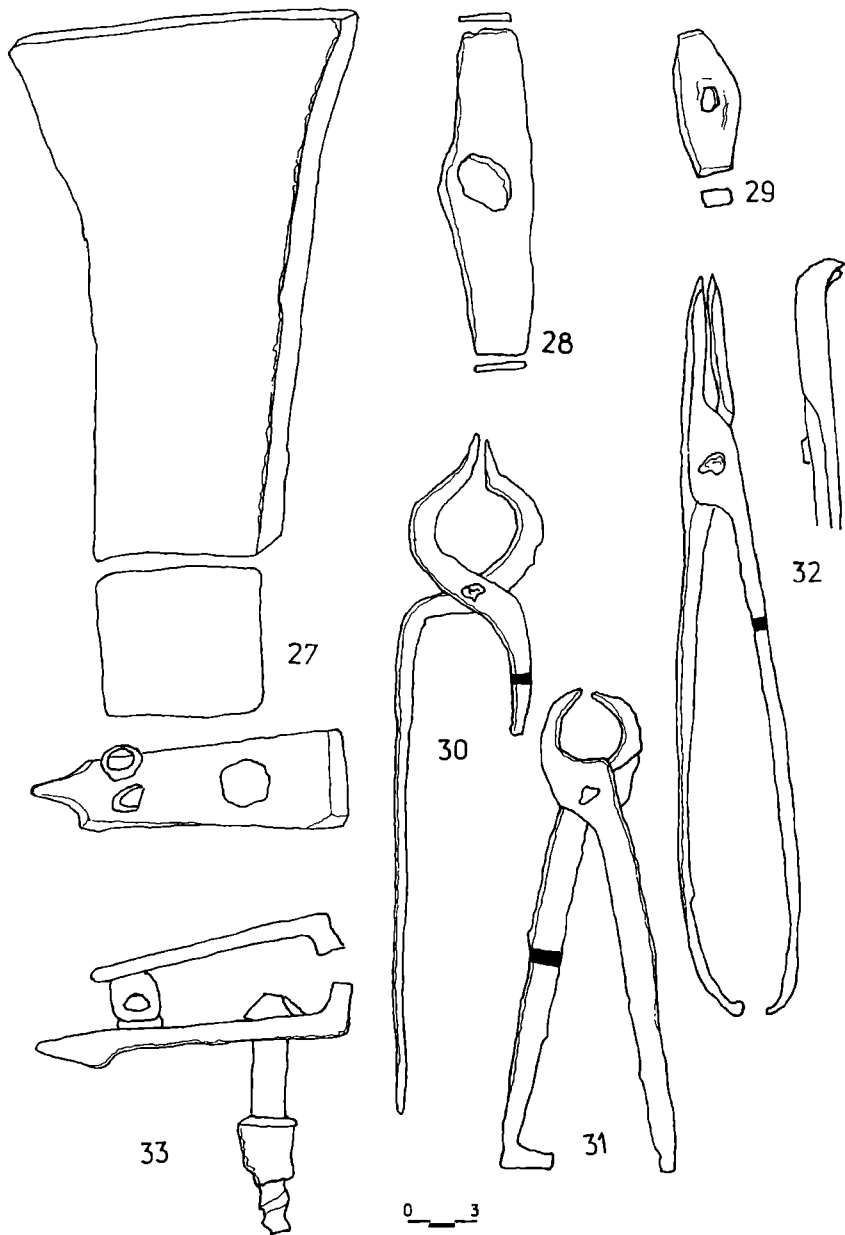
Мошика: сл. 14 - Црвенка, XI-XII век; сл. 15 - Раковац, XV-XVI век;
сл. 16 - Хајдуково-Бодин салаш, XV-XVI век

Косир: сл. 17 - Град-Сайаја, XII-XIII век;
 сл. 18 - непознато налазиште, XIV-XV век;
 сл. 19 - Масарикова ул. - С. Митровица, XIV-XVI век;
 сл. 20 - непознато налазиште, XIV-XVI век

Срп: сл. 21 - Масарикова ул. - С. Мишровица, XIV-XVI век;
 сл. 22 - Раковац, XV-XVI век; сл. 23 - Црвенка, XI-XII век;
 сл. 24 - Лудошко језеро, XI-XII век
Бабица: сл. 25 - Мошорин, XV-XVII век
Вила: сл. 26 - Пејроварадинска шврђава, XV-XVI век

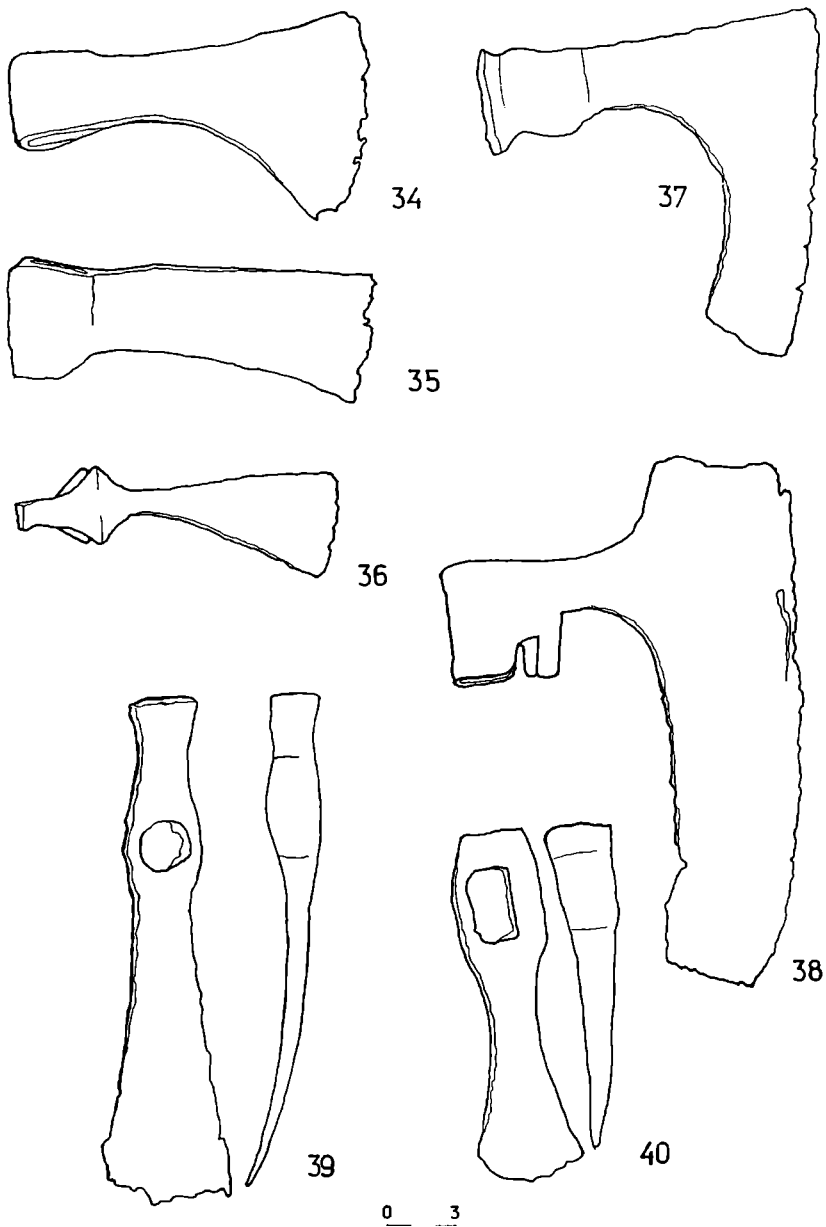

Наковањ: сл. 27 - Перлез, XII-XIII век

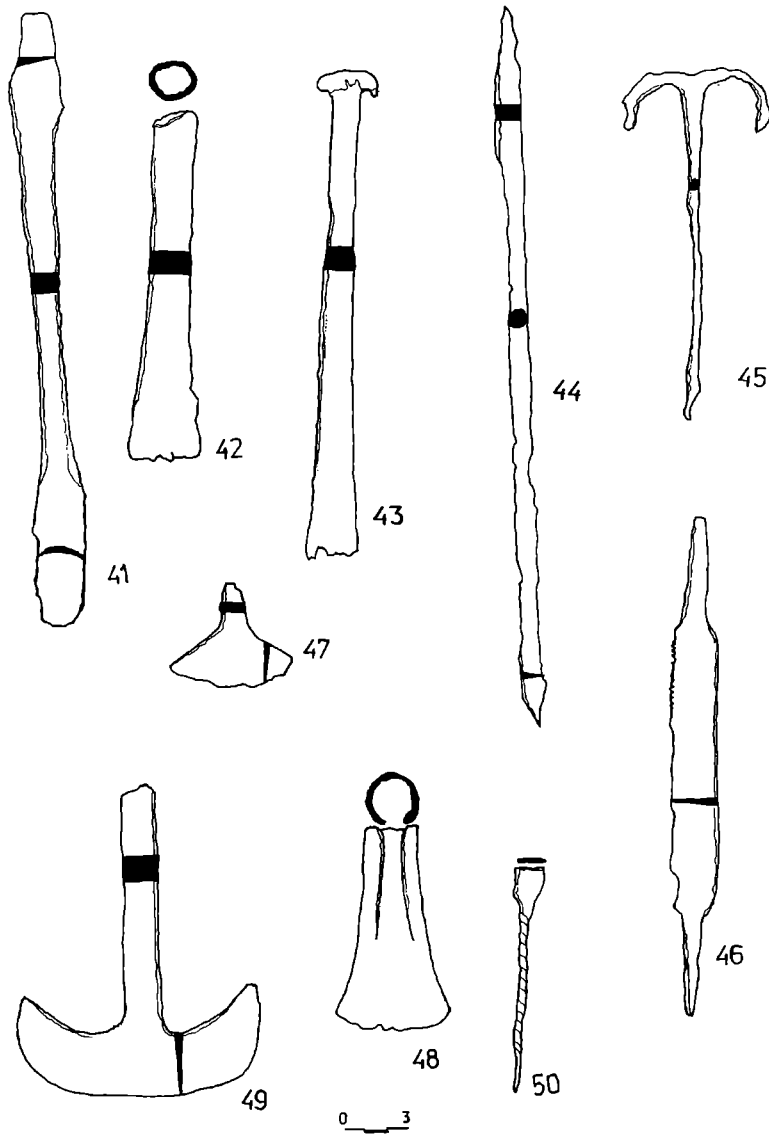
Чекић: сл. 28 - Жарковачки аџар, XIV-XV век; сл. 29 - Црвенка, XII-XII век

Клешија: сл. 30 - Црвенка, XI-XII век; сл. 31, 32 - Бач, XV-XVI век

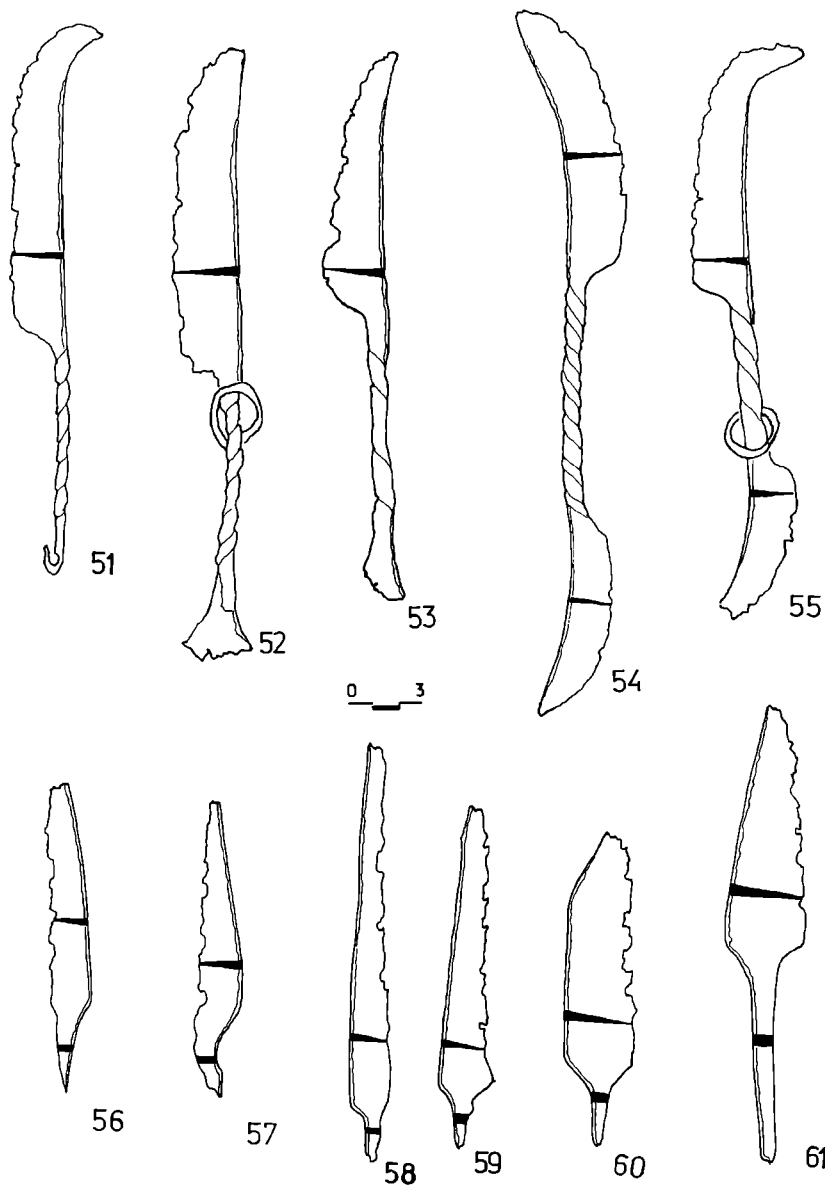
Менџеле: сл. 33 - Пејроварадинска шврђава, XV-XVI век

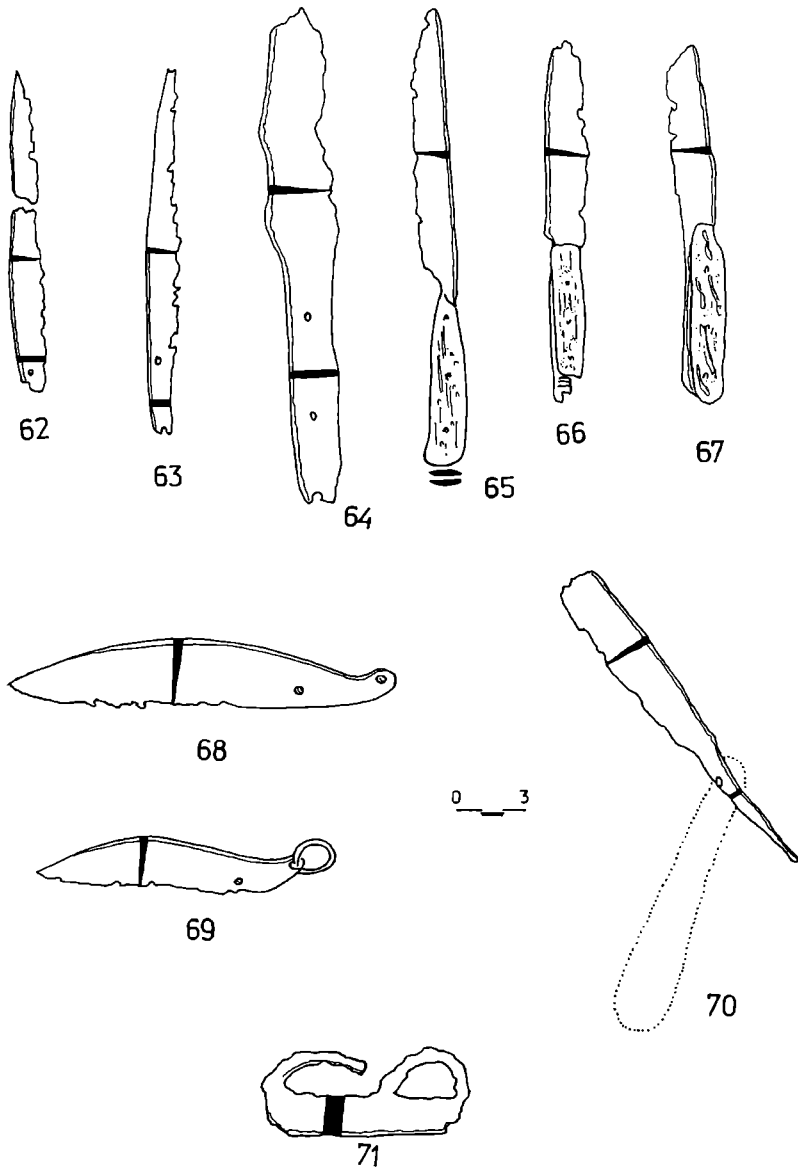
Секира: сл. 34 - Црвенка, XI-XIII век; сл. 35 - Раковац, XV-XVI век;
 сл. 36 - Чуруг, XI-XIII век; сл. 37 - Ашањски аштар, XIV-XVI век;
 сл. 38 - Црвенка, XI-XII век
Брадва: сл. 39, 40 - Град-Сайаја, XII-XIV век

*Длето: сл. 41 - Град-Сайја, XII-XIV век;
 сл. 42 - Црвенка, XI-XII век; сл. 43 - Врбас 1, XV-XVI век
 Сврдло: сл. 44 - Жабаль, XV-XVI век; сл. 45 - Град-Сайја, XII-XIV век
 Тештера: сл. 46 - Раковац, XV-XVI век
 Спругач: сл. 47 - Жарковачки ашар, XIV-XV век;
 сл. 48 - Град-Сайја, XII-XIV век; сл. 49 - Цицлана-Айашин, XII-XV век
 Шило: сл. 50 - Хајдуково-Таланшара, XI-XII век*

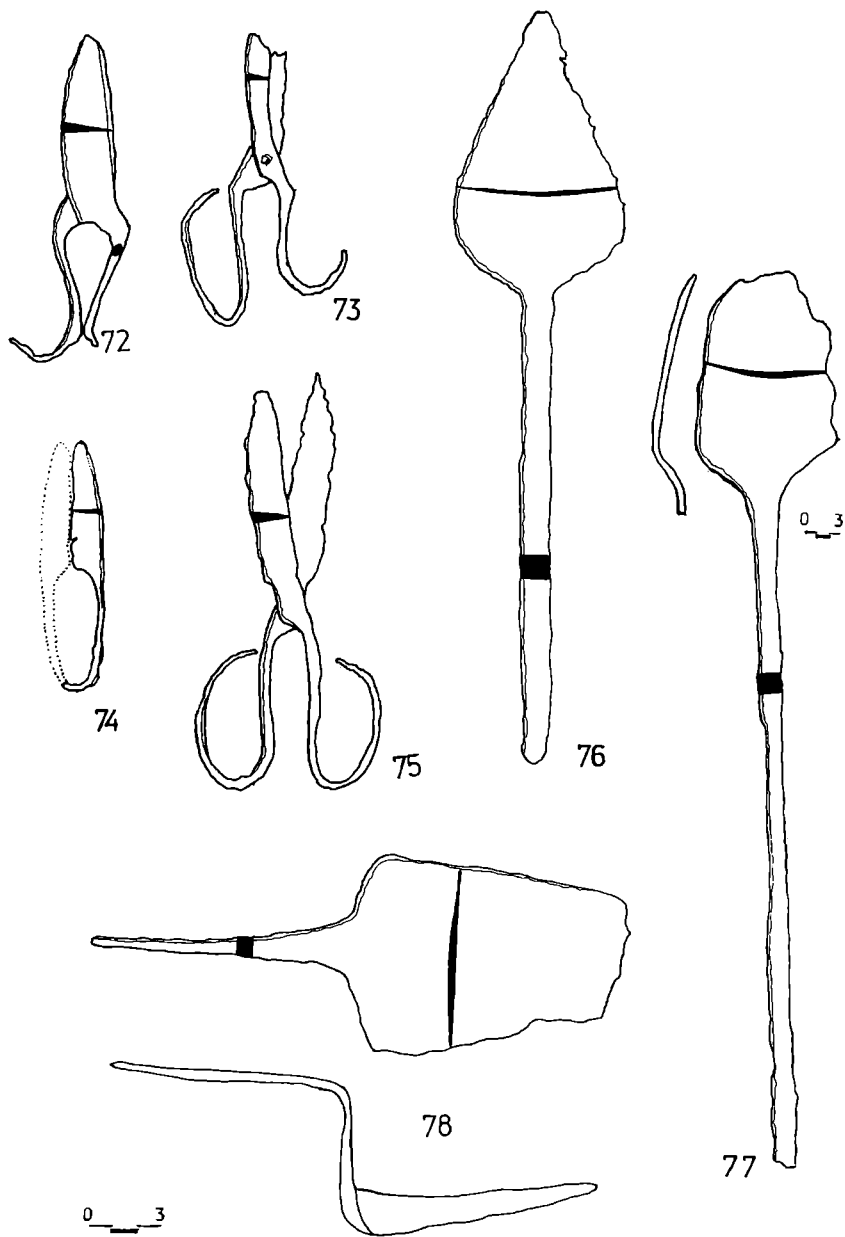
Кожарски нож: сл. 51 - Кумане, XV-XVI век; сл. 52 - Бојтош, XV-XVI век;
 сл. 53 - Масарикова ул. - С. Митровица, XIII-XV век;
 сл. 54 - Божојево, XII-XV век; сл. 55 - непознато налазиште, XII-XV век
Нож: сл. 56, 57 - Вршачко утврђење, XV-XVI век;
 сл. 58 - Вамошер салаш, XIV-XV век; сл. 59 - Циiglана-Ајатин, XII-XV век;
 сл. 60 - Госпођинци, XII-XIV век; сл. 61 - Хајдуково, XII-XIV век

Триезни нож: сл. 62 - Перлек, XIV-XV век; сл. 63 - Вамошер салаш, XIV-XV век; сл. 64 - Врбас I, XV-XVI век; сл. 65 - Жабалъ, XV-XVI век; сл. 66, 67 - Град-Сайаја, XII-XIV век

Бриџве: сл. 68 - непознато налазиште, XII-XVI век; сл. 69 - Боџојево, XII-XVI век; сл. 70 - Арача, XIII-XV век

Кресиво: сл. 71 - Перлек, XIV-XV век

Маказе: сл. 72, 73 - Пејроварадинска џврђава, XV-XVI век;
 сл. 74 - Раковац, XIII-XV век; сл. 75 - Баноштор, XV-XVI век
Вајраљ: сл. 76 - непознато налазиште, XIV-XVI век;
 сл. 77 - Град-Ковин, XIV-XVI век
Мисџрија сл. 78 - Раковац, XV-XVI век

„РУСКИ КРАЉЕВИ ГАЛИЦИЈЕ“: ДАРОДАВЦИ МОНАСТИРА СВЕТОГ ДИМИТРИЈА НА САВИ

Сажетак: У булама папе Хонорија III издатим 1216. и 1218. године, спомињу се два руска краља из Галиције и њихов дар манастиру Св. Димитрија на Сави у износу од 13 кантара воска годишње. Вести о руским владарима из папских повеља и ранија истраживања историографије за аутора представљају полазну тачку у разматрању два занимљива питања. Прво је разрешење идентитета руских кнежева, односно околност зашто се као дародавци спомињу само поједини кнежеви из владарске куће Галиције, као и питање о пореклу ословљавања руских владара као краљева.

Кључне речи: дародавци, Галиција, Ростиславичи, Св. Димитрије на Сави, Хонорије III, Бела III, Угарска, руске земље, Кијев.

Један податак садржан у булама папе Хонорија III издатим 1216. и 1218. године, у којима су скоро идентично потврђени поседи и приходи манастира светог Теодосија поред Јерусалима, неочекивано је осветлио везу владара руске кнежевине Галиције из династије Ростиславича са грчким манастиром Св. Димитрија на реци Сави и истоименим насељем, данашњом Сремском Митровицом. Наиме, у једном кратком одељку була спомињу се два руска краља из Галиције и њихов дар манастиру Св. Димитрија у износу од 13 кантара воска годишње.

У були из 1216. године реченица о руском дару гласи: „**Annum cere redditum tredecim cantariorum a Basilisa et Iohanne Blademero Russorum Regibus, apud Galizam uobis concessum.**“ У мало каснијој повељи, која је очигледан

препис прве, стоји „... **Annuum cere redditum Tredecim Cantariorum a Basilisa et Iohanne Blandemero Rusorum Regibus apud Galizam vobis concessum.**“¹

Захваљујући драгоценом истраживању Ђ. Ђерфија², ми данас са сигурношћу можемо прихватити мишљење да се податак о „годишњем дару руских краљева из Галиције“ православног манастиру светог Димитрија, првобитно налазио у једној повељи угарског краља Беле III, насталој између 1193 и 1196. године. Повеља је састављена на грчком језику, а њен латински извод је унет у буле Хонорија III. Грчка повеља Беле III представљала је даровницу којом је овај владар манастир Св. Димитрија на Сави са поседима и приходима завештао Лаври светог Теодосија у Јерусалиму. У Лаври је била сахрањена његова мајка, краљица Еуфросина, која је потицала из руске кнежевске династије волинских Мономаховича. Када је од стране Беле 1186. године била прогнана из Угарске, Еуфросина је уточиште нашла у Светој земљи где је као монахиња, највероватније 1193. године, окончала свој живот.³ Код пописаседа и прихода дариваног манастира Св. Димитрија увршћен је и иностранни дар руских кнежева. Ђерфи је на основу фонетске анализе транскрибованих топонима такође закључио да је повеља Беле III из 1193–1196. добрим делом састављена на основу једног старијег пописа доbara манастира светог Димитрија.⁴

У були Хонорија III помињу се као дародавци манастира два „руска краља“ из Галиције: Васиљко (*Basilisa*) и Иван Владимир (*Iohanne Blademero*). Зналци галичко-волинске историје одмах су уочили да кнез по имену Иван Владимир није постојао међу члановима галичке владарске куће Ростиславича, која је овом земљом владала кроз читав XII век. Како су кнежеви наведени заједно, и идентитет другог међу њима Васиљка, који је доиста владао једним уделом земље (1082–1124), постао је проблематичан. Проблем идентитета привукао је пажњу већ историчара старије генерације. И. Шараневич, М. Грушевски и Н. Баумгартен били су једногласни у претпојавци да су Васиљко и Иван Владимир били незаконити синови последњег галичког кнеза из династије Ростиславича, Владимира Јарославича

¹ Була из 1218. године интерпретирана је у историографији много више захваљујући *Vetera Monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, ab A. Theiner, tomus I, Romae MDCCCLIX, nr. 16; док је старију булу критички публиковао Г. Пап 1249. године G. Papp, *I monaci dell Ordine di S. Basilio Ungheria nel secolo XIII*, Analecta OSBM, series II, sectio II (VII), fasc 1, Romae 1949, 41–45.

² Gy. Györfy, *Das Güterverzeichnis des grich. Klosters zu Szávaszentdemeter (Sremska Mitrovica) aus dem 12 Jh.*, Studia Slavica Academiae scientiarum Hungaricae, tomus IV, 1959, 9–74.

³ О Еуфросини као угарској краљици упоредити М. Wertner, *Árpádok családi története*, Nagy Becskerek 1892, 311–314.

⁴ Gy. Györfy, *Das Güterverzeichnis*, 30–61.

(1187–1199)⁵. Руски летописац је доиста знао за два незаконита сина овог кнеза, али није сматрао битним да наведе њихова имена.⁶ Галички кнез Владимир се 1188. године, бежећи од незадовољних бојара, склонио са државном ризницом, незаконитом супругом и два сина у Угарску. Иако је обећао помоћ, те са војском кренуо у суседну Галицију, Бела III је ускоро руске госте бацио у тамницу, а сам је покушао да приграби Галицију. Владимир је уз доста перипетија успео да се ослободи из угарског заточеништва и да следеће године поврати свој престо.⁷ Међутим, Владимировој деци се након ових вести у изворима изгубио сваки траг. Реченим историчарима чинило се логичним да су они могли као таоци и даље остати у Угарској. Вероватно су после извесног времена од угарског краља добили поседе, да би се 1218. године појавили у нама већ знаној папској повељи као дародавци грчког манастира, тим пре што су у црквеном погледу припадали истој вери.

Ову на први поглед прихватљиву претпоставку довео је у питање Ђерфи. Прво је утврдио да се помен руских кнежева налазио у повељи угарског краља из 1193–1196 године, када су незаконити Ростиславичи били још деца. Они у то време тешко да су могли имати у Угарској поседе, који су били услов за даривање. Незаконитим члановима руске кнежевске династије, уз то још и деца, свакако није могла пристајати звучна титула краљева из Галиције. Како је већ речено, повеља Беле III се ослањала на један ранији попис поседа манастира Св. Димитрија, у којем се наводио и дар галичких кнежева.⁸

Након обарања постојеће хипотезе, Ђерфи је истраживање усмерио ка историографији добро познатом имену и лику галичког кнеза Васиљка. Васиљко Ростиславич је заједно са својим братом Володарем током три бурне деценије (1084–1124) успешно владао кнежевином, која ће током XII века постати једна од најзначајнијих руских држава. Главни проблем, идентитет Ивана Владимира, Ђерфи је разрешио сматрајући да се ту радило о две личности и два имена руских кнежева. По овом аутору, у тексту папске повеље, због грешке у преводу, нису раздвојена имена кнежева Иван и Владимирка, личности које су дакако историјске. Иван је био син и наследник Васиљка Ростиславича, а Владимир, односно Владимирко Володаревич њихов блиски

⁵ J. Szaranewicz., *Die Hypatios Chronik als Quellen-Beitrag zur Österreichische Geschichte*, Lemberg 1872., 117–118; М. Грушевський, *Исторія України-Руси, том II*, Київ 1992., 454; N. Baumgarten, *Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides du Xe au XIIIe siècle*, *Orientalia Christiana*, IX/35, I/1927, 17.

⁶ *Літопис руський за Ілліїським сїиском*, переклад, примітки Л. Махновець, Київ 1989, 346–349.

⁷ *Літопис руський*, 346–349; о овим збивањима погледати и рад М. Font, Szemponok III. Béla halicsi hadjáratainak kronológiájához, *Acta universitatis de Attila József nominatae*, *Acta Historica*, tomus LXXXIV, Szeged 1987.

⁸ Gy. Györffy, *Das Güterverzeichnis*, 53, 55.

рођак.⁹ На крају, упоређујући угарско-руске односе с почетка XII века, затим структуру основног пописа поседа манастира Светог Димитрија, топономије и личности, Ђерфи је дошао до закључка да су руски кнежеви почетком XII века (између 1113–1125) „Светом Димитрију“ завештали 13 кантара воска годишње. У том периоду манастир је од угарских краљева добио 24 поседа, приликом чега је свакако издата даровница на грчком језику.¹⁰

Мада кратак, податак о даривању руских кнежева отвара занимљива питања. 1) Због чега се као дародавци спомињу само поједини чланови галичке кнежевске династије? 2) Какво је порекло ословљавања Ростиславича као руских краљева из Галиције? Разумевање одговора на ова питања понајпре би захтевало кратак осврт на историју настанка Галичке кнежевине.¹¹

Територија на којој су крајем XI и током XII века формиране Галичка кнежевина (Галиција)¹² и њој суседна Волинија, дефинитивно је ушла у састав Кијевске државе током владавине Јарослава Мудрог (1015–1054). Њу су насељавала источнословенска племена: Тиверци, Уличи, Дуљеби, Волињани, као и племена Бели Хрвати и Бојки, које, интересантно је напоменути, Константин Порфирогенит везује са досељавањем Срба и Хрвата на Балканско полуострво.¹³ Најстарији руски летописи говоре о два града око којих се, карактеристично за руске земље, обједињавала власт и земља. То су били Перемишљ и Червен. Од имена другог града потиче један од историјских назива за најјугозападнију област Кијевске државе – Червенска земља.¹⁴ Будућа Галиција била је смештена у подножју Карпата, у плодним долинама Дњестра и Сана. Галичка равница је задирала у појас степа, преко којег се речним токовима избијало на доњи Дунав и Црно Море. Укљештена између метрополе Кијева с једне, и Пољске и Угарске с друге стране, ова земља је представљала пограничну област тада моћне руске државе. Кроз њу су водили трговачки путеви на Запад. Уједно, ту се често ратовало са суседима.

Руска кнежевска династија Ростиславича, под чијом влашћу се Галиција осамосталила и постала једна од најутицајнијих руских земаља средином

⁹ У совјетској историографији Ђерфијево мишљење је први прихватио В. Т. Пашуто, *Внешняя политика Древней Руси*, Москва 1968, 167.

¹⁰ Gy. Györffy, *Das Güterverzeichnis*, 56–61

¹¹ У српској историографији податак о дару галичких кнежева није непознат. На њега се спорадично осврће С. Ђирковић у раду посвећеном *Civitati Sancti Demetrii*; С. Ђирковић, *Civitas sancti Demetrii*, у група аутора, *Сремска Митровица*, С. Митровица 1969, 61.

¹² Галиција је латинска изведеница од имена града Галича – Галичке кнежевине, односно Галичине, како се ова област зове на украјинском језику.

¹³ Константин Порфирогенит, *Спис о народима*, Византијски извори за историју народа Југославије, том II, обрадио Божидар Ферјанчић, Београд 1959, 46–47.

¹⁴ О настанку и развоју Галичке и Волинске земље погледати А. Н. Насонов, „*Русская земля*“ и образование *шеришорин* древнерусскогџо *государства*, Москва 1951; М. Ф. Котляр, *Формирование шеришорин и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв.*, Киџв, 1985.

XII века,¹⁵ припадала је роду изгоја. Категорија кнежева изгоја у историји Кијевске Русије је појава *sui generis*.¹⁶ Од времена владавине наследника кијевског кнеза Јарослава Мудрог земља и власт дељене су између одраслих чланова кнежевске породице. У начелу, принцип старешинства је одређивао положај у хијерархији управљања огромном државом и њеним градовима, тј. удеоним кнежевинама. Држава је схватана као владарска баштина, која је припадала Јарослављевим синовима и њиховим наследницима.¹⁷ Најстарији у роду полагао је право на престоницу Кијев и врховну власт над осталим бројним члановима династије. Врло брзо су старији и моћнији чланови рода искључили млађе и малолетне рођаке из поретка владавине. Ови су, лишени власти и земље, постали људи изван друштвеног поретка, изгнати кнежеви – изгоји.

Судбина изгоја задесила је и Јарослављевог унука Ростислава Владимировича, док је његов део државе вероватно потпао под контролу кијевског кнеза. На простору југоисточне Русије појавили су се 1081. године Ростислављеви синови – Рјурик, Васиљко и Володар. Упркос супротстављању кијевског кнеза Всеволода Јарославича (1078–1093) и његовог рођака Јарополка Изјаславича, који је управљао Владимиром-Волинским и целом том облашћу, Ростиславичи су, захваљујући оружју своје бојарске дружине, успели да се одрже у Перемишљу и суседним градовима. По редоследу стрешинства, најстарији Ростиславич Рјурик столовао је у Перемишљу, док су његова млађа браћа владала Теробовљем, односно Звенигородом.¹⁸

Почев од 1084. године земља у подножју Карпата добила је своју засебну кнежевску кућу и постала је једна од првих руских кнежевина која је кренула путем осамостаљена од Кијева. За Ростиславиче су старији рођаци, који су се смењивали на кијевском трону, увек били опасни противници. Из Кијева се, не бирајући средства, природно тражило њихово потчињавање. На другој страни, погранично ратовање са Пољском и Угарском је Ростиславичима и њиховим савезницима Куманима доносило добит, али и узвратне нападе које је требало издржати.¹⁹

Важна тачка за Ростиславиче и њихову земљу био је кнежевски скуп у Љубечу, одржан 1097. године. На њему су представници пет грана кнежев-

¹⁵ То је време када се руска држава распада на преко десет полусамосталних кнежевина, које су се надметале за превласт над Кијевом.

¹⁶ О изгојима погледати С. М. Соловьев, *История России с древнейших времен*, книга первая, СПб, 283.

¹⁷ О сложеном питању државног поретка Кијевске државе, карактера и идеологије кнежевске власти Рјуриковича погледати А. П. Толочко, *Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология*, Киев 1992.

¹⁸ М. Грушевський, *Історія*, 45, 75–76, 408–410.

¹⁹ О сукобима Ростиславича са Пољском и Угарском погледати М. Грушевський, *Історія*, 407–417; И. Крип'якевиџ, *Галицько-Волинське князівство*, Київ 1984, 67–72; Ф. Макк, *К оценке Венгерско-русских связей XII в.*, Acta universitatis de Attila József nominatae, Dissertationes Slavicae, Sectio linguistica, Szeged 1984, XVI, 203.

ског рода одредили да свака од њих неotuђиво држи своју отчину.²⁰ Чланови династије су Володару Ростиславичу као отчину признали „власт“ Перемишљ, а његовом брату Васиљку Теробовљ (трећи Ростиславич, Рјурик, више није био међу живима).²¹ Са формалног аспекта, до тада изгоји, Ростиславичи су нашли место у поретку управљања државом. У пракси, међутим, овај споразум потврђен уобичајеним љубљењем крста био је непосредно после скупа грубо нарушен. Кнез суседне Волиније, Давид Игоревич, иза кога је стајао кијевски владар Свјатополк Михаило Изјаславич (1193–1054), на превару је заробио и свирепо ослепио млађег Ростиславича – Васиљка.²² То ипак није поколебало Ростиславиче да се одрже на својој *отчини*.

Мада на овом месту не могу да се прикажу међународни односи кнежева Галиције, ипак се ваља осврнути на њихов однос са Византијом. Галиција је током XII века била најпоузданији савезник Царства на руском тлу. Ослањајући се вероватно и формално на заштиту Византије, галичким кнежевима је било лакше да сачувају самосталност у односу на Кијев. Ђерка Володара Ростиславича је 1104. године удата за једног сина цара Алексеја I, могуће Исака, оца будућег узурпатора Андроника Комнина.²³ Био је то речит знак пријатељства двеју владарских кућа, који је уједно сведочио о значају и угледу Ростиславича. Поред политичких мотива, географска близина и трговински односи додатно су повезивали Галич са Византијом.²⁴

Володар и Васиљко (1084–1124) су сложено владали државом која се састојала из два равноправна удела са престоницама у Перемишљу и Теробовљу. Када су око 1124. године Ростиславичи окончали животни и владарски век, њихова кнежевска отчина је, сходно државном обичају, подељена између њихових синова. Володара су наследили Ростислав и Владимирко (Владимир). Први је као старији столовао у Перемишљу, други у Звенигороду Васиљко је иза себе такође оставио два наследника. Старији Васиљкович, Григориј столовао је у очевом Теробовљу, млађи Иван у Галичу. Након 1126. године Ростислав Володаревич и Григориј Васиљкович се више не спо-

²⁰ Отчина – карактеристични појам кијевске епохе који у српском језику одговара значењу баштине или очевине.

²¹ *Лавренијевская летопись*, Полное собрание Русских летописей, том первыи, Москва 1887, 256–257.

²² Исто, 257–262.

²³ М. Фрайденберг, *Труд Иоанна Киннама как Исторический Исџоџник*, Византијскии Временик, том XVI, год. 1959, 41; О. Jurewicz, *Andronikos I. Komnenos*, Amsterdam 1970, 36–38, 65.

²⁴ О међународном положају Галиције у XII веку погледати Ђ. Харди, *Наследници Кијева између краљевске круне и шаџарскоџ јарма*, Н. Сад 2002, 23–50.

мињу у изворима.²⁵ Почетком четрдесетих година у Галицији су од представника треће генерације Ростиславича кнежевали само Иван Васиљкович и Владимирко Володаревич. Може се претпоставити да су у међувремену њихова старија браћа умрла. Већ 1141. године, представио се и Иван Васиљкович. Његов удео са престоницом у Галичу наследио је Владимирко, који ће пар година касније под личном влашћу ујединити целу Галицију.²⁶

За владавине бескрупулозног Владимирка Володаревича (1124–1153) Галичка кнежевина је почела да игра врло важну улогу у сукобима који су раздирали све тање политичко јединство Кијевске државе. Владимирко је за престоницу одредио Галич. Овај град био је најмлађа удео на престоница у држави Ростиславича. Међутим, његов изразито повољан положај на Дњестру, куда је протикао водени пут ка Црном Мору и Византији, као и трговина сољу која се добивала у оближњим рудницима, предодредили су га за нову престоницу државе. По Галичу се од средине XII века почиње називати земља и држава Ростиславича. Захваљујући Васиљковој енергији и невиђеном лукавству које је постало опште место у руским летописима, Галич *de facto* стиче независност у односу на Кијев. Заједнички походи кијевског кнеза Мстислава Изјаславича (1146–1154) и његовог зета, угарског краља Гезе II, предузети 1150. и 1152. године, нису могли да слома галичког кнеза.²⁷ Током успешне владавине Владимирковог сина јединца, Јарослава Осмомисла (1153–1187), опеваног у славном епу *Слово о џолку Изјореву*, Галиција је најугледнија кнежевина на руском југу, а њен владар је утицао на постављење кијевских кнежева. Јарослава је наследио мање способни син Владимир, последњи законити Ростиславич о коме смо већ говорили.

Сада је време да се позабавимо нашим питањима. Врло је логична недоумица зашто се као дародавци манастира Св. Димитрија јављају Васиљко Володаревич, његов син Иван и рођак Владимирко Володаревич, али не и други чланови династије. По ком династичком принципу ова три Ростиславича, како дознајемо из папске буле, установљавају даривање? Мислим да њихов одабир није случајан, тим пре што је руски кнежевски свет био учљиво хијерархијски одређен.

²⁵ Овај период галичке историје је познат захваљујући Јану Длугошу, пољском историчару из XV столећа, који је користио данас већ изгубљене изворе. *Joannis Dlugossii Historie Polonicae*, ed. Przewydzicki A., t. I, lib. I–IV, Cracoviae MDCCCLXXIII, 533–537; упоредити и М. Грушевський, *Історія*, 417–422, 573–574; И. Крип'якевић, *Галицько-Волинське князівство*, 67–73; М. Ф. Котляр, *Галицько-Волинська Русь*, Київ 1998, 115–120.

²⁶ *Літопис руський*, 192–193 и 197; Звенигородски удео је још увек држао Владимирков млади рођак Иван Ростиславич, који ће након побуне против свог стрица 1145. године бити препуштен судбини изгоя.

²⁷ Опширније о положају Галиције у савезима и ратовима на руском тлу вођеним средином XII века М. Грушевський, *Історія*, 151–175 и 429–437.

За разлику од Ђерфијево, моја претпоставка је да ови кнежеви нису заједно преузели даривање, већ да су они били ти Ростиславичи који су у одређеним приликама потврђивали руски приход Св. Димитрију, који је први установио Васиљко Ростиславич. Састављач пописа манастирских поседа и прихода сумарно је унео све руске кнежеве који су имали везе са приходом. То му је на крају била и обавеза. Могуће да је то урадио на основу два или три друга документа која су о томе сведочила. Или се, у шта сам склон да поверујем, радило о запису потврде даривања, у којем су поред дародавца наведени и његови претходници. Податак о руском приходу улази у повељу Беле III 1193–1196, да би се потом нашао у папској були из 1216. године. Уједно, реченица о руском дару је код писара угарске канцеларије, или касније у папској канцеларији, извесно доживела одређене промене.

Како је поменуто, у руским кнежевинама врховна власт припадала је најстаријем члану породице. Међу првим Ростиславичима старији од Васиљка био је Володар. Володар се, међутим, као дародавац не спомиње. Летописац нам под 1124. годином саопштава да је умро Васиљко, а након њега и његов старији брат Володар.²⁸ Значи, кад је установљен дар, најстарији Ростиславич који је столовао у Перемишљу, свакако је био жив. Произлази да је Васиљко ступио у контакт са удаљеним манастиром у властито име, не у име рода, и то као владар свог удела државе – Теребовља. Из којих разлога се онда у Васиљковом друштву као дародавци спомињу његов син Иван и Володарев син Владимирко? Будући да су били савременици, постоји могућност да су управо њих тројица заједно даривала манастир. Али, по логици руске хијерархије управљања државом, то је мало вероватно.

Ако бисмо и могли оправдати присуство Ивана у друштву његовог оца, помен рођака Владимирка се баш и не уклапа. Његов отац је још увек жив и није било потребе да га евентуално он заступа. И што је још важније, Иван и Владимирко су били млађи синови у породици.²⁹ У таквом контексту, посве је проблематичан њихов удео у таквом чину без учешћа њихове старије, у хијерархији рода привилегованије браће.

Васиљко је највероватније први од Ростиславича установио приход. Нема разлога да не прихватимо Ђерфијев закључак да се даривање збило након 1113. године, а пре године Васиљкове смрти.³⁰ Те 1113. године угарски краљ Коломан прогнао је своју супругу Јефимију, ћерку кијевског кнеза Владимира Мономаха (1113–1125). Како су тиме кијевско-угарски односи захладне-

²⁸ *Літопис руський*, 180.

²⁹ Распоред наслеђивања државних удела је једини показатељ стрешинства у породици. По казивању Длугоша, Ростислав Володаревич је добио очев престони град Перемишљ, док је Владимирку припао Звенигород. Убрзо је амбициозни Владимирко заратио против брата, али безуспешно. За то време, Васиљков старији син Григориј је наследио Теребовљ, док је Ивану припала млађа столица у Галичу. *Długoss*, 533–537;

³⁰ Gy. Györfy, *Das Güterverzeichnis*, 57–58

ли, Ростиславичима се отворио пут да ступе у савезничке односе са дотада непријатељском Угарском. Мада су Угри још увек памтили страشان пораз који су од Ростиславича и Кумана 1099. године доживели под Перемишљем, у новим околностима установљен је савез који је у обостраном интересу био на снази све до средине четрдесетих година XII века.³¹ Ђерфи сматра да се галички дар може повезати са савезничким односима двеју владарских кућа. Наиме, управо у том периоду су и Арпадовићи богато даривали грчки православни манастир на Сави.³²

Иван и Владимирко се као дародавци могу појавити тек у тренутку када њихова старија браћа умиру, а они постају једини господари земље. Између 1126. и 1140. године, Владимирко је старијег брата Ростислава наследио у Перемишљу. Након смрти Григорија, млађи Иван преузео је поред свог Галича и теребовљански удео.³³ Кијевски летопис нам поводом 1140. године говори само о Ивану Васиљковичу и Владимирку Володаревичу. Они су те године под заставом кијевског кнеза Всеволода Олеговича (1139–1146) војевали против волинских Мономаховича. Интересантно је приметити да се рођаци у два помена наводе заједно,³⁴ као да су заједнички управљали државом Ростиславича. Изгледа сасвим могуће да су њих двојица тих година потврдили приход манастиру Св. Димитрија. У вези са тим постоји још једна претпоставка. Пошто знамо да је 1141. године умро и Иван, којег је наследио Владимирко,³⁵ могао би се реконструисати следећи историјат галичких дарова: током друге деценије XII века приход је установио Васиљко Ростиславич. Наследник његовог удела државе Иван Васиљкович (1124–1141) потврђује и продужава завет свог оца. Иванов наследник Владимирко Володаревич (1141–1153), вероватно умољен од братства Св. Димитрија, такође потврђује приход. До последње потврде је могло доћи само током четрдесетих година XII века. Владимирко се већ 1150. године налазио у рату са кијевско-угарском коалицијом, при чему се кидају везе са Угарском. С друге стране, и на простору Срема тих година је започео исцрпљујући византијско-угарски рат.³⁶ Можда је то разлог што Владимирков наследник Јарослав Осмомисл (1153–1187) није уписан у ред дародаваца. Судбина прихода од тринаест кантара воска, коју је манастир на Сави годинама добијао од руских кнежева Галиције, даље нам је нажалост непозната. Могуће је да је по-

³¹ О руско-угарским односима погледати М. Грушевський, *Історія*, 411–413 и 426–428; М. Ф. Фонт, *Політичские ойношения венгерского короля Гезы II с Русью 1141–1152*, *Hungaro Slavica* 1983, 33–40.

³² Gy. Győrffy, *Das Güterverzeichnis*, 57–58

³³ Погледати напомену број 23.

³⁴ *Літопис руський*, 192.

³⁵ Исто 193.

³⁶ О византијско-угарском сукобу у том периоду на простору Срема погледати Ј. Калић, *Земун у XII веку*, Зборник радова Византолошког института, XIII, 1971, 27–56.

датак о овом приходу у време Беле III ушао у повељу као рутински препис једног ранијег пописа манастирских добара и прихода.

Краљевски наслов и помен Галиције који су у папској були придодани именима Ростиславича представљају анахронизам. У време када је приход установљен, а то се збило за живота Васиљка Ростиславича, значи не после 1125. године,³⁷ Галич није био значајан кнежевски престо, ако је уопште и био кнежевска престоница. У руским изворима Галич се први пут спомиње 1140. године. Тек од средине XII века, када Галич постаје једина престоница уједињене земље, код савременика у употребу улази име Галичка земља, кнежевина коју ће западњаци називати Галиција.³⁸ У Васиљково доба ни његов удео, па ни земља Ростиславича нису се називали изведеницом од имена Галича. У првобитном запису о дару Васиљко Ростиславич није био представљен као владар који долази из Галиције. У време Ивана, а посебно Владимирка ствар је била другачија. Могуће да је управо из тог периода у манастирској ризници сачуван запис, односно документ руских владара који су даривали и потврђивали приход манастиру, да би као такав ушао у садржај каснијих повеља.

Пошто знамо да је латински облик *Galiza* проистекао од грчког назива за ову руску земљу³⁹, њен помен је био дело или једног од састављача ранијег пописа добара манастира Св. Димитрија, или канцеларије Беле III. На крају, када бисмо дословно схватили значење *apud Galizam*, могли бисмо да закључимо да је састављач на тај начин желео да ближе одреди порекло руских владара.

Ако су Иван Васиљкович и Владимирко Володаревич били галички кнежеви, њихово ословљавање као краљева је плод неког каснијег времена. На жалост, не можемо сазнати како су представљени Ростиславичи и њихова земља у првобитном грчком запису. Као краљеви, верујем нису. За византинске писце тог времена, руски владари су носили титулу архонта. Са овим достојанством су се представљали и руски кнежеви на својим грчким печатима.⁴⁰ Ако кренемо хронолошки даље, Угарска краљевска канцеларија је била у ситуацији да Ростиславиче ослови као краљеве. То је ипак мало вероватно. Јер, када сагледамо претензије угарских краљева на Галицију, додуше из мало каснијег периода, видећемо да је краљевска круна по угарском виђењу припадала само Арпадовићима. Насупрот њима, руским кнежеви Гали-

³⁷ Историографија смрт Васиљка и Володара Ростиславича датира око 1124. године. Грушевски Васиљкову смрт ставља у 1124. годину, док Баумгартен наводи 1125; М. Грушевський, н. д., 416–417; Н. Baumgarten, *Généalogies*, 15–16.

³⁸ М. Тихомиров, *Древнерусские города*, Москва 1956, 331; М. Ф. Котляр, *Галицко-Волинська Русь*, 114–115.

³⁹ Gy. Györffy, *Das Güterverzeichnis*, 39–40.

⁴⁰ Г. Г. Литаврин – В. Л. Янин, *Некоторые проблемы русско-византийских отношений в IX–XV вв.*, История СССР, 4, июль–август 1970, 48–51; Д. Оболенски, *Византијски Комонвелт*, Београд 1996, 267–268.

ције и Волиније су по обичају угарске канцеларије носили титулу *dux*.⁴¹ Мислим да у овом погледу канцеларија Беле III није направила искорак.

Заправо, одговор на ово питање није тешко дати. Писар папске канцеларије, преведећи на латински приложену грчку повељу,⁴² када је стигао до места на коме је наведена титула руских кнежева, сматрао је сасвим логичним да њихов владарски ранг одреди као краљевски. Руски владари су традиционално у папским булама ословљавани као краљеви.⁴³ Поред ове државно-правне норме, када је папски писар наишао на помен руске Галиције, није се много двоумио око тога да ли су њени владари краљеви. Само пар година раније, тачније 1214. или 1215, угарски краљ Андрија II је код папске курије специјално издејствовао да власт његовог сина Коломана у немирној Галицији буде уздигнута на краљевски ранг.⁴⁴

Пошто смо сагледали два основна проблема због којих је овај рад и био замишљен, ред је да се позабавимо и трећим питањем на које би тек требало дати одговор.

Дар галичких кнежева манстиру Св. Димитрија свакако је био и одраз политичких, савезничких односа две владарске династије, Ростиславича и Арпадовића.⁴⁵ Захваљујући даровима угарских краљева учињеним почетком XII века, грчки манастир у *civitate Sancti Demetrii*, постао је један од најбогатијих у њиховом краљевству.⁴⁶

У југоисточној Европи XII столећа, чији се културни и политички центар налазио у Цариграду, манастир Св. Димитрија је био типично место на коме се показивао владарски углед. Мада су владали једном од мањих руских земаља, Ростиславичи су имали на располагању знатне финансијске приходе. Галичком сољу су снабдевани сви кијевски тргови,⁴⁷ док је кроз Галицију ишао проток робе из правца Средоземља ка Балтику и обрнуто. Преко Галича, Кијев је био повезан са Панонијом. О богатству Ростиславича најбоље говори податак да се 1144. године Владимирко Володаревич избавио од напада кијевског кнеза за 1.200, а по другој верзији 1.400. гривни сребра (230–285 kg). Ако је веровати изворима, Васиљко је за свог брата Володара,

⁴¹ О државно-правним односима Галиције и Угарске погледати Ђ. Харди, *Наследници Кијева*, 151–174.

⁴² То се види стога јер су у були на више места употребљени изрази карактеристични за Италију. Погледати Gy. Gyórfy, *Das Güterverzeichnis*, 38.

⁴³ Почев од буле Гргура VII упућене 1075. године кијевском кнезу Изјаславу Јарославичу. *Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae Illustrantia*, ed. A. Welykyj, *Analecta OSMB*, v. I (1075–1700), Romae 1953, nr. 1.

⁴⁴ Ђ. Харди, *Наследници Кијева*, 135–139.

⁴⁵ То су мишљења Ђерфи и Пашуто. Gy. Gyórfy, *Das Güterverzeichnis*, 57; В. Пашуто, *Внешняя политика*, 167

⁴⁶ Gy. Gyórfy, *Das Güterverzeichnis*, 61–62.

⁴⁷ М. Тихомиров, *Древнерусские города*, 91; I. Крип'якевић, *Галицко-Волинське князівство*, 43; О. Субтельний, *Україна історія*, Київ 1992, 63; В. Т. Пашуто, *Очерки по Истории Галицко-Волинської Руси*, Москва 1950, 166–168.

кога су 1122. године заробили Пољаци, платио фантастичних 20.000 гривни сребра.⁴⁸ Приход од 13 кантара воска годишње,⁴⁹ упућиван угледном манастиру Св. Димитрија на Сави, био је поклон који је потврђивао владарску милост и богобојност Ростиславича. Уједно не треба из вида историчара испустити и духовне мотиве даривања. Владимирко Володаревич је био владар снажне воље. Иако ослепљен од својих противника након Љубечког скупа 1097. године, он је заједно с братом успешно наставио да влада државом више од две деценије.

Али, којим поводом су Ростиславичи ступили у контакт са манастиром, и на који начин је реализован приход? Можда су се галички трговци сваке године спуштали са Карпата да би са товарима кроз Панонију стизали све до Града Светог Димитрија на Сави. Можда су управо они од својих господара добили мандат да у сребру, могуће и самом воску или некој другој роби, намире манастирски приход. Уједно су манастирске објекте могли користити за безбедно стовариште и преноћиште. Или је веза дародаваоца и манастира установљена и одржавана преко галичких монаха, који су на путу из западне Украјине ка Светој гори сигурно свраћали у Манастир Св. Димитрија, главно своје уточиште у Панонији. Приход је тако могао бити завет монашкој заједници, с којим је она управљала по свом нахођењу и потребама. Све су то питања на која кратак податак из папске буле свакако не може дати одговор. То ће бити задатак будућих истраживања.

ЂУРА ХАРДИ МА

“The Russian Kings of Galicia” the donors of the St. Dimitry monastery on the River Sava

In the Papal Bulls of the Pope Honorius III, issued in 1216 and 1218, two, that is as the historiography had determined, three Russian Kings from Galicia Vasiljko, Ivan and Vladimir were mentioned, along with their gift to the monastery St. Dimitry on the River Sava, in the amount of 13 scales of wax a year. The Papal Bulls contain a transcript of an earlier Greek document of the Hungarian King Bela III from 1193-1196, that again, was put together according to an older document. Comparing the news about the Russian rulers that had been brought up by the Papal Bulls and the historical currents in Galicia, it could be concluded that the previously mentioned princes had not undertaken the donation

⁴⁸ М. Грушевський, *Історія*, 415, и 423–425; М. Ф. Котляр, *Галицько-Волинська Рус*, 28.

⁴⁹ 1 кантар је по мери у Средоземљу износио од 50,5 до 56,3 kg; Gy. Györfly, *Das Güterverzeichnis*, 55.

together. The point was that it was just all about some members of the dynasty of Rostislavič that ruled in Galicia during XII century. On certain occasions they were the ones who acknowledged the Russian revenue to St. Dimitry. The gift had been established by the prince Vasiljko Rostislavič during the second decade of the XII century. To the last acknowledgment of the gift it could have come during the 40s of the XII century. However, from the beginning of the next decade Galicia was in the war with Hungary. The compiler of the register of the monasterial property and incomes briefly included all the Russian princes that had had anything to do with a gift. The quotation of the princes as the Russian Kings from Galicia represented the anachronism and by all means could not have referred to the period in which the donation had taken place. According to all of these facts that was the intervention of the Papal notarius during his putting together of the Papal Bull from 1216. At that time the issue of the Kingdom of Galicia was especially relevant within the Papal circles.

ДИПЛОМАТИЧКА АНАЛИЗА СВЕСТЕФАНСКЕ ХРИСОВУЉЕ

Сажетак: Манастир Бањска има сачувану оснивачку повељу која је добро критички издата (Љ. Ковачевић, В. Јагић), па је захвална за историјско-географска, лингвистичка и дипломатичка истраживања. Копија Светостефанске хрисовуље сачувана је у целини у облику пергаментне књиге (230 mm × 290 mm) и састоји се од три исправе: Милутинове даровнице, Драгутинове потврде и накнадне потврде архиепископа Никодима. Писана је уставним словима XIV века.

Кључне речи: Светостефанска хрисовуља, манастир Бањска, краљ Милутин, Драгутин, архиепископ Никодим, аренга, експозиција, диспозиција, санкција, потпис

Повеље су један од најверодостојнијих и најпоузданијих извора за проучавање прошлости. Нарочито су неопходне и важне за изучавање и познавање средњег века. Према дефиницији коју даје Theodor Sickel то је „*pisano svjedočanstvo o jednom činu pravne naravi sastavljeno u određenom obliku koji se razlikuje po mjestu, epohi i vrsti samog pravnog čina*“ док је Cesare Paoli дефинише као „*pisano svjedočanstvo o jednom pravnom činu sastavljeno u propisanom obliku koji ima zadaću da joj zajamči vjerodostojnost i daje dokaznu moć*“.¹ Да би се знало да ли је нека повеља аутентична или фалсификат, користе се достигнућа дипломатике, помоћне историјске науке, која се бави критичким проучавањем повеља.

Дипломатичком анализом повеља Милутинове епохе бавио се седамдесетих година прошлога века Владимир Мошин. Са становишта дипломатике, он их је поделио у три основне групе: краљевска писма, повеље намењене

¹ J. Stipišić, *Pomoćne povjesne znanosti*, Zagreb 1972, 138.

световним адресатима и манастирске повеље.² Ову последњу групу дели на оригиналне, аутентичне повеље сачуване у преписима, и фалсификате. Бањска хрисовуља је у групи оригиналних повеља.

Она је сачувана у целини у пергаментној књизи, тј. у облику књиге повежане у корице (230 mm × 290 mm). На њој се налазе јамице од некада постојећих печата. Издао је браћа Милутин и Драгутин да би нешто касније била потврђена од стране архиепископа Никодима. На крају Светосрефанске хрисовуље, на претпоследњем празном листу, додата је забелешка Стефана Црнојевића, у којој он саопштава да је ову хрисовуљу видео у „*хазни цара Мураш-беџа*“. Налази се у библиотеци Сарај у Цариграду. Открили су је познати оријенталиста Вамбери³ и комисија Мађарске краљевске академије у султановој ризници у цариградском Ески-сарају. Сачувани примерак је копија оригиналних одлука, начињених приликом потврде архиепископа Никодима, што се очевидно потврђује чињеницом једне исте руке, која је исписала текстове све три повеље, а која је нацртала и потписе краљева и архиепископа. Прецизно су копирани калупи цртаних потписа у одговарајућој боји мастила. Плава боја Никодимовог потписа сигурно припада перу Стефана Црнојевића, који је у својој белешци на повељи назначио да је превукао мастилом избледели Никодимов потпис – тај је првобитно морао да буде црн, или, аналогно с патријаршијским потписима, зелен.⁴ На 180 страна исписан је 2131 ред уставним словима XIV века.⁵ Рупице од гајтана краљевих и архиепископова печата сведоче да је ова повеља-књига представљала званичну копију оригиналних исправа, начињену као дупликат оригинала у краљевској канцеларији.

² В. Мошин, *Повеља краља Милутина-дипломатичка анализа*, ИЧ XVIII (1971), 53.

³ Vámbéry Ágostin (1832–1913) је познати мађарски оријенталиста и путописац. Знао је бројне европске и турске језике. Бавио се турско-мађарским односима. Био је секретар Фуад-паше у Цариграду. Потпуно се уживео у турски начин живота. Пропутовао је као дервиш област централне Азије до Авганистана, одакле се враћао преко Персије. Године 1865. постао је предавач оријенталистике на универзитету у Будимпешти, а од 1870. постао је редовни професор. Књига о његовом путовању по пределима Азије објављена је на многим европским језицима. Два пута је објавио своју *Аутобиографију*. Аутор је немачко-турског и турско-чагатајског речника, те етимологијског речника. Објавио је и разне лингвистичке студије, бројне културно-историјске и историјске чланке о источним-азијским народима. *Révai nagy lexikona XVIII*, Budapest 1925, 761–762; *ELZ* 7, 605.

⁴ В. Мошин, н.д., 66.

⁵ М. Грковић, *Речник имена Бањског, Дечанског и Призренског власћелинства*, Београд 1986, 5.

Овај документ у литератури среће се под називом Светостефанска хрисовуља⁶ или Бањска повеља. Станоје Станојевић у својој студији бележи да се рашке црквене повеље најчешће називају „хрисовуљ, заштим, понеки њици, записаније и слово“.⁷ Дакле, употреба назива „хрисовуљ“ одомаћила се и у Милутиновој канцеларији, при чему се то није сматрало изразом царских претензија, већ искључиво истицањем и наглашавањем самодржавног статуса.⁸ У самом тексту Бањске повеље три пута се наилази на термин „хрисовуљ“. Једном у делу повеље где Милутин у завршници о својим даровима манастиру помиње и оно што је „ушврђено писаним хрисовуљама“. У Никодимовој потврди два пута среће се овај израз: прво када наглашава да ништа неправедно није приложено, те да „ни раније саздане цркве не повредивши, ни хрисовуља њихових не разоривши“, да би у даљем тексту изричито рекао да оно што је у овом „хрисовуљу све писано ничим поврђено не буде“.⁹

Одсуство вербалне инвокације, на почетку текста, није необично јер се рашка државна канцеларија развила под византијским утицајем, где се ова формула изоставља од почетка XII века, иако С. Станојевић, сматра да је врло „чудноватио шито се Вербална Инвокација у црквеним повељама“ не јавља чешће.¹⁰

⁶ Хрисовуља (златопечатно слово) је врста повеља српског средњег века насталих по угледу на најсвечанија документа Византијске царске канцеларије. За разлику од Византије где је издавање „повеља оверених заштим печатом припадало искључиво цару“, у Србији се овај термин употребљава у вандипломатичким изворима великожупанских времена. *Лексикон српског средњег века*, Београд 1999, (Б. Ферјанчић), 780–781.

⁷ С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици XII. Називи повеља*, Глас СКА CLXI (1934), 22; С. Марјановић Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, Београд 1997, 30, бележи да су термини којим се описује материјални изглед повеље- „књижа“, „записаније“ и „хрисовуљ“ или пак дефинише аукторов став према одговарајућем правном чину- „повеља“, „повеленије“ и „милост“; Г. Острогорски, *Простјагме српских владара*, Прилози за КЈИФ 3–4 (1968), 245–257.

⁸ Г. Острогорски, *Автиокрајтор и самодржац*, Сабрана дела VI, Београд 1970; Погледати излагање С. М. Душанић у одељку Формално-дипломатички елементи у њиховој међусобној зависности, *Владарска идеологија Немањића*, 29–41; Титула самодршца (автократор) јавља се знатно пре прошлашења царства (април 1346). У Византији је била саставни део титулатуре цара, титула самодржца се у Србији није употребљавала у свом буквалном значењу: овде је означавала српске владаре као независне, који су владали по милости Божијој а не по вољи и наредби неке стране земљалске власти. Извесно је да се титула самодржца усталила за владе краља Милутина, јер се јавља у интитулацијама и потписима његових повеља. *Лексикон српског средњег века*, (Б. Ферјанчић), 642–643.

⁹ Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик IV (1890), 11; В. Јагић, *Светостефански хрисовуљ краља Стефана Уроша II Милутина*, из Старог Сараја, изнесла на свијет Земалска влада за БиХ са 4 снимка, Беч 1890, 45; *Задужбине Косова. Споменици и знамења српског народа*, Призрен-Београд 1987, 322.

¹⁰ С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици. I Инвокација*, Глас СКА 90 (1912), 108.

Са друге стране, пада у очи да повеље три каснија, велика, манастирска властелинства, Грачаничка, Дечанска и Арханђеловска, поседују на почетку текста симболичку инвокацију (*invocatio symbolica*). Готово редовно, на симболичку инвокацију у црквеним повељама наилази се на крају текста, када се знак крста ставља испред потписа. У овом случају налази се испред Милутиновог, Драгутиновог и Никодимовог потписа.

Већина немањихких даровница, намењених црквеним адресатима, поседују аренгу, па и Светостефанска.¹¹ Треба уважити и обавезно објединити мишљења старијих али и модерних дипломатичара, те рећи за аренгу да поред своје реторске и уметничке функције која улепшава, украшава текст и у многоме доприноси његовој свечаности и красоти, њено пажљиво ишчитавање омогућује да се потпуније схвати идеологија власти у српском средњем веку. Проникне ли де дубље у њену суштину, имајући у виду теолошку обојеност и посматрајући читав низ јунака из Старог и Новог завета који дефилију по дипломатичком материјалу српског средњег века, открива се да је аренга од изванредног значаја за саму садржину повеље или још прецизније за разумевање тренутка политичке реалности на који се односи.

Свечана, дуга и прелепа аренга Бањске повеље, посвећена је св. Стефану, патрону манастира, личном заштитнику, заступнику и чувару краља Милутина, домаће династије и рашке државе. Аренга је писана српскословенским језиком.¹² Писана је према најбољим обрасцима тадашњег литералног стила. Издвојена као целина, представља прворазредни текст средњовековне српске књижевности.

Почетни редови, аренге, инспирисани су врлином и жртвом Исуса Христа, те Милутин понизно и скрушено моли Бога Оца, да му озари срце и просветли ум, да прогледа и да следи „*слаџке ѿоуке шѣо их истѣинѣи Син ѿвој и Боџ наш Исус Христѣос у свѣтѣом јеванђѣљу изџовори онима који ѿе љубе*“.¹³ Потом следе пажљиво одабрани цитати из Новог завета. Из Јеванђѣља по Матеју писац црпи неколико поучних и премудрих изрека: „*Нека засветѣли свѣтлѣстѣи ваша ѿред људима, ѿе да уџледају добра ваша дела и ѿпрославе Оца вашеџа који је на небесима*“ (Мт 5, 16)¹⁴, „*Небо и земља ѿрођи ће, а речи моје*

¹¹ С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици, V. Arenga (Proemium)*, Глас СКА 94 (1914), 192–229, са освртом на старију литературу; Н. Fichtenau, *Arenga. Spätantike und Mittelalter im Spiegel von Urkundenformeln*, Graz-Köln 1957; Н. Hunger, *Proimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden*, Wien 1964.

¹² М. Грковић, н.д. 8, пише да су Бањска, Дечанска и Призренска хрисовуље настале у централним деловима српске државе, у временском кругу од 40-ак година и садрже низ заједничких особина.

¹³ *Сѣоменик* IV,1; В. Јагић, н.д. 3; Задужбине Косова, 315.

¹⁴ С. Станојевић–Д. Глумац, *Св. Писмо у нашим старим сѣоменцима*, Београд 1932, наведени цитат у повељама је под бројем (1609, 1614, 1620, 1646, 1679, 1685, 1784), код Данила (1065, 1313), у записима (1850); *Живѣи краљева и архѣеѣскоѣа срѣских*, наилази се два пута на наведени цитат, у Житију краља Милутина, 109 и у Житију архѣепископа Јевстатија, 198.

неће проћи“ (Мт 24, 35)¹⁵ и „Ја сам с вама, и нико вам ништа не може“ (Мт 28, 20). У истом пасусу користи и његове надахнуте речи из Јеванђеља по Јовану: „Ја од Бога Оца изиђох и дођох у свет“ (Јн 16, 28)¹⁶, „Који љуби мене, љубиће њега Отац мој“ (Јн 14, 21)¹⁷, „И к њему ћемо доћи, и у њему ћемо се настанивати“ (Јн 14, 23)¹⁸ и „где сам ја, ту ће и слуга мој бити“ (Јн 12, 26)¹⁹. Затим, бележи да, када су апостоли ова обећања стали проповедати, „неверни Жидови камењем засуше Стефана“, који испуњен вером и Духом Светим, на небо погледавши, рече: „Гле, видим отворена небеса, и Сина човечијег где стоји с десне стране Бога“ (ДА 7, 56)²⁰ Ова химна светитељу наставља се поетском причом како је овенчан венцом мучеништва, те „чист и нејорочан, таквог виђења и таквих дарова достојан би ваистину, и пре свих жртву свету сам себе принесе Христу; камењем засути, каменовашеље своје љубљаше и за њих милости мољаше“.²¹ Вештим и лаганим прелазом, рашки краљ „мноштвом зрехова обложен и никако достојан милости“ му се у даљем тексту моли „да као што за каменовашеље твоје молио јеси“ и „мене недостојна начини сада достојна милости“.²² Светом Стефану се даље обраћа да га штити, тј. покрива „од различитих насртаја видљивих и невидљивих непријатеља, од душевних и телесних страси“ на овом свету, „а тамо да ми се као милостив помоћник нађеш“.²³ Потом се владар обраћа свечаном скупу „љубљени оци и браћо, који господујете и владате“ и „освећени и боџоносни зборе“ да на њему виде „милосрђа Божја“ и објашњава да је „молишвама пресвете његове Мајере, Владичице наше Богородице, и овога светог првомученика, апостола и архиђакона Стефана, и молишвама и благословом светих мојих прародишеља и родитеља, удостојен био да будем престолик и наследник њихов у отачаству нашем“²⁴.

¹⁵ С. Станојевић–Д. Глумац, н.д., наведени цитат у повељама је под бројем (1623), код Данила (1116); *Животи краљева и архиепископа српских*, 141, наилази се на једном месту на наведени цитатом, у Житију краља Милутина.

¹⁶ С. Станојевић–Д. Глумац, н.д., (1619), код Данила (1116).

¹⁷ С. Станојевић–Д. Глумац, н.д., (1587, 1605, 1621, 1686, 1785), код Данила (1108, 1117); *Животи краљева и архиепископа српских*, 135, 141, наилази се на два места на овај цитат, у Житију краља Милутина и у Житију архиепископа Арсенија, 154.

¹⁸ С. Станојевић–Д. Глумац, н.д., (1605, 1621, 1686, 1785), код Данила (1108, 1117); *Животи краљева и архиепископа српских*, 154, у Житију архиепископа Арсенија.

¹⁹ С. Станојевић–Д. Глумац, н.д., (1622, 1632, 1743, 1778), код Данила (1290); *Животи краљева и архиепископа српских*, 187, у Житију архиепископа Јоаникија.

²⁰ *Сломеник IV*, 1; В. Јагић, н.д., 2; *Задужбине Косова*, 316.

²¹ *Сломеник IV*, 1; В. Јагић, н.д., 3; *Задужбине Косова*, 316.

²² *Сломеник IV*, 1; В. Јагић, н.д., 3; *Задужбине Косова*, 316.

²³ *Сломеник IV*, 1; В. Јагић, н.д., 3; *Задужбине Косова*, 316.

²⁴ *Сломеник IV*, 2; В. Јагић, н.д., 4; *Задужбине Косова*, 316; С. М. Душанић, н.д., 148, истиче да на овом месту краљ говори о изворима своје власти, како се на њему показало милосрђе Божје те да је постао престоник и наследник захваљујући молитвама Богородице, св. Стефана и прародитеља и родитеља својих.

На речи молитве и похвале надовезује се проширена и карактеристична интитулација краља Милутина.²⁵ Она се не налази, као што се можда обично очекује, у почетном делу текста, протоколу, већ је уметнута у аренгу. Дуга је и свечана, сасвим у складу са значајем и снагом документа. Може се говорити и расправљати о њеној наглашеној политичко-идеолошко пропагандној улози. Титуларно име Стефан проширено је именом Урош, иза кога следи формула девоције са кратким навођењем територија: „*Стефан Урош, и с Богом краљ и самодржац свих српских земаља и поморских*“.²⁶ У нешто измењеном облику овај део среће се и у потпису документа. Потом се наводе преци. Они су уједно владари, светитељи и монаси, истакнута је спрега духовне и световне власти, обједињена рашка државна традиција и небески извори његовог положаја: „*браунук светиога Симеона Немање, и унук првовенчанога краља Стефана, нареченога у анђелском лику Симеон монах, и унук светиога и равнога айостолоима бононоца, и насџавника, и просветишћелџа све српске земље и поморске, и првога архиепископа Саве, а син великога краља Стефана Уроша, прозванога џакође у анђелском лику Симон монах, њих који земаљским царством небеско куйише, којима буди вечни сјомен!*“.²⁷ Истакнут је култ св. Симеона и Саве али нису заборављени ни његов отац Урош I, нити Стефан Првовенчани, чиме се потврђује трајност монашког идеала у владарској породици. Да је интитулација проширена, откривају и наредни редови Хрисовуље, у којима Милутин обећава да ће заповести њихове чувати „*неизменљиво и нејоколебљиво*“ и „*свом вајшром душе и жудњом срца сџарајући се од телеснога ка духовном, и од земаљскога ка небеском, исјуњено и узаконено и ушврђено од светих мојих прародителџа и родителџа пошврђујући, и још неисјуњено исјуњавајући*“.²⁸

Иза овога следи главни део повеље, њена суштина, која се састоји из експозиције и диспозиције. Експозиција говори о околностима које су претходиле правном чину, те га директно или индиректно изазвале, па се и овде може наћи потврда закључка да је „*аренга ойшћја а експозиција сјецијална мошивација*“.²⁹ После аренге, упознајући се са експозицијом, информисемо се детаљније о мотивима и побудама којима се руководио задужбинар. Експозиција црквених повеља често говори о ауктору као о личности која

²⁵ В. Мошин, н.д, 65, не истиче, посебно, ову интитулацију. С. М. Душанић, н.д 76–77, објашњавајући интитулацију, почевши од молитви патрона маузолеја, закључно са обећањем владара да ће испунити све родитељске и прародитељске обавезе, види у дотичним речима „*хришћанско језгро једнога владарскога програма чији је задатџак да чува наслеђе предачкога краљевства*“.

²⁶ *Сјоменик* IV, 2; В. Јагић, н.д, 4; *Задужбине Косова*, 316.

²⁷ *Сјоменик* IV, 2; В. Јагић, н.д, 4–5; *Задужбине Косова*, 316.

²⁸ *Сјоменик* IV, 2; В. Јагић, *Светиостефански хрисовуљ*, 5; *Задужбине Косова*, 316.

²⁹ С. Станојевић, *Сшудије о српској дипломатшци. VII. Инштервенција (Петшција), VIII. Експозиција (Нарација), IX. Дисшозиција*, Глас СКА 96 (1920), 117.

се брине за цркве и манастире, а разорене или уништене, изнова диже.³⁰ Она често даје значајне историјске податке а у конкретном случају сазнаје се да је владар нашао храм св. Стефана порушен и разрушен, те га је изнова сазидао и утврдио његов правни статус „да никако не буде архиепископској, ни митрополији, ни епископској, већ само игуманству за ошћшежилиште монасима.“³¹ Станојевић примећује да се у овом делу код црквених повеља често говори о томе како је владар који издаје повељу добио власт и управу над државом, и како је дошао на престо, те као пример наводи Бањску повељу у којој је наведена и цела генеалогичка династија Милутинове династије.³² Мошин у својој анализи бележи да експозиција говори о подизању храма и његовој правној регулативи.³³ Пошто смо се упознали са ауктором путем интитулације, овај део документа нам открива другог главног учесника исправе – дестинатара. Добија се и драгоцен податак за дипломатичко-хронолошку анализу, а то је да је владар прво видео разорени храм а потом се приступило писању повеље.³⁴

Потом следи диспозиција, најважнији део документа, који садржи правни чин, материјални или морални објекат који се даје дестинатару. Диспозиција је писана народним језиком. Попут других средњовековних манастирских даровница, и Бањска повеља је поседовала део у коме су набројани прилози владоца, у овом случају краља Милутина. Светостефански поседи били су расејани и раштркани, као што је био случај са већином других манастира и њихових поседа.

У њој се јасно и прецизно набрајају дарована имања и уступљена права. Могло би се рећи да се диспозиција ове повеље састоји из две основне теме. У првом делу детаљно се набрајају сви прилози села, засеоци, катуни са прецизно утврђеним међницима и границама.³⁵ Диспозиција је, прецизније речено, писана за практичне потребе. Ту су морале бити забележене међе онако како су биле познате на терену, морало се поуздано знати куда пролазе, камо воде, одакле излазе. Од прецизности и јасноће тих делова зависило је тумачење појединих права, па је стога морала и бити писана развојним народним језиком у коме преовладава терминологија намењена корисницима тих докумената. Следи, условно речено, други део диспозиције којим се ре-

³⁰ С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици. VII. Интервенција (Петниција), VIII. Експозиција (Нарација), IX. Диспозиција*, 137, нап. 5 и 6.

³¹ Споменик IV, 2; В. Јагић, н.д, 5; *Задужбине Косова*, 316.

³² С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици. VII. Интервенција (Петниција), VIII. Експозиција (Нарација), IX. Диспозиција*, 132, нап. 6.

³³ В. Мошин, н.д, 65.

³⁴ С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици. XXIII Односи појединих манастира при стварању и извршавању повеље*, 29.

³⁵ Према мишљењу неких дипломатичара, детаљно навођење поседа у диспозицији могло би чинити засебану формулу под називом пертиненција. С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици. VII. Интервенција (Петниција), VIII. Експозиција (Нарација), IX. Диспозиција*, 140–141, нап. 1.

гулишу обавезе зависног становништва на властелинству: „закон људима црквеним“ и „закон Власима“.

Све ово се дарује уз клаузулу³⁶, „И ово све што даровах, са Богом шада краљ и самодржац свих српских земаља и поморских, Стефан Урош, и с браћом ми Стефаном, овоме светом храму, или од овога дадох, или куйих, или испросих, или замених, или у Господина архиепископа или у кога било, које вазљуби Бог и подигне после мене да Господује у отпачасиву нашем, или од пошмака наших, или од синова, или унучади, или праунучади наше, или било кога од рода нашег, или неким судом Божјим и од другога рода, штоме предајем свети овај храм; а нико дружи да њиме не влада, осим владара“³⁷, која у складу са дипломатичким стандардима, те вештим језиком, прелази у молбу и анатему, чиниоце формуле санкције.

Молба је врло развијена, дугачка, стилски укомпонована и речито истиче колико је ауктору стало да се испуни његова воља и захтеви.³⁸ Чак, четири пута један од највећих владара лозе Немањића употребљава глагол „молиши“ да оно што је доделио манастиру не би разорили или уништили наследници и потомци. Део из клаузуле у којем говори да је све доделио куповином или добровољном разменом, понавља се у молби.

Ако се неко ипак дрзне силом „да пошвори и једну једину црквицу да разори или одузме од свега што је овде уписано“, треба да очекује најоштрију духовну казну.³⁹ Таква особа треба да очекује да јој Господ Бог одузме милост, да га убије сила часног крста, пресвета Богородица да му је супарница и да прими проклетство од светог Јована Крститеља, 12 апостола, 318 светих отаца у Nikeји, св. Стефана, св. Симеона и Саве. Потом следе два врло карактеристична библијска цитата: „Идише од мене, проклеши, у огањ веч-

³⁶ Клаузулу је запазио и В. Мошин, н.д, 66.

³⁷ Споменик IV, 9; В. Јагић, н.д, 38; *Задужбине Косова*, 322.

³⁸ Од почетка XIV века, чешће се дешавало да санкција почиње са молбом. С. Станојевић, *Скудије о српској дипломатици. X. Санкција*, Глас СКА 100 (1922), 1–48; Грачаничка повеља не поседује молбу, већ одмах прелази на клетву, што је, поредећи композицију Грачаничке и Светостефанске повеља, запазио М. Павловић, н.д, 8; Призренска повеља има молбу, у којој Дечански попут оца понавља овај део формуле „молим и оне који ће после нас бити... јер ни ја не разорих и не одузех ништа... већ најрошћив пошвердих и појачах“. *Задужбине Косова*, 326; Врло слична претходно наведеним је и Дечанска молба, у којој донатор тражи од надоласећих генерација да „ово моје приношење и даривање храму овоме, не само ништа да не разорите и не одузмете, већ најрошћив, да оно што недостига допуните“. *Задужбине Косова*, 343.

³⁹ Споменик IV, 9 ; В. Јагић, н.д, 39; *Задужбине Косова*, 322.

ни, *спремљен ђаволу и анђелима његовим*“ (Мт 25, 41)⁴⁰ и „*Крв његова на нас и на децу нашу*“ (Мт 27, 25).⁴¹

На велику жалост, документ нема формулу датума, о времену и месту склапања правног чина.⁴² Тиме је посао историчара отежан и компликованији, у одређивању прецизније хронологије овог документа.

Милутинов потпис Бањске повеље, после симболичног знака крста, гласи: *Стефан Урош, по милости Божјој краљ и самодржац свих српских земаља и поморских*.⁴³ Исписан је црвеним мастилом у складу са византијском традицијом. Титуларно име Стефан у потпису је проширено именом Урош, иза којег следи⁴⁴ формула девоџије „*по милости Божјој*“, где се уз краљевску истиче и титула самодржца. Титулом самодржца нису означаване „никакве претензије према царској титули“ већ се наглашавало „*соистивно божоизабрање изражено у званичним документима формулом о Божјој милости*“.⁴⁵

На специфичне историјско-политичке околности у којима је повеља настала сведочи и њен изглед, у облику књиге, која се састоји из Милутинове даровнице и две потврде – Драгутинове и Никодимове. Да појаснимо и прецизирамо. Неопходно је цитирати и на овом месту поновити Мошинову изјаву да је Светостефанска хрисовуља заједничка повеља краљевске браће манастиру св. Стефана у Бањској с потврдом архиепископа Никодима.⁴⁶ Слажемо се са оваквим њеним именовањем, нарочито разматрајући услове њеног доношења. Драгутинова потврда је посебно издвојена, али је заједнички донета, што је редак случај у нашем средњем веку. Обично су владари потврђивали у посебним повељама дарове својих претходника и у складу са својим могућностима их надопуњавали.

На самом почетку свог засебног, издвојеног дела, Драгутин понавља оно што је у неколико махова истакао његов брат – да ништа силом није дато, већ је купљено, испрошено или замењено. Следи интитулација са девоџијом, у којој Драгутин задржава име Стефан и наглашава да је „*браћ Господина*

⁴⁰ С. Станојевић–Д. Глумац, н.д., (1626, 1796, 1803), у записима (1835), код Данила (967, 1006); *Животи краљева и архиепископа српских*, 65–66, два пута у Житију краља Драгутина 83, једном у Житију краљице Јелене.

⁴¹ С. Станојевић–Д. Глумац, н.д., (1575, 1589, 1600, 1606, 1607, 1613, 1618, 1627, 1658, 1667, 1675, 1697, 1707, 1710, 1745, 1770, 1771, 1780, 1801). То је један од најчешће коришћених цитата из Новог завета у повељама српског средњег века.

⁴² Датум немају, између осталих, Милутинова повеља св. Николи Врањинском, Хрисовуља Хиландара о поклону ћелије Св. Петке у Тморанима, док је датум непотпун и у повељи Богородици Ратачкој.

⁴³ С. Станојевић, *Студије о српској дипломатији*. Потпис, Глас СКА 106 (1923), 22–49; *Лексикон српског средњег века*, 565–566 (М. Шуица).

⁴⁴ Милутин је први владар после Уроша I, који у потпису имену Стефан додаје и име Урош. После њега то ће још урадити и Стефан Дечански и цар Урош.

⁴⁵ С. Марјановић–Душанић, н.д., 68.

⁴⁶ В. Мошин, н.д., 56.

великог краља Стефана Уроша“. Она прелази у кратку и јасну потврду свега што је даровано. Санкција је духовна, оштра, слична братовој и помиње немилост Господа Бога, супарништво Матере Божије, убиствену силу часног и животворног крста, пророка, апостола, мученика, светих родитеља и прародитеља. Потом долази уобичајена реченица у завршном делу рашких повеља „да је проклет и шриклет, и од мене грешног да је проклет и анаџема“.⁴⁷

Без датирања, на крају се налази кратак Драгутинов потпис, плавим мастилом. После знака крста стоји: „Благоверни раб Христу Стефан, раније бивши краљ“.⁴⁸ Овај потпис привлачи пажњу историчара као одраз политичких прилика и ситуације у земљи у контексту Дежева, а нарочито као однос снага после грађанског рата међу браћом, у много већој мери него интересовања дипломатике. Милутинов брат поново задржава име Стефан, и користи атрибут благоверни који се касније среће у мноштву повеља.⁴⁹

Сачувана и позната акта поглавара Српске цркве деле се на две основне групе: потпуно независна документа и она којима се потврђује основни владарев акт. Друга скупина докумената може бити дописана испод владаревог потписа или физички одвојена, тј. писана на посебном комаду пергамента или хартије.⁵⁰ Трећи саставни део Бањске повеље чини накнадна потврда архиепископа Никодима, који на тај положај долази после смрти Саве III. За разлику од Милутинове даровнице и Драгутинове потврде, хронологија Никодимове потврде је далеко лакша.

Испод тога, поштујући дипломатичке и правне нормативе, као трећи и последњи део, попут додатка, у облику засебне повеље, долази потврда краљеве даровнице од стране архиепископа Никодима. На нашу велику жалост, али као могући задатак научној јавности, треба истаћи да нема засебне студије која третира акта црквених великодостојанственика, архиепископа и касније патријарха.

Релативно дугачка потврда почиње аренгом која помиње Оца, Сина и пресветог Духа, те св. Саву, његов труд и зној за српски народ. На њу се надовезује, попут обичаја западних канцеларија, формула промулгације, с кратким изразом „због шога“.⁵¹ Садржај експозиције у повељама варира, може излагати различите догађаје, али увек оне који су претходили правном чину. Милутин је у духу својих предака подигао лавру у име апостола Сте-

⁴⁷ *Споменик IV*, 10; В. Јагић, н.д., 42; *Задужбине Косова*, 322.

⁴⁸ *Споменик IV*, 10; В. Јагић, н.д., 42; *Задужбине Косова*, 322.

⁴⁹ *Задужбине Косова* 327,344, 345, 354, 355, 356, 357.

⁵⁰ Д. Синдик, *Повеље српских патријарха Саве, Спиридина и Никодима*, Хиландарски зборник 6 (1997), 99–100. Повељом архиепископа Арсенија I, почиње низ повеља поглавара Српске цркве којима се само потврђују акта српских владара.

⁵¹ Промулгација-нотификација се одваја на Западу изразима: pro-inde adv. – потом, стога, зато, исто тако, баш као и qua-propter adv.-зашто, због чега. Ј. Stipišić, *Потошне повјесне знаности у теорији и пракси*, 148; Ј. Чолић, *Речник латинско-српско-хрватски*, Београд 1936, 404, 419.

фана „за оїшїтїе жилишїтїе монасима, за уїтїеху, и храну, и одећу маломоћни-ма“, сазнаје се из нарације.⁵² Никодим говори даље о себи у првом лицу и даје индиректно своју интитулацију која се спаја са диспозитивним делом. Најважнији део повеље наводи одлуке сабора српског са поименице набројаним епископима и игуманима, чиме се потврђује краљева одлука.⁵³ Следи формула „да вама којим слушаїтїе буде ѡзнатио“, карактеристична за рашку промулгацију, што у конкретном случају може представљати клаузулу којом се истиче да је све што је даровано купљено поштено, испрошено или замењено.

Наше средњовековне канцеларије често истичу моменат писања документа као и понекад потписивање. Станојевић тврди да су у Дубровнику, Босни и Хуму углавном бележени моменти писања повеље.⁵⁴ У својој анализи не помиње Никодимову потврду у којој пише: „да у овом хрисовуљу све ѡписано ничим ѡвређено не буде“.

Санкција почиње молитвом наследницима да не погазе ове одлуке и завршава се претњом проклетства од Пресвете и једносушне Тројице, Богородице, светог Симеона, Светог Саве и свих светитеља српских, као и од Никодима, епископа, игумана, и свега монашког, и од свега сабора „да је ѡроклей, и ѡприклей, и анаїтїема!“. То је духовна казна.

Никодим у свом потпису плавим мастилом, после симболичне инвокације, за себе користи атрибут „смерни“, и након девоционе формуле „ѡ милостїи Божијој“ наводи да је „архиеїискої свих срїских земаља и ѡморских“.⁵⁵ Са Светим Савом, првим српским архиепископом, почиње и титулатура српских православних епископа. Савини наследници на архиепископској столици стално се потписују као архиепископи „све срїске земље и ѡморске“.⁵⁶

Навели смо, до сада, два главна учесника исправе – ауктора и дестинатора. Остало је још отворено питање писара или канцелара. Писар је бележник у дворским и властеоским канцеларијама, јавни нотар, преписивач и преводилац књижених дела, тј. човек који пише за друге.⁵⁷ Претпоставља се

⁵² Сїоменик IV, 10 ; В. Јагић, н.д, 44; *Задужбине Косова*, 322.

⁵³ М. Костренчић, *Fides publica (Јавна вера) у ѡправној истїорији Срба и Хрватиа до краја XV века*, Београд 1930.

⁵⁴ С. Станојевић, *Студије о срїској дипломатїици. XXIII Односи ѡјединих моменатиа ѡри стїварању и извршавању ѡвеле*, 38–39.

⁵⁵ Сїоменик IV, 11; В. Јагић, н.д, 46; *Задужбине Косова*, 322.

⁵⁶ Званична титула српских православних епископа од Светог Саве па до 1346. године утолико је разумљивија што се и владоаци из лозе Немањића називају краљевима свих српских и поморских земаља. М. Југовић, *Титуле и ѡїшїиси архиеїископа и ѡїшїријараха срїских*, Прештампано из Богословља XI, 3 (1934), 3–22.

⁵⁷ С. Станојевић, *Студије о срїској дипломатїици XIV, Дијак, Грамаїтїик, Ноїшар, Канцелар, Номик, Лоґоїшїтї*, Глас СКА 106 (1923), 50–96; Лексикон српског средњег века, 514 (Ђ. Бубало).

да је можда у питању неки монах или свештено лице из владареве пратње, па чак су изнете и тезе да би то могао бити бањски епископ Данило.

SNEŽANA BOŽANIĆ MA

Diplomatic analysis of the St. Stefan's chart

The St. Stefan's "hrisovulja" (chart with a gold seal) has been preserved in its entirety in the form of a foil book and it consists of the three documents: Milutin's document attesting to the giving of a present called "darovnica" in Serbian, Dragutin's certificate and a subsequent certificate of the Archbishop Nikodim. The "hrisovulja" has been preserved in its entirety in the foil book i. e. in the form of the book bound in the covers (230 mm × 290 mm). Festive, long and a beautiful arenga of the Banjska chart, has been dedicated to St. Stefan, the patron of the monastery a personal protector, the representative and the guardian of the King Milutin, a domestic dynasty and the State of Raška. Arenga has been written in Serbo-Slavic. After the arenga an introduction follows from which we can inform ourselves, in detail, about the motives and incentives by which the endower was guided. Afterwards, a disposition follows, the most important part of the document, that consists of a legal act, material or moral object that was being given to the destinatar. It could be said that the disposition of this document consists of the two basic subject matters. In the first part, all the supplements of the villages, hamlets, summer pastures with the precisely set landmarks and borders are listed in detail. It is followed by, conditionally speaking, another part of disposition by which the obligations of the dependent population of a landed estate have been regulated; it says the following: "*the law to the clergymen*" and "*the law to the Vlachs*". It is followed by a sanction and then Milutin's signature.

At the very beginning of its separate, set aside part, Dragutin repeats the words, on several occasions emphasized by his brother, that nothing was given by force, but that it had been bought, obtained by begging or replaced. In the brief acknowledgment of his, he signed himself as "*former King*".

The third integral part of the Banjska chart, makes a subsequent confirmation of the Archbishop Nikodim, that comes into that position after the death of Sava III. The most important part of the document cites the acknowledgement of the Serbian Synod with the list of the archbishops and priors of the Serbian church cited by name.

АГРАРНИ ОДНОСИ И РАЗВОЈ ПОЉОПРИВРЕДЕ У СРЕМУ ПОЛОВИНОМ XVI ВЕКА

Сажетак: Сточарство и земљорадња чинили су најважнији део пољопривредних активности Турског царства током XVI века. Аграрни односи у Срему половином XVI века били су типични за пограничне крајеве Османске империје. Доминантно српско становништво се бавило пољопривредом. Његова давања држави била су мања због права која је стекло приликом турског запоседања Срема. Уобичајена рајинска дажбина харач замењена је филуријом а давања спахијама се нису разликовала од давања у другим санџацима. Што се тиче структуре пољопривредне производње, она је захваљујући плодности сремског земљишта била на вишем нивоу што се види из количине произведених житарица. Од разних пољопривредних делатности у Срему је битно наглашенија била улога овчарства (у источном и централном делу) и виноградарства у Фрушкогорју.

Кључне речи: Срем, пољопривреда, сточарство

У турском царству пољопривреда је у другој половини XVI века представљала главну и предоминантну делатност. Сточарство и земљорадња су чиниле највећи део пољопривредних делатности. Уз њих су се местимично развијали воћарство и виноградарство. Срем се у овом периоду није издвајао неким значајнијим специфичностима од осталих области Царства, али је праћење локалних процеса у пољопривредним активностима, као и њихових друштвених рефлексија, свакако вредно пажње, поготово због обиља докумената који су нам постали доступни последњих деценија.¹

¹ Основни извори за анализу аграрних односа у Срему су објављени дефтери за сремски санџак из 1546 (Istanbul, Basvekalet arsivi, Tapu defteri, 437) и 1566–67. године (Istanbul, Basvekalet arsivi, Tapu defteri, 549) као и Сремска канун-нама из 1588–89. године. О дефтерима који се односе на Срем види Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда, II, Катасџарски пописи Београда и околине 1476–1566*, Београд, 1964; *Историја народа Јужославије II*; В. McGowan, *Sirem sancagi mufassal tahrir defteri*, Анкара, 1983. Текст сремске канун-наме објавио је на турском и у српском преводу Б. Бурђев, *Сремска канун-нама из 1588–9. године*, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, IV–V, Сарајево, 1950, 269–183

Пољопривредна производња у Срему била је подређена и ратној привреди Османске државе. Припреме за ратне походе великих турских војски биле су темељите. Увек се водило рачуна о довољним количинама хране, како се не би јавила оскудица код трупа чији је број често прелазео и 100.000 људи. Поред уобичајених земљорадничких производа требало је имати и стоке за борбу, транспорт и клање, дрвене грађе за бродове и утврђења. Ови разлози су (поготово у пограничним санџацима међу које је једно време спадао и Сремски) довели до мешања државе у одређене гране пољопривредне производње.² Срем је као област на речном чворишту увек био оптерећен пролазима турских војски. Тако је ова област приликом чувеног похода 1566. године имала велике обавезе у вези са прибирањем зрнасте хране и њеним слањем у турске гарнизоне у северној Угарској и на коначишта за прехрану трупа при проласку.³ Тако је 15 фебруара 1566. сремском санџак-бегу, као и петорици негових другова, наређено да припреме жито и испоруче га царској војсци.⁴ Неколико месеци касније митровачки кадија је, заједно са шабачким, добио задатак да опскрби транзитну постају у Шапцу. Храна је тада у Митровицу стизала чак из Пакраца јер је и она била одређена за одмор и коначиште војске. Одавде су снабдевана и коначишта у Купинову, Сланкамену и Варадину.⁵ Пошто спремишта у Београду нису могла да приме огромне количине жита које су ту допремљене, део је био размештен по сремским спремиштима, где су се житарице чувале од давнина.⁶ Приликом овог војног похода присилно су откупљиване и овце. Највише помена у записницима диванског савета у вези са овим послом односи се на Срем. Овде не само што су овце откупљиване већ су пребациване и оне које су стизале у Београд да би се дохраниле до клања.⁷ Овај податак не чуди јер су могућности за овчарство у југоисточном Срему биле изузетне. Мешање државе у непосредну пољопривредну производњу није било условљено само војним разлозима, него и потребом да се нахрани становништво у варошима, па је део производње у Срему био плански усмераваан да задовољи потребе Београда и Осидека, а мањим делом и Митровице. Поготово су велике биле потребе Београда који је још од доба турског освајања, па током XVI века и касније био значајан житни трг. Његове потребе за житом су биле велике, али се одатле и извозило у друге делове Царства, а у годинама када се

² М.Т. Купрулу, *Поријекло османске царевине*, Сарајево, 1955, 452–453

³ Б. Храбак, *Материјалне и радне обавезе Србије, Срема и Баната у време султановог похода на Угарску 1566. године*, Зборник Матице српске за историју, 35, 1987, 92.

⁴ Gliša Elezović, *Iz carigradskih turskih arhiva Mühimme defteri*, Beograd, 1951, III – 36, 497, 536, 733, 922, 937, 948, 1555; Б. Храбак, *Београд као житно тржиште и житарство шире београдске околине у XVI веку*, Годишњак Музеја града Београда, 4, 1957, 64; Б. Храбак, *Извоз житарица из Османлијског царства у XIV, XV и XVI столећу*, Приштина, 1971, 476.

⁵ Б. Храбак, *Материјалне и радне обавезе*, 93–95.

⁶ Н.д., 95.

⁷ G. Elezović, н.д., III – 1664, 1801, 1874.

јављала глад и оскудица и у удаљени Дубровник.⁸ Да је Срем био надалеко чувен по производњи жита и вина, сведочи нам у свом дневнику и Марино Санудо.⁹ Плодност Срема хвале и разни путници који су кроз њега прошли, а Давид Унгнад бележи 1572. године да се у Срему производе најбоља вина и жита у целој Угарској.¹⁰ Мада области из којих се Дубровник снабдевао житом нису биле у унутрашњости Балкана и Подунављу, због копненог транспорта који је био веома скуп, дешавало се појединих година да су из разноразних разлога дубровачки трговци куповали жито и у Подунављу. Жито се само у ретким приликама транспортовало до Дубровника (како мисли Јорјо Тадић)¹¹, обично су дубровачки трговци њиме трговали по Подунављу.¹² Сачуване су вести и о транспорту жита из Срема, Савом ка Градишци, које су вршили сами Турци.¹³ Дубровчани су у периоду између 1569. и 1571. године у више наврата тражили од турских власти да им се одобри извоз жита из унутрашњости јер због рата између хришћанских сила и Османлија и страха од млетачких галија, Порта није желела да дозволи извоз хране морем. Међу санџацима за које су тражили дозволу за извоз жита био је и Срем.¹⁴ Један пут су Дубровчани дозволу за извоз из Срема и неких других санџака крајем 1571. године покушали да добију директном интервенцијом од Мехмед-паше Соколовића.¹⁵

Држава се морала бринути како о земљорадњи, тако и о сточарству. Док је у земљорадњи најважније било житарство, у сточарству је предност давана ситној стоци, пре свега овцама, јер су давале не само вуну, кожу и длаку за одећу, обућу, сукно и грубље тканине за потребе турске војске већ пре свега месо које су муслимани могли јести. На одређену равнотежу која је постојала између сточарства и земљорадње у Срему утицали су различити фактори, одлике тла, раније занимање влашког становништва и турске војне и државне потребе. Током претходног периода, када се Срем налазио у Угарској, у њему се такође одржавала равнотежа између сточарства и земљорад-

⁸ Б. Храбак, *Београд као житно тржиште и життарство шире београдске околине у XVI веку*, Годишњак Музеја града Београда, IV, 1957, 68.

⁹ F. Rački, *Izvodi za jugoslovensku poviest iz dnevnika Marina Sanuda za g. 1526–1533*, *Starine*, XVI, 1880, 157, 204, 206; XXI (1889), 182; XXIV (1891) 189. на више места се наводи да је Срем врло плодан житом и вином.

¹⁰ P. Matković, *Putovanja po balkanskom poluotoku XVI veka*, Rad JAZU, 112, 209; Б. Храбак, *Београд као житно тржиште*, 66–67.

¹¹ J. Тадић, *Дубровачка архивска зраћа о Београду*, I, Београд, 1950, IX

¹² Б. Храбак, *Београд као житно тржиште*, 60

¹³ F. Šišić, *Acta comitalia*, I, 191 (26. III 1538); Б. Храбак, *Турски бродови на Сави и транзит преко Београда у XV, XVI и XVII веку*, Зборник Историјског музеја Србије, 19, Београд, 1982, 45, I. Mažuran, *Turska osvajanja i Slavoniji (1526–1552)*, Osječki zbornik, VI, 1954, 108.

¹⁴ J. Радонић, *Дубровачка акција и повеље*, II, 2, Београд, СКА, 183–4. О идентификацији санџака Сава са Сремом види Б. Храбак, *Београд као житно тржиште*, 64.

¹⁵ J. Тадић, н.д., 162, 29. новембар 1571.

ње, која је, због одлика тла, односно мањег степена плављења, била нешто више развијена него у осталој Угарској.¹⁶ По неким мишљењима у балканским деловима Османске државе дошло је до преваге сточарства (пре свега овчарства) над земљорадњом.¹⁷ Утицај тих процеса осетио се делимично и у Срему. Колики је био значај сточарства у Османском царству током овог периода, сведочи један извештај из 1594. да је сточни данак уз харач постао најважнији приход царске благајне. Док је доходак од стоке износио 1534. године 11,5%, само двадест година потом он даје 24% прихода благајне.¹⁸ Овчарство је на Балкану још у периоду пре доласка Турака имало своју основу у планинским пределима и било је везано за влашке номаде. Ипак су геоморфолошке одлике тла битно ограничиле успон сточарства у Срему. И док је овчарство било предоминантно у источном Срему, западни се уз овчарство бавио и узгојем свиња. Ова разлика је толико изражена да из ње можемо извести закључак о преминању становништва из планинских сточарских предела Балкана у источном Срему, које је овде пренело и наметнуло као доминантну врсту сточарства овчарство. Мање је вероватно да су разлике у врсти сточарства источног и западног Срема биле везане за карактеристике земљишта и врсту вегетације, или близину Београда као исламског тржног центра. Из компаративне табеле односа прихода од овчарства и свињарства по појединим нахијама у Срему ове разлике с постају још уочљивије.

¹⁶ L. Makkai, *Agrarian landscapes of historical Hungary in feudal times*, Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 140, Budapest, 1980, 6. упореди и Istvan Szabo, *The History of Hungarian Agriculture from the 14th to the 1530s*, Studies in Agricultural History, Vol. 2, Budapest, 1975.

¹⁷ R. Busch-Zantner, *Agrarverfassung, Gesellschaft und die Siedlung im Südosteuropa unter besonderer Berücksichtigung der Türkenzeit*, Leipzig, 1938; J. Sakazov, *Bulgarische Wirtschaftsgeschichte*, Berlin-Leipzig, 1929, 187–195.

¹⁸ B. Hrabak, *Ruralna privreda oblasti SAP Kosova 1455–1460*, Glasnik Muzeja Kosova, XIII–XIV, 1984, 147.

НАХИЈА	Однос прихода од овчарства и свињарства
Иванково	1.18
Посавље	1.29
Вуковар	1.53
Немци	1.62
Подгорје	1.62
Гргуревци	2.00
Илок	3.18
Черевих	3.77
Морових	3.99
Рача	4.04
Сланкамен	4.18
Варадин	4.90
Купиник	4.95
Ириг	6.41
Земун	7.22
Митровица	7.51

Док је у нахији Иванково на крајњем западу сремског санџака државни приход од овчарства био свега 1.18 пута већи од прихода од свињарства, тај однос је у нахији Митровица био већи 7.51 пут у корист прихода од овчарства.

Однос између ратарства и сточарства у османској привреди XVI столећа није био јединствен, што је зависило од области и временског периода. Долазак сточара у ратарске крајеве изазивао је мноштво дилема, како за власти, тако и за њих саме. Нашавши се ван традиционалних зона сточарства, сељаци су ступали на подручја под директним утицајем државно-феудалне привреде царства које је тежило да их подреди потребама спахилука, али и ванредним обавезама за потребе војске и рата. Ове потребе су често биле противречне, што је сточарима омогућило да задрже своја основна занимања уз прелазак на земљорадњу на дужи временски период. Опште прилике у Царству током друге половине XVI века подстицале су сељака да напушта ратарство где год је то могао како би могао одговорити захтевима робно-новчане привреде и обавези плаћања данка у новцу. Зато је значај сточарства, чак и у крајевима какав је Срем, растао у овом периоду. Процес аграризације Влаха, који је спроведен у равничарским деловима северне Србије, Срема и Славоније који су били опустошени у ратовима а затим на-

сељени влашким становништвом, зато у овим крајевима и не успева у потпуности. Ратарство је у Османској империји било на nižем нивоу него у земљама западне Европе, било због слабије технике обраде земље и оруђа или због ситног поседа недовољно оспособљеног за интензивнију обраду земље. Познато је да су у неким деловима Царства постојала и знатна ограничења око величина терена на којима су се сејали пшеница, јечам и оvas. О томе се старао посебни државни орган амил или јасакџија. Амил је регулисао низ норми у вези са ратарском производњом. Тако је уређивао време вршидбе, пазио да земља не остане без културе и бринуо се да стока, а посебно овце, не оштеђује поља под житарицама.¹⁹

Земљорадња у Срему је највише била повезана са узгојем житарица. Претежно се гајила пшеница а потом јечам, раж, зоб и просо, а у мањим количинама и комбинација пшенице и ражи суражица. Обрада земљишта се вршила помоћу ручних алатки и справа за орање. Међу овим оруђем свакако треба поменути мотике, ашове, лопате косире и трнокопе а од пољопривредних направа које је вукла стока рало, плуг и брану. Новост у обради земље у турском периоду свакако представља доследнија употреба плодореда, која је у комбинацији са појачаном употребом ђубрива изгледа давала добре резултате.²⁰

У некадашњим угарским земљама, међу које спада и Срем, Османлије уводе свој систем управе и аграрне односе. Ипак је то уређење на овим просторима само у основним цртама било складно са оним на Балканском полуострву. Турци су делимично прихватили порески систем бивше државе, па се и основни порез – харач разрезивао на други начин. Порески систем у Срему разликовао се од суседних области Бачке и Баната. Овде је зависно становништво уместо харача плаћало на Ђурђевдан филурију. Било је то олакшање карактеристично за влашке заједнице, иако сво становништво није било влашког порекла. Филурија се плаћала по домаћинствима а не по броју мушких глава. То је довело до повећања породице, па се тако 1578. помиње да у Срему у породици има обично 7 до 8 људи. Ова повластица стоји у вези са општим процесом насељавања Влаха у равничарске пределе. Плаћање филурије задржало се у Срему кроз читаво XVI столеће мада се износ у акчама стално повећавао. Тако је почетком пете деценије XVI столећа филурија од куће износила 50 акчи, око 1545. дошло је до повећања на 60 акчи,

¹⁹ *Косово некад и сад*, Београд, 1973.

²⁰ О земљорадњи у средњовековној Србији види М. Благојевић, *Земљорадња*. С. Новаковић, Село, Београд, 1965 (С. Ђирковић, Допуне и објашњења). Б. Храбак, *Пољопривредна производња Косова и суседних крајева средином XV века*, Глас САНУ, 290, 1974, 33–70. О променама које су наступиле у турском периоду упореди Б. Храбак, *Извоз житарица из Османлијског царства у XIV, XV и XVI столећу*, Приштина, 1971; Н. Филиповић, *Пољед на османски феудализам (с посебним освртом на аграрне односе)*, Годишњак историјског друштва БиХ, 1952.

1566/67.70 акчи а потом и 80 акчи. Задржало се и плаћање војнице, што је највероватније остатак угарског система такси.²¹

У Срему су постојали бројни читлуци. То не чуди, обзиром на велика пустошења подручја у последњим деценијама XV и првим XVI столећа. Зато су многи поседи продани као читлуци од стране царске благајне, а на њих је узета тапијска пристојба. Као купци појављују се разни турски службеници, од највиших санџакбегова до ђехаја и заима, али и хришћани, грађани и сељаци. Знамо за већи број читлука на овом подручју. Тако је у једном селу у осијечкој нахији око 1545. држао читлук мохачки санџак-бег Касим. У Гргу-ревачкој нахији читлук је у месту Чикасову имао Арслан-бег, син Мехмеда Јахјапашића, будимског паше. И сам Мехмед Јахјапашић имао је овде мањи читлук. Знамо и за читлуке смедеревског санџакбега, сремског санџакбега и других. Мада је требало производњу да обављају сопственом радном снагом, власници читлука су често користили становништво са суседних тимара, прекорачујући своја овлашћења. Законске одредбе су прекорачиване и на друге начине, пре свега кроз тражење ушура у новцу и разне незаконите подвозе. Понекад су увођена и нова подавања која су временом легализована. Међу санџацима у Панонији, кнежинска организација је нарочито била изражена у Сремском санџаку. Забележено је да су кнезови сматрани нахијским ђехајама а примићури сеоским ђехајама. У већини нахија било је више кнезова. Неки од њих су боравили и у градовима. Обавезе су им биле сличне оним у другим санџацима: насељавање земље, прикупљање пореза и учешће у рату. Они лично били су ослобођени пореских давања. Неки међу њима су успели да дођу до читлука. Тако знамо за кнеза Мирчу, који је имао сопствене ратаје. Како је опао значај Срема као пограничне области, смањио се и број кнежева и примићура. Тако је првих година владе Селима II било 136 кнезова и примићура, око 1578. било их је 87, а нешто пре 1595. свега 39.²² Изгледа да се кнежинска организација распрострарила на западни део Срема, где је опстало старије, католичко становништво.

Учвршћење турске власти у Срему није било једноставно и трајало је више деценија. Турска пустошења у овој области отпочела су још на крају XIV века после битке код Никопоља, да би се током XV столећа поновила у више наврата. Тек у време пада Београда Турци су успели да на овом подручју постигну трајније успехе а пет година касније, у време битке код Мохача, Срем је дефинитивно био уклопљен у састав Османске империје. Током наредних једанаест година, све до битке код Горјана 1537. године, Турци су се трудили да ово подручје економски и војнички стабилизују, не изазивајући веће потресе и дајући изузетне привилегије Србима који су ту живели или се на ово подручје досељавали, а посебно првачком слоју међу

²¹ *Историја народа Југославије*, II, почетак XVI до краја XVIII века, Београд, 1960. 185–186.

²² *Историја народа Југославије*, II, 193.

њима. Таква ситуација се донекле одражавала и на саме аграрне односе у овом подручју.

Све до оснивања Будимског пашалука Срем је био под управом смедеревског санџакбега. Први помен Сремског санџака, чије је седиште било у Осијеку датира из 1543. године. Познато је да је у време када је Будимским пашалуком управљао Мехмед-паша Јахјапаша (1543–1548) Сремски санџак обухватао пет кадилука и двадесет четири нахије. У другој половини XVI века, после одвајања источне Славоније са Осијеком, Срем је био подељен на шеснаест нахија и четири, односно понекад и пет кадилука. Седиште санџак-бега налазило се у Илоку, а касније у Митровици. Сремски санџак је тада био подељен на нахије: Земун, Купиник, Илок, Моровић, Гргуревце, Вуковар, Варадин, Черевих, Сланкамен, Ириг, Митровица, Немци, Подгорје, Иванково, Рача и Посавље.²³

О обавезама зависног становништва у Сремском санџаку мноштво података даје Сремска канун-нама из 1588/89. године.²⁴ Самим тим она представља изузетно значајан извор података о аграрним односима. Основна обавеза сремског муслиманског становништва према спахијама, је као и у другим деловима Османске државе, био ресми чифт. Он се плаћао од чифта, који је износио толико земљишта колико је, узевши просечно, један човек могао обрадити годишње. Један чифтлук је износио од најплодније земље 60–80 дунума, од земље средњег квалитета 80–100 дунума, а од лоше земље 100–150 дунума. Ресми чифт је износио од 22 до 60 акчи.²⁵ То је било различито с обзиром на место и време. Хришћанско становништво Срема плаћало је на своје земљишне поседе (рајинске баштине) спахијама испенџу. Испенџу су плаћали сви одрасли и за рад способни хришћани који су спадали у обичну рају. Основни порез који је држава убирала од сремских хришћана био је као и у неким суседним санџацима филурија, која се плаћала уместо харача, а износила је 70 и касније 80 акчи од куће. Осим тога плаћала се и војница у износу од 60 акчи. Приход од кошница износио је једну десетину. Приход по закланој свињи, ресми божић, износио је 2 акче. У Срему је веома значајан приход био овчарина (ресми агнам) који се узмао у месецу априлу а износио је акчу на две овце.²⁶ Приходи од свиња (*bid'at-i hanazir*) су прописани у износи две акче по једној свињи. Главни приход од земљорадничких производа био је ушур (десетина), који се узимао од пшенице и осталих жита. Поред ових постојали су и приходи од винограда, млинова, травнине, поврћа, бостана, дрварине, жировине, сена.

²³ Детаљније види В. Мс Gowan, *Sirem sancagi mufassal tahrir defteri*, Ankara, 1983

²⁴ Б. Ђурђев, *Сремска канун-нама из 1588–9 године*, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, IV–V, Сарајево, 1950, 269–283.

²⁵ Н. д, 278.

²⁶ Н. д, 280.

На основу поредеђења структуре прихода Срема са структуром у суседним санџацима могу се уочити неке специфичности.²⁷ Приходи од житарица су већи, што указује на већу производњу и приносе, док се приходима од овчарства Срем издваја од осталих равничарских предела уз Саву и Дунав.

Мада је на територији Срема сточарство, пре свега овчарство, било изузетно развијено, природа земљишта је ипак предност дала земљорадњи, што се најјасније види по структури пореза који се плаћао држави, односно спахијама. Тако је у процентима приход од житарица чинио 33,2% свих прихода, а приходи од сточарства 6,09 % свих прихода.²⁸ Порези од житарица били су у Срему уобичајени. Аутор Сремске канун-наме у вези са тим порезима само кратко наводи да се „од пшенице и осталих жита и од свега што ту спада, а расте из земље, ... узима ушур (десетина)“.²⁹ Међу приходима од житарица издваја се приход од пшенице, који вишеструко премашује приходе од јечма, ражи, зоби и овса. Мада је то карактеристично и за друге санџаке, у Сремском је тај однос наглашенији у корист пшенице. Укупни порези од пшенице износили су 728.651 акчу, док су приходи од свих осталих житарица износили око 546.000 акчи (264.753 акче јечам и раж, 181.394 акче зоб и 102.780 акчи просо).³⁰ Однос међу разним врстама житарица углавном је стабилан, осим што се у неколико места у Иришкој нахији изразито већа производња зоби. Узрок томе би пре могао бити у интервенцији државе ради задовољење неких њених потреба него у случајном повећању површина под овом житарицом.³¹ Поред прихода од житарица, остварени су и мањи приходи од лана и конопље од 27.079 акчи. У Срему се сејала и јара и озима пшеница у уобичајеним терминима октобру, односно, марту док се жетва озиме пшенице обавља у другој половини јуна а јаре током августа. Лан и конопља су гајени у мањим количинама, али у пропорцијама према другим биљним производима који постоје и у суседним санџацима. Пошто су у структури пореских давања навођени заједнички, не може се утврдити да ли је до овог периода и у Срему конопља била потиснута од стране лана, као што се то већ до тада десило у јужнијим српским областима.³² Производња

²⁷ Основни недостатак компарације различитих дефтера лежи у чињеници да они нису настали у исто време, што може довести до погрешних закључака. Упореди Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда*, I/1; М. Стојаковић, *Браничевски џефџер*, Београд, 1987; Н. Hadžibegić, А. Handžić, Е. Kovačević, *Oblast Brankovića, opširni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo, 1972; Н. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića, Zbirni katastarski popis iz 1455*, Sarajevo 1964; А. Аличих, *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије у XV–XVI веку*, I–III, Чачак, 1984–1985. и други.

²⁸ По дефтеру сремског санџака за 1566/67. годину.

²⁹ Б. Бурђев, *Сремска канун-нама*, 277.

³⁰ Упореди табеле нахијских прихода

³¹ Види табелу структуре пореза у нахији Ириг у додатку.

³² У пореди С. Мишић, *Гајење и прерада лана и конопље у Србији XIV–XVI века*, *Историјски часопис*, 39, 1992, 47–57.

пшенице у Срему половином XVI века добија на значају. Овај пораст производње карактеристичан је и за остале области које гравитирају Дунаву и Сави, али Срем у томе предњачи.³³ Колико се производња пшенице у односу на друге житарице, али и у апсолутним износима, повећала у овом периоду, можемо видети на примеру оближњих нахија Београд и Железник. Ушур је ту између 1528. и 1539. године износио: 4.681 лукно пшенице, 3.270. лукна јечма, 3.352 лукна суражице, (с нешто сумјешнице), 435 лукна ражи, 755 лукна овса, 288 лукна проса 74 лукна сумјешнице јечма и пира. Пшеница је у укупној производњи чинила 36,4%, суражица (мешавина пшенице и ражи) 26,18%, јечам 25,54%, оvas 5,89%. Попис који је обављен нешто касније 1536. показује пад производње али и пораст процента пшенице у структури житарица на 39,64%. Попис из 1560. бележи даљи раст овог процента на 44,1%. Разлози овог повећања највероватније леже у утицају урбане средине Београда.³⁴ Док се на поменутиим територијама могу запазити два типа села, један у коме доминирају пшеница, јечам и суражица (уз уједначену производњу пшенице и суражице и за око 60 до 70%, мању производњу јечма) и други без већег присуства суражице и са осталим житарицама (раж, оvas, просо, пир)³⁵ за Срем је карактеристична изразита доминација пшенице.³⁶ Тако у нахији Земун производња пшенице 1566/67. године у структури житарица чини преко 70% а двадесет година раније нешто преко 60%.³⁷ Цена житарица у турској држави била је знатно нижа у односу на оне у хришћанској Европи. Готово непромењене оне су се одржале скоро два столећа. Када је Европу током прве половине XVI века захватио скок цена, турске области на Балкану постале су веома привлачне за људе са Запада.³⁸ Наравно, њихов утицај на области у унутрашњости, у које спада и Срем, био је дуго времена незнатан. Цене житарица у Срему одговарале су онима које су постојале у осталим равничарским областима у унутрашњости. Добрим делом ограничене интервенцијом државе, дуго времена су се држале на нивоу од 8 акчи за мерицу. Раст цена је почео половином XVI века. Тако је у читавом Срему мерица пшенице 1566. године стајала 14 акчи, да би почетком XVII столећа нарасла на 17 акчи.³⁹ Расле су цене и других житарица, тако су цене јечма и ражи са 5 акчи 1546. отишле на 6 акчи двадесет година доцније а цене проса

³³ Детаљно о врстама житарица и међусобим односима у структури производње у разним деловима турског царства Б. Храбак, *Извоз житарица*, 466–471.

³⁴ Б. Храбак, *Извоз житарица*, 466–467.

³⁵ Б. Храбак, *Извоз житарица*, 467.

³⁶ Види табеле у прилогу.

³⁷ Види табеле у прилогу.

³⁸ Ј. Тадић, *Грчка и Далмација у XVI веку*, *Историјски часопис*, XIV–XV, 1965, 24–25.

³⁹ О. Зиројевић, *Један век*, 47; У Сланкамену је мера пера пшенице као дажбина износила 1546, 8 акчи; 1566/67. 14 акчи; око 1576. 15 акчи; пре 1595. 17 акчи; 1614, 17 акчи

су током друге половине XVI века порасле са 5 на 9 акчи по мерици.⁴⁰ Биле су то знатно ниже цене житарица него у крајевима јужно од Саве.⁴¹

Основна специфичност сточарства у Срему било је изузетно развијено овчарство. Тако су приходи од овчарства четири пута премашивали приходе од узгоја свиња. Овчарство је нарочито било развијено у источном и централном Срему, док је у западном делу Срема узгој свиња донекле парирао развијеном овчарству. Укупни порески приходи од овчарства износили су 1.978. 218 акчи, а од свињарства 39.498 акчи. Толики развој овчарства у Срему необичан је за остала рубна подручја Паноније. Анализа прихода сточарства по нахијама указује да су највећи приходи од овчарства остварени у нахијама Купиник (29.002), Митровица (28.427), Ириг (13.542) и Земун (13.160). Када се ове бројке ускладе са бројем и величином села, видимо да су највећи приходи од овчарства остварени у нахијама Земун, Гргуревци, Сланкамен, Черевих и Митровица а најмањи у нахијама Посавље и Подгорје. То је готово обрнуто од нивоа свињарства од кога су највећи приходи⁴² остварени у нахијама Купиник (5.909) и Немци (4.906), али када се подаци ускладе са величином нахија, онда су нахије са највећом производњом свиња Немци, Подгорје, Иванково и Посавље.⁴³ То указује да се један број села специјализовао за овчарство односно свињарство. Доминација овчарства у Срему је још очитија ако узмемо у обзир начин прикупљања пореза. Наиме од једног свињчета узимао се приликом клања приход од две акче, док се овчарина (ресми агнам) узимала у износу од једне акче на две овце. Овчарина се узимала у месецу априлу, када се овце изјагње. У вези са овом дажбином било је уобичајено да се плаћа и за зимовање стоке. У Сремском санџаку се зимовање стоке није наплаћивало због седелачког начина сточарења, већ је био обичај да власник стоке од десет оваца да једну акчу, а од сто оваца десет акчи под називом „дажбина за тор“.⁴⁴ Специфичности су постојале и у вези са плаћањем траварине.⁴⁵ Еквивалент траварини у овчарству била је жировина у свињарству, која се плаћала за свиње што су се у планинама и шумама храниле жиром и у њима ноћиле. На сваку свињу се узимала једна акча под именом жировина, односно дажбина за тор (*resmi bellut, pilit*), а од

⁴⁰ О. Зиројевић, н. д, тако су у Сланкамену јечам и раж као дажбина рачунани 1546. по 5; 1566/67. по 6; просо 1546. по 5, 1566/67. по 10; око 1576. по 7; пре 1595. и 1614. по 9 акчи као дажбина; суражица је пре 1595. и 1614. обрачунавана по 8 акчи.

⁴¹ Упореди о овом питању Б. Храбак, *Цене житарица и вина око Западне Мораве, Ужица и Рудника 1475-1575*, Историјски гласник, 1, Београд, 1986, 59-67.

⁴² Приходе од сточарства не можемо прецизно пратити јер дефтери обично не садрже потпуни попис стоке. Крупна стока није пописивана, а адет агнама пореза на ситну стоку (овце и козе) биле су делимично или потпуно ослобођене многе друштвене групе, види детаљно Н. Hadžibegić, *Porez na sitnu stoku i korišćenje ispaša*, Prilozi za orijentalnu filologiju, VIII-IX, Sarajevo, 1958-1959, 77-83.

⁴³ Табеле пореских прихода по нахијама у прилогу.

⁴⁴ Б. Ђурђев, *Сремска канун-нама*, 280.

⁴⁵ Б. Ђурђев, н. д, 280.

сваког крда је узимана и дажбина за тор (*resmi agil*). Од свиња које су преко дана јеле жир, а увече долазиле у своја села да ноће, није се наплаћивало ништа као и од прасади и свиња млађих од шест месеци.⁴⁶

Приходи од пчеларства не издвајају се битније од прихода у другим областима. Они су износили 51.272 акче. Од десет кошница узимана је на име пореза једна кошница, а од пет кошница пола кошнице.⁴⁷ Ако их је било мање од пет, узимало се од сваке кошнице по две акче. Десетина од кошница је узимана у време жетве и то на месту где су кошнице биле смештене. Пошто су се кошнице због бољег приноса често селиле, било је предвиђено да се у таквим случајевима приход дели између господара власника кошница и господара земље на којима су кошнице биле постављене.⁴⁸

Виноградарство је такође било изразито развијено на простору Сремског санџака а највише у подручјима која су се непосредно наслањала на Фрушку гору. Оно се наслањало на старију традицију, која је своје почетке могла имати још у времену римског царства, а одржала се и у периоду средњовековне угарске државе.⁴⁹ О значају виноградарства у угарском, и касније турском Срему, сведоче нам већ поменути извештаји Сануда (1532) и Унгнада (1572).⁵⁰ Приходи од винограда су убирани на уобичајен начин, а у структури пореза чинили су 15,9%. Најавећи приходи су остваривани у неколико села у области око данашњих места Илока и Сремских Карловаца.⁵¹ Међу власницима винограда помињу се и муслимани и хришћани. Муслимани су плаћали ресми дунум а хришћани ушур од вина и неке друге дажбине.⁵² Хришћани су такође плаћали и ресми сепет (порез на корпу) и и ресми фучи

⁴⁶ Б. Ђурђевић, н.д. 281. О жировини у средњовековној Србији упореди Р. Катић, *Стољарство средњовековне Србије*, Београд, 1978. 59, 83 и 157.

⁴⁷ Порез од кошница сасвим се подударало са обичајима који су важили у средњовековној српској држави упореди Р. Катић, н. д. 67–68.

⁴⁸ Б. Ђурђевић, н. д. 280–281.

⁴⁹ О виноградарству у Срему и његовом значају у оквиру виноградарства средњовековне Угарске види L. Makkaï, н.д. 13 – аутор је детаљно навео мађарску литературу.

⁵⁰ Види напомене 9. и 10.

⁵¹ В. McGowan, н.д. 554.

⁵² О. Зиројевић, *Један век турске владавине у Сланкамену (1521–1621)*“, Историјски часопис, XIV–XV, 1963–1965, Београд, 1965. Муслимани у Сланкамену су имали 1546. године под виноградима 60 дунума док величину хришћанских винограда није могуће утврдити јер је забележен само ушур од вина који је износио 2.050 пинти. Дефтер из 1566. бележи у Сланкамену под виноградима 154 дунума земље. Све те винограде држали су муслимани док се ушур од хришћанских винограда смањио на 850 пинти. Тај тренд се наставио и даље, па су муслимани држали под виноградима 265 дунума а ушур од вина је износио 434 пинте. На основу пореза на корпу (ресми сепет) који је 1566. износио 160 акчи, а скупљен је од хришћана у износу две акче по винограду, види се да су хришћани поседовали 80 винограда. Величина винограда се повећала и на до 10 дунума, за разлику од ранијег периода када је износила од 0,5 до 6 дунума.

порез на винску бурад.⁵³ Изгледа да је бар у источном Срему дошло до опадања виноградарства на почетку XVIII века. То можемо закључити на основу путописа Прандштетера који 1608. наводи да има много обрађених винограда, али пошто се не подижу нови, читав крај, скоро до Београда, пун је опустелих винограда.⁵⁴

Аграрни односи у Срему половином XVI века били су типични за пограничне крајеве Османске империје. Доминантно српско становништво се бавило пољопривредом. Његова давања држави била су мања због права која је стекло приликом турског запоседања Срема. Уобичајена рајинска дажбина харач замењена је филуријом, а давања спахијама се нису разликовала од давања у другим санџацима. Што се тиче структуре пољопривредне производње, она је захваљујући плодности сремског земљишта била на вишем нивоу, што се види из количине произведених житарица. Од разних пољопривредних делатности у Срему је битно наглашенија била улога овчарства (у источном и централном делу) и виноградарства у Фрушкогорју.

NENAD LEMAJIĆ Ph. D.

Agrarian relations and agricultural development in Srem in the middle of XVI century

Summary

Cattle breeding and agriculture were the most important part of the agricultural activities of the Turkish Empire during XVI century. The agrarian relations in Srem in the middle of the XVI century were typical for the border areas of the Turkish Empire. A dominant Serbian population had been engaged in agriculture. Their taxes towards the state were less, due to the rights that they had acquired during the Turkish occupation of Srem. The usual duty, tax, (harac) of non-Muslim subjects was replaced by „filurija“ (special tax for privileged herdsmen) and taxes towards the landowners did not differ to the ones within other sanjaks (territorial units). As far as the structure of the agriculture production, it was, thanks to the fertility of the Sremms soil on a higher level that could be seen from the quantity of the grains produced. Out of the various agricultural activities, in Srem, much more emphasized was the role of the sheep raising (in the eastern and central part of it) and wine growing in the area of Fruška hill.

⁵³ Б. Ђурђевић, *Сремска канун-нама*, 277.

⁵⁴ Р. Matković, н. д., Rad JAZU, 116, 16.

Најкарактеристичнији порески приходи од пољопривредних производа по појису Срема из 1566\67.

	Пшеница	Јечам и раж	Зоб (овас)	Просо	Овце	Свиње	Кошнице	Лан и конопља
Илок-нахија								
Илок	2450	390	100	784	270	120	350	54
Ичке	2450	390	0	490	150	40	211	25
Опатовци	812	180	0	140	200	110	50	12
Радош	728	132	0	77	50	25	98	10
Јандор	910	186	0	70	100	20	50	4
Воћин	910	120	40	70	50	20	23	10
Беркасово	2100	180	60	105	150	24	100	15
Прибина глава	0	0	0	0	0	0	0	0
Визић	1932	306	15	140	125	40	120	33
Сот	1890	270	0	105	120	25	180	15
Нештин	4354	1200	100	1050	300	270	232	50
Калотинци	2800	780	40	91	800	50	750	65
Липовац	490	180	20	70	55	0	25	10
Ловас	4354	1200	100	1400	1400	353	232	53
Белевег	0	0	0	0	0	0	0	0
Дивош	980	180	0	105	300	20	20	16
Горњи Берак	1400	180	0	140	300	30	140	20
Доњи Берак	1120	210	0	175	50	20	30	25
Сусек	1568	270	36	70	120	25	38	10
Модарош	474	180	0	35	95	20	20	5
Рика	1148	360	40	70	150	60	155	22
Нештин	1148	360	40	77	150	50	150	20
Ниокаш	700	60	0	70	150	25	60	5
Кишелац	2240	360	40	175	200	38	128	18
Гимучин	840	150	8	98	200	45	20	8
Мотокин	420	72	0	70	110	15	140	15
Мохово	1400	300	100	210	50	20	45	5
Љуба	2800	540	0	700	300	181	328	55
Шавловица	910	90	0	63	110	30	30	5

Фировци	2800	780	40	91	800	50	750	65
Ердевик	2534	480	40	560	55	54	80	35
Гибарац	3500	150	80	210	250	570	280	75
Бапска	1610	108	0	91	23	76	145	25
Пакледин	3500	600	120	280	500	135	350	80
Комлуш	700	150	0	140	150	145	120	18
Селеуш	2800	600	80	210	400	35	350	60
Бингула	3920	1200	60	700	100	80	100	72
Фаркаш	2940	330	44	105	500	57	150	30
Новаковци	1470	480	80	315	300	87	160	74
Бачинци	4200	600	40	350	600	200	400	63
Чедимир	1680	420	120	420	100	32	30	30
Хамишак	4200	600	40	350	600	200	400	63
Чекрија	896	120	12	105	60	25	20	5
Лежимир мали	350	102	16	105	55	25	20	30
Биклав	350	102	16	105	150	25	50	10
Лишвар	980	252	0	175	300	20	152	10
Пишгинац	1148	540	0	147	600	40	80	35
Сотин	2730	870	120	420	575	298	320	58
48	85636	17310	1647	11529	12173	3830	7682	1423
Моровић-нахија	Пшеница	Јечам и раж	Зоб (овас)	Просо	Овце	Свиње	Кошнице	Лан и конопља
Моровић	2660	600	0	105	150	59	130	12
Батровци	2800	312	28	350	400	250	400	19
Штитар	700	120	0	140	100	80	100	44
Андријевци	1120	252	20	175	300	20	207	10
Кукујевци	7252	2400	20	350	2000	130	1000	150
Кузмин	1449	360	0	140	2000	60	428	15
Братошеви	3668	450	0	350	600	480	350	185
Колош	1092	180	0	140	610	25	550	15
Пахова	770	60	8	140	200	200	250	20
Штребци	980	150	80	217	200	270	280	13
Малованци	490	120	0	175	120	100	171	20
Опречава	0	0	0	0	0	0	0	0
	22981	5004	156	2282	6680	1674	3866	503

Гргуревачка нахија	Пшеница	Јечам и раж	Зоб (овас)	Просо	Овце	Свиње	Кошнице	Лан и коноља
Гргуревци	2800	720	80	945	220	45	250	120
Баруновац	2800	360	0	350	200	112	60	40
Стејановци	2408	660	0	350	459	52	150	25
Свети Ђорђе	0	0	0	0	0	0	0	0
Шуљам	2128	306	0	217	450	160	225	25
Свети Димитрије	0	0	0	0	0	0	0	0
Бишкет	798	180	22	154	190	100	188	35
Бојзаш	1050	150	40	315	195	160	150	35
Диснош	2072	600	60	385	950	71	209	50
Лаћарак	2800	600	72	560	400	100	450	35
Мала Ремета	630	120	40	140	150	120	180	35
Манђелос	3024	240	40	210	230	50	240	40
Илијаш	1400	210	80	350	150	120	180	36
Велика Ремета	7168	912	80	350	520	350	732	122
Св. Стеван Штиљановић	0	0	0	0	0	0	0	0
Света Петка	0	0	0	0	0	0	0	0
Велики Лежмир	0	0	0	0	0	0	0	0
Свилош	2380	480	100	385	500	25	450	20
Властинци	714	140	0	140	130	25	23	5
Крчановци	0	0	0	0	0	0	0	0
Грубицевци	1680	240	40	350	250	239	370	27
Строшинци	742	168	0	210	150	260	390	30
Хирјеница	1540	186	0	105	110	101	100	23
Миховиловци	2924	300	0	210	500	175	200	40
Петаковица	0	0	0	0	0	0	0	0
Адашевци	1750	240	42	245	400	60	225	15
Филаровци	1470	210	60	175	150	180	120	25
Заголубинци	350	120	0	124	75	67	85	15
Кирнаја	2940	420	0	350	500	80	258	30
Потош	1050	210	32	350	200	35	55	18
Горњи Липовац	1428	60	0	140	220	450	400	200

Ђипановци	1561	900	0	630	800	254	970	50
Ђубовци	1260	240	0	280	200	50	100	40
Грк	1540	150	20	140	250	160	180	45
Ботовци	910	150	60	126	180	150	260	30
Владимировци	1330	270	52	245	180	150	220	35
Церје	578	126	0	210	60	100	172	18
Доњи Липовац	1750	510	220	525	500	350	425	160
Јакобовци	1050	150	0	210	250	200	300	25
Ђуковци	1330	360	40	300	80	48	50	20
Хелинци	2240	510	60	560	550	350	45	135
Бојит	784	90	0	364	100	44	50	5
Поповци	770	240	0	168	100	126	200	50
Уринци	420	120	0	105	120	113	20	40
Томашевци	1680	330	100	315	320	260	280	65
45	65249	11978	1340	11288	10989	5492	8962	1764
Вуковска нахија	Пшеница	Јечам и раж	Зоб (овас)	Просо	Овце	Свиње	Кошнице	Лан и конопља
Вуковарска	2156	930	48	350	500	25	1000	0
Десиковци	2010	390	40	315	150	140	250	35
Тихалеви	1610	480	60	350	100	42	50	68
Грабовци	476	150	72	140	250	243	150	20
Обрадовци	322	60	0	105	150	120	130	20
Негославци	3080	510	129	315	450	250	350	120
Миклушевци	1960	270	0	385	300	200	100	90
Церић	1540	180	0	245	320	230	420	65
Липовац	448	72	40	70	120	75	75	15
Пеште	2128	330	0	280	325	200	115	65
Маринци	2170	420	0	525	250	175	280	120
Богдановци	6570	600	40	535	400	550	700	98
Владислави	2100	520	40	385	450	120	250	65
Рачинци	1190	210	16	140	150	0	120	20
Милковче	490	90	0	126	120	95	125	30
Брестово	1540	270	20	245	200	120	160	40
Чекетинци	630	150	0	84	250	180	282	30

Мартинци	210	78	0	42	20	8	15	6
Кендуруш	1330	270	100	245	280	320	250	35
Опаговци	0	0	0	0	0	0	0	0
Рогозна	2310	515	220	315	123	95	35	45
21	34270	6495	825	5197	4908	3188	4857	987
Варадинска нахија	Пшеница	Јечам и раж	Зоб (овас)	Просо	Овце	Свиње	Кошнице	Лан и конопља
Петроварадин	2730	660	0	875	150	122	125	75
Карловци	3570	1320	0	1540	4350	520	3520	1200
Ново Село	2394	180	0	140	600	50	728	36
Каменица	1330	252	40	210	50	25	60	15
Варасова	1190	180	0	35	500	25	145	10
Иштванац	0	0	0	0	0	0	0	0
Буковац	3500	660	80	735	180	140	250	75
Думбово	1190	210	48	315	45	120	75	35
Сентич	3290	290	0	70	660	123	241	35
Врачи	0	0	0	0	0	0	0	0
Андријева	910	240	40	245	75	70	60	30
Лединци	2800	450	60	280	580	142	200	12
Беочин	4200	600	60	840	600	250	332	76
Рим	1078	30	8	21	250	50	71	5
14	28182	5072	336	5306	8040	1637	5807	1604
Черевика нахија	Пшеница	Јечам и раж	Зоб (овас)	Просо	Овце	Свиње	Кошнице	Лан и конопља
Черевик	5460	930	160	1645	520	350	370	280
Корушка	406	150	24	105	50	25	20	30
Свилош	1134	300	20	308	100	50	70	68
Банаштор	4060	660	40	525	350	220	250	150
Грабово	2800	900	0	630	180	300	285	75
Бања	98	18	4	21	25	25	15	25
Радинци	980	180	0	210	1500	60	500	62
Мутаљ	2562	554	0	280	350	50	235	20
Ваичиница	4410	936	0	245	826	52	200	20
Кувешдин	0	0	0	0	0	0	0	0

Бешеново	2800	672	0	364	500	101	215	80
Беш. Прњавор	0	0	0	0	0	0	0	0
Слободинци	5304	600	80	840	800	150	376	123
13	30014	5900	328	5173	5201	1383	2536	933
Сланкаменска нахија	Пшеница	Јечам и раж	Зоб (овас)	Просо	Овце	Свиње	Кошнице	Лан и конопља
Сланкамен	2800	600	120	245	370	250	135	150
Чортановци	1344	576	40	630	1000	200	422	45
Караш	0	0	0	0	0	0	0	0
Тидија	728	312	0	0	150	200	400	11
Бешка	3920	600	80	385	1200	270	375	150
Крчедин	1008	432	0	1050	1500	390	1148	190
Мали Дормош	2030	450	80	455	150	130	180	55
Белегиш	3080	360	40	350	600	200	340	40
Петринци	1582	300	20	245	200	52	100	15
Туса <i>Тамбуца</i>	2128	300	8	210	600	20	63	5
Сурдук	1932	828	0	0	4478	0	0	0
Барба	1750	390	40	245	180	220	250	75
Пачјановци	2800	720	80	770	320	180	180	120
Добринци	560	120	0	140	110	30	70	10
Грабовци	4200	600	40	210	350	284	230	150
Веч	4200	600	40	140	320	180	220	120
Инђија	9100	1800	80	1050	349	224	200	86
Сас	7280	600	120	420	1200	280	350	150
Штитар	490	120	0	140	100	40	60	15
21	50932	9708	788	6685	13177	3150	4723	1387
Иришка нахија	Пшеница	Јечам и раж	Зоб (овас)	Просо	Овце	Свиње	Кошнице	Лан и конопља
Ириг	11270	2250	300	1225	1200	440	900	396
Хопово	0	0	0	0	0	0	0	0
Старо Хопово	0	0	0	0	0	0	0	0
Батинци	140	60	4	14	25	25	22	25
Ривица	1680	210	12	245	55	80	75	35
Кокуњаш	42	6	4	7	20	35	20	0
Брегови	2800	300	0	70	1250	94	35	23

Доњи Петровци	2324	600	0	280	350	45	250	50
Борковац	2730	300	12	105	350	220	230	120
Добро Дол	2730	300	12	105	350	220	220	120
Крушедол	4200	600	120	700	4500	580	380	275
Крушедол Манастир	0	0	0	0	0	0	0	0
Нерадин	9100	1200	200	1400	3500	750	1670	571
Гргегег	0	0	0	0	0	0	0	0
Јеленци	3150	342	0	315	673	85	245	45
Кудош	2520	300	20	315	800	55	350	15
Јазак	2800	180	0	105	80	80	600	21
Света Марија	0	0	0	0	0	0	0	0
Граховци	2660	660	120	315	570	380	450	55
Мала Ремета	1890	600	80	700	3200	230	1800	350
Црквине	910	444	32	175	155	100	450	12
Међаш	4928	660	48	364	520	62	373	35
Шеловринац	1414	780	44	630	1275	58	506	5
Банковци	7490	0	0	700	988	100	400	35
Марадик	0	1800	120	1680	3500	360	750	250
Шатринци	2660	420	120	420	100	30	35	25
Павловци	1050	240	120	350	120	75	35	25
Шавлинци	1050	270	120	350	204	97	308	24
Бекенева	1450	414	0	210	900	30	400	10
Љуково	3920	600	48	700	1300	275	1258	25
Мали Радинци	2296	738	0	280	961	25	430	24
Доњи Петровци	3640	570	20	350	1000	50	800	20
Врдник	16800	2100	400	2800	3500	325	875	350
Свети Јован	0	0	0	0	0	0	0	0
34	97644	16944	1956	14910	31446	4906	13867	2941
Митровачка нахија	Пшеница	Јечам и рах	Зоб (овас)	Просо	Овце	Свиње	Кошнице	Лан и конопля
Митровица	9100	1650	80	840	250	135	167	250
Љубаковци	1890	120	20	680	200	40	91	32
Појинци	1210	228	40	210	150	110	123	45

Горњи Кленак	3528	600	100	350	250	0	103	150
Дабаковци	1988	210	12	161	400	0	120	42
Брестач	560	120	0	105	94	0	40	15
Иванишевци	2660	276	60	210	1450	238	542	125
Легет	3920	990	400	1050	1800	320	335	150
Петровци	1260	240	0	315	350	0	240	14
Тудинци	1680	390	100	245	350	126	53	85
Чондок	700	90	0	140	146	40	60	13
Белеповац	840	180	0	280	320	35	90	36
Крстац	1428	270	40	210	110	32	248	12
Шашинци	5600	170	40	140	2500	260	45	150
Кучетинци	2268	300	20	210	320	15	255	0
Гомолава	0	0	0	0	200	30	100	25
Никинци	2464	750	40	315	631	41	111	10
Лошвар	0	0	0	0	0	0	0	0
Видаковци	1890	300	60	280	420	35	120	38
Ново Село	1050	108	30	245	60	20	100	15
Хртковци	1890	390	8	175	400	100	380	40
Платичево	700	150	20	140	75	70	65	30
Крчетинци	2380	360	20	245	700	95	530	32
Сења	532	368	40	840	1200	75	110	45
Суботиште	1036	750	0	245	475	30	405	12
Добринци	3220	1200	40	350	1000	44	50	30
Брестач	1904	180	0	245	350	120	687	15
Тапавица	2100	540	16	350	450	50	326	40
Борковац	2590	900	6	210	1200	120	907	75
Барадинци	1428	180	0	175	220	30	75	32
Шапина	1050	420	40	210	250	74	369	45
Краљевци	4900	900	0	840	419	275	245	30
Ђурђевац	2800	360	20	210	900	120	700	72
Прхово	9058	2100	80	1050	650	205	430	72
Буђановци	5034	1050	0	385	1300	56	422	20
Мали Мартинци	728	102	0	245	210	50	180	45
Богдановци	2100	450	60	245	1500	150	433	110

Рума	7280	1500	400	1820	1250	325	300	98
Штитаровци	2240	570	4	350	1130	40	562	25
Бутраковци	4550	720	100	385	600	60	150	30
Димитровац	966	240	40	210	150	88	134	50
Брвеница	1568	492	40	90	200	32	499	56
Сибач	3220	420	0	595	1220	50	450	46
Стрељовци	3010	120	8	105	850	120	440	46
Шимоте	1890	432	80	350	950	135	175	120
Фоган	1400	120	40	210	1000	50	612	20
Марђелош	4200	660	120	455	1500	168	536	150
Вишњевци	1400	192	0	140	200	30	71	10
Брајилова	2800	240	8	210	600	113	516	25
Ходоловци	560	90	4	140	400	50	250	20
Мартинци	4620	1200	40	700	200	100	105	70
Јарак	7700	520	100	1050	1000	120	500	300
Ново Село	5950	3500	80	910	3200	140	1160	45
53	140840	28408	2456	19866	35750	4762	15717	3063
Купиничка нахија	Пшеница	Јечам и раж	Зоб (овас)	Просо	Овце	Свиње	Кошнице	Лан и конопља
Купиник	3304	1416	480	945	1800	350	1320	250
Благовести	0	0	0	0	0	0	0	0
Сакула	5768	1548	0	504	1500	158	796	75
Мали Дмитровци	706	240	160	287	50	50	70	20
Мачуровци	812	270	8	210	125	52	388	5
Ватовци	420	90	40	140	150	75	103	30
Михаљевци	210	60	20	105	110	120	27	22
Мархановци	1260	120	4	70	300	66	150	35
Турије	1890	420	40	415	265	150	114	35
Бечмен	1260	210	0	210	865	33	33	10
Паринци	700	120	0	140	300	100	260	33
Деч	700	210	60	245	296	115	135	25
Обреж	420	114	20	84	300	45	140	24
Селице	2100	312	60	280	450	50	191	62
Камендин	560	120	8	70	400	25	108	28

Карловчић	4480	1050	80	420	950	110	590	44
Хашан	1680	480	88	413	450	125	70	45
Ораховци	980	150	12	245	200	50	138	20
Угриновци	5880	1260	100	525	1800	232	329	150
Малетинци	700	60	40	140	150	110	116	30
Белетинци	700	78	8	70	150	34	71	15
Прогар	882	300	40	620	500	45	450	86
Ново Село	3038	390	0	350	520	50	324	85
Обратовци	2450	690	20	700	550	80	500	82
Грдановци	1330	300	60	210	350	160	295	45
Каракуша	288	144	60	245	150	75	138	25
Грубишинци	770	210	80	245	270	120	159	65
Лештање	560	180	0	245	149	30	80	15
Војка	2100	660	120	525	1200	180	238	120
Дреновац	1050	180	60	245	500	80	102	20
Воће	616	60	12	140	60	30	74	60
Микула	1638	312	24	210	500	220	405	30
Курмадин	266	180	16	70	300	120	344	20
Грабовци	490	168	32	105	160	10	65	12
Милашевци	630	120	16	91	47	20	10	13
Владогинци	630	60	0	70	200	30	93	15
Виргаловци	560	150	12	35	120	20	104	15
Фаркадол	630	120	40	105	200	100	114	25
Бена	2128	246	20	380	600	55	188	30
Мишковци	1435	360	40	280	350	54	327	5
Велики Крак	4872	720	80	525	800	100	113	23
Црница	2380	480	20	420	550	228	626	20
Товарник	714	360	0	28	120	15	26	8
Јарачке њиве	4900	900	140	525	1800	155	221	180
Доњи Кленак	490	90	20	140	120	40	131	25
Мачкаловица	1204	180	12	175	50	20	33	10
Огар	770	240	8	260	300	30	224	25
Кучине	1092	270	12	210	125	35	364	5
Бочавци	700	120	20	70	200	15	64	12

Цреповац	1092	300	120	245	250	150	116	75
Крњешевци	1372	570	80	350	200	60	250	56
Херговци	742	258	0	112	100	40	60	20
Толинци	742	192	10	154	280	22	25	7
Шогодол	630	120	8	189	300	30	200	16
Драж	700	210	0	140	200	330	268	112
Шимановци	6328	990	60	735	1800	151	729	76
Витојевци	770	240	0	140	260	30	140	15
Лошинци	490	120	12	70	200	30	54	12
Врбас	364	72	0	105	240	30	108	15
Барич	392	168	40	175	250	110	342	45
59	86765	19758	2522	15157	25482	5150	13253	2483
Земунска нахија	Пшеница	Јечам и раж	Зоб (овас)	Просо	Овце	Свиње	Кошнице	Лан и конопља
Земунска нахија	2044	876	0	0	1500	152	1488	100
Бежанија	6300	1440	0	700	1300	100	90	25
Јаково	700	150	32	210	130	12	125	10
Грабовац	1092	210	8	210	350	25	78	5
Добановци	3710	810	120	245	1500	230	828	185
Беларице	3808	930	0	364	1200	100	578	20
Црвена Црква	4368	1200	0	420	550	120	110	32
Сурчин	1330	720	0	700	750	60	80	15
Камендин	1400	300	40	224	500	25	60	20
Живац	2240	300	0	245	455	55	500	220
Буњавци	5600	1500	0	455	1325	250	578	50
Твердењава	994	240	0	175	150	214	99	45
Батајница	4340	810	160	525	800	100	140	30
Кумша	3500	390	140	315	350	150	365	120
Баговац	1120	300	60	210	0	0	60	0
Фенек	0	0	0	0	0	0	0	0
Бановци	4560	720	160	525	2400	250	290	180
17	47106	10896	720	5523	13260	1843	5469	1057
Немци нахија	Пшеница	Јечам и раж	Зоб (овас)	Просо	Овце	Свиње	Кошнице	Лан и конопља
Немци нахија	11900	2100	688	1750	670	890	750	350

Подграђе	3570	900	48	245	120	160	445	140
Друговце	910	270	32	210	150	184	185	25
Четвртиште	364	150	0	140	120	200	250	80
Видаковци	1050	240	48	140	150	120	272	45
Ђерап	1050	270	48	210	150	120	237	45
Оток	1610	480	60	490	100	80	84	25
Привлака	2940	450	120	525	1200	220	127	120
Паличевци	2268	360	0	350	120	210	450	38
Живице	560	130	20	140	75	40	86	25
Побидица	1120	180	0	280	250	150	325	45
Градина	1190	270	40	140	180	120	266	65
Комлетинци	2114	312	0	301	200	321	400	210
Печковци	1120	270	100	245	250	157	150	30
Подгајци	1274	246	100	245	250	135	366	30
Хатин	630	180	40	140	120	160	209	35
Озданоци	2976	0	60	224	1230	350	263	36
Блајевци	1988	252	0	245	175	400	387	240
Хапчевци	2660	780	0	805	300	280	350	46
Варјаш	1190	210	0	105	100	33	230	15
Нерадовци	1344	282	40	175	150	75	149	130
Свинаровци	1400	120	0	175	200	150	290	45
Вирпојовци	1540	312	0	210	150	50	100	44
Ђепуш	770	180	60	245	750	150	98	45
Илинци	5250	720	0	595	850	500	761	285
Мала Вас	3500	720	0	427	500	274	526	150
Маринци	756	180	60	315	950	150	102	120
Бодановци	1400	300	0	280	150	52	165	40
Драгановци	1050	330	48	140	250	150	112	140
Трновац	350	120	0	105	75	120	50	20
Илача	1568	390	0	280	350	350	285	40
31	61412	11704	1612	9877	10285	6351	8470	2704
Подгорје нахија	Пшеница	Јечам и раж	Зоб (овас)	Просо	Овце	Свиње	Кошнице	Лан и конопља
Товарник	4900	840	40	700	1500	250	215	160

Фелефјер	0	0	0	0	0	0	0	0
Павловци	0	0	0	0	0	0	0	0
Чаковци	630	150	0	140	120	135	141	61
Боришевац	140	30	0	56	20	20	67	15
Иванци	630	120	0	105	200	15	35	20
Радотинци	630	120	0	105	190	85	50	30
Зобноровци	1428	312	44	280	125	200	270	152
Фетиловци	490	60	0	140	235	20	118	22
Мали Илач	700	72	8	91	100	225	404	134
Томпојевци	2450	660	60	525	200	220	328	50
Балитан	280	60	0	70	40	60	80	14
Буковојовци	2170	390	0	315	180	175	406	60
Шамшин	2450	310	100	525	250	150	36	60
Дирајиновици	1820	330	100	245	120	110	263	40
Бозова	798	156	16	140	100	30	60	10
Берак	1750	360	0	350	271	210	286	80
Јебиртовци	1960	390	0	245	320	246	276	25
Ђелетовци	1820	150	0	364	150	211	300	12
Ђулвез	280	24	0	14	20	20	20	10
Ердеварка	1540	180	60	210	180	150	129	40
Кундровац	3850	870	0	945	110	200	101	45
22	30716	5584	428	5565	4431	2732	3585	1040
Иванково нахија	Пшеница	Јечам и раж	Зоб (овас)	Просо	Овце	Свиње	Кошнице	Лан и конопља
Иванково	6300	900	200	1050	1000	348	414	150
Драгановци	1540	360	16	140	250	170	351	150
Андинци	0	0	0	0	0	0	0	0
Винковци	5894	936	0	924	620	945	823	183
Јармина	1470	30	0	154	140	35	104	5
Љесковац	1568	180	0	175	152	211	410	120
Прковци	1400	300	60	245	350	150	50	45
Рудивина	1540	270	100	315	250	180	96	57
Радованци	0	0	0	0	0	0	0	0
Вођинци	770	120	40	280	60	150	93	15

Дубрава	0	0	0	0	0	0	0	0
Куновци	1750	240	0	280	259	225	335	135
Надишевци	1834	322	0	217	200	220	270	80
Млиниште	560	120	0	280	45	120	162	40
Андријашевци	0	0	0	0	0	0	0	0
Јакобовце	1750	270	0	280	100	100	136	24
Ретковци	3290	300	0	315	400	320	490	139
Шишковци	728	150	0	105	50	250	243	50
Хробковци	728	120	0	105	111	80	150	50
Томинци	420	150	0	140	60	52	58	20
Тербушанце	2940	900	120	525	270	180	320	75
Славковци	2520	240	0	245	250	150	440	45
Обрамовци	980	120	8	70	60	300	376	28
Лазе	2940	484	0	784	420	430	395	145
Залушце	1890	660	120	245	350	146	110	75
Гурашевци	2590	750	128	315	1250	272	458	110
Петровци	2800	360	0	350	222	350	276	85
Свињаревци	1120	204	20	210	150	100	141	16
Врабчана	2716	560	0	840	350	780	365	67
Јанковци	602	120	60	140	180	120	150	15
	52640	9166	872	8729	7549	6384	7216	1924
Посавље нахија	Пшеница	Јечам и раж	Зоб (овас)	Просо	Овце	Свиње	Кошнице	Лан и конопля
Строница	728	180	0	245	210	150	41	45
Жупање блата	2800	200	0	700	250	620	279	58
Сланци	1120	180	0	280	250	150	360	45
Јамена	630	60	0	84	100	200	200	6
Вирда	378	60	0	105	120	140	200	35
Скоротинци	0	0	0	0	0	0	0	0
Субетиште	490	72	0	175	150	120	43	31
Подгајци	350	90	0	140	80	60	33	10
Штитар	700	210	0	210	200	210	290	154
Буче	490	120	0	210	100	150	113	25
Врбања	770	240	0	175	120	110	143	30

Рајево Село	1540	440	100	245	1200	250	290	120
Дреновци	952	160	0	385	100	135	15	12
Гуња	1050	180	0	245	350	150	126	40
Бошњаци	910	180	40	245	150	120	99	40
Рачиновци	1190	180	0	245	180	150	84	45
Врбица	1680	180	0	35	50	26	202	14
Шапица	938	78	0	28	40	220	371	122
Бабина Греда	3942	390	0	875	220	85	474	150
Нова Варош	0	0	0	0	0	400	0	0
Гундинци	1708	360	0	728	300	740	650	120
Јаруге	1260	192	0	35	120	80	212	120
Церна	6650	1200	160	875	1500	350	178	150
Новаковци	770	300	0	175	50	39	35	18
Буце	0	0	0	0	0	0	0	0
Папреја	1400	180	0	245	100	50	90	32
Градиште	1930	390	0	350	400	250	359	100
Јакобовац	462	120	0	105	120	50	102	30
28	34838	5942	300	7140	6460	5005	4989	1552
Рача нахија	Пшеница	Јечам и раж	Зоб (овас)	Просо	Овце	Свиње	Кошнице	Лан и конопља
Рача	4900	1200	0	1225	2500	480	301	220
Пудровци	1554	258	140	224	250	95	334	35
Опојевци	1540	660	0	2170	1500	350	1452	350
Хамзов	2520	720	0	1540	500	250	268	150
	10514	2838	140	5159	4750	1175	2355	755

Нахије	Пшеница	Јечам и раж	Зоб (овас)	Просо	Овце	Свиње	Кошнице	Лан и конопља	села
Илок	85636	17310	1647	11529	12173	3830	7682	1423	48
Моровић	22981	5004	156	2282	6680	1674	3866	503	12
Гргуревци	65249	11978	1340	11288	10989	5492	8962	1764	45
Вуковар	34270	6495	825	5197	4908	3188	4857	987	21
Варадин	28182	5072	336	5306	8040	1637	5807	1604	14
Черевих	30014	5900	328	5173	5201	1383	2536	933	13
Сланкамен	50932	9708	788	6685	13177	3150	4723	1387	21

Ириг	97644	16944	1956	14910	31446	4906	13867	2941	34
Митровица	140840	28408	2456	19866	35750	4762	15717	3063	53
Купиник	86765	19758	2522	15157	25482	5150	13253	2483	60
Земун	47106	10896	720	5523	13260	1843	5469	1057	17
Немци	61412	11704	1612	9877	10285	6351	8470	2704	31
Подгорје	30716	5584	428	5565	4431	2732	3585	1040	22
Иванково	52640	9166	872	8729	7549	6384	7216	1924	30
Посавље	34838	5942	300	7140	6460	5005	4989	1552	28
Рача	10514	2838	140	5159	4750	1175	2355	755	4

Земун 1546. године

Земунска нахија	Пшеница	Јечам и раж	Зоб (овас)	Просо	Овце	Свиње	Кошнице	Лан и конопла
Земун	480	300	0	0	62	0	60	0
Бежанија	800	450	100	250	50	50	15	0
Јаково								
Грабовац								
Добановци	1760	600	0	0	250	120	150	0
Беларице	1120	375	80	200	200	50	104	0
Првена Црква								
Сурчин	960	325	60	200	100	60	120	0
Камендин								
Живац	480	175	32	100	56	50	60	0
Буњавци								
Твердењава								
Батајница	800	275	60	150	150	50	130	0
Баговац	1120	400	100	250	257	100	200	0
Кумша	720	275	40	200	50	100	15	0
Фенек								
Бановци								
17	8240	3175	472	1350	1175	580	854	0

СКИЦА ПРОМЕНА ЕТНИЧКОГ САСТАВА СТАНОВНИШТВА НА ТЛУ ДАНАШЊЕ ВОЈВОДИНЕ 1526-1910. ГОДИНЕ

Сажетак: До суштинске промене средњовековне етничке слике Војводине дошло је у време турских освајања, која су довела до ишчезавања мађарске популације и настајања српске етничке већине. После ослобођења од Османлија дошло је до промене: уз сталан раст апсолутног броја Срба, њихов однос у укупном броју становништва је због пристизања нових колоништа различите народности опадао до 1918. године. Карактеристична црта нововековне историје Војводине је њена мултиетничност, мултикултуралност и мултиконфесионалност, која је била нарочито изражена од XIX века до завршетка Другог светског рата. Карактеристично је и да је од средњег века до данас неколико пута дошло до промене етничке слике области и да у томе није била мала улога државних власти, које су, са различитим циљевима, спроводиле колонијалну политику.

Кључне речи: историјска демографија, колонизација, Мађарска, Србија, Хабзбуршка монархија

У вези са изучавањем промена етничке структуре становништва на тлу данашње Војводине јављају се тешкоће карактеристичне за демографска истраживања усмерена на даљу прошлост. Примарна околност коју морамо имати у виду је чињеница да етничка или национална припадност становништва за државну власт све до друге половине XIX века није била од посебног значаја. Власти су се због фискалних и одбрамбених разлога интересовале првенствено за бројност, економску моћ и евентуално за верску припадност становништва, те је карактер већине средњовековних и нововековних пописа био у складу са поменутиим приоритетима, о чему сведоче бројни војни, порески, урбаријални и црквени пописи. Даљи проблем представља чињеница да су релативно малобројни пописи обухватили целу

истраживану област, спровођени са јединственом методологијом и циљем. Стога можемо констатовати да, сем последње три деценије XIX века и пописа из 1910. године, до савременог доба постоје само пописи становништва која пружају посредне, парцијалне, повремене и несистематичне податке о предмету нашег истраживања, те демографске и етничке промене не можемо пратити са сигурношћу и прецизношћу.¹

Проблем представља и околност да Војводина као административна или историјско-географска област није постојала – сем 1849–1860. године и периода иза Другог светског рата. На простору данашње Војводине у новом веку налазиле су се жупаније Бачко-бодрошка, Торонталска, Сремска и део Тамишке жупаније, а јужни делови припадали су Војној граници. У историјском, географском и економском смислу целину је представљала шира област од данашње Војводине, која се простирала на већ поменуте жупаније као и на комплетну Тамишку и Крашовско-северинску жупанију.²

Период до Мохачке битке

Од краја IX века, па наредних шест векова, етничку слику Карпатске котлине одређивало је присуство и бројчана доминантност Мађара. Затечено спорадично аварско и словенско становништво претежним делом је доста брзо асимилорано.³ На основу папских децималних пописа из 1332–1337. године, пореских пописа са краја XV и почетка XVI века, и на основу топонима процењује се да је од приближно 3,3 милиона укупног броја становништва Краљевине Мађарске пре Мохачке битке, 75–80% (око 2,5 милиона) припадало мађарском етникуму. При томе, католици су чинили 80–85% становништва, док је друга конфесија по бројности била православна (претежно Румуни и Срби).⁴ Број оних који су припадали разним „јеретичким“ вероисповестима или јеврејској конфесији био је занемарљиво мали. Поменутих

¹ Први добро припремљен и добро разрађен попис становништва био је тзв. Јозефински попис 1784–1786, али ни тај попис није обухватао етничку припадност становништва, за њим су од значајнијих пописа следиле: попис неплемићког становништва из 1804–1805, одличан порески попис из 1828. године, попис градског становништва из 1848, аустријски попис становништва 1851/1857. године. Коначно, после оснивања Мађарског статистичког уреда 1867. године, посебно од 1880. до 1910. године стоје нам на располагању пописи становништва целе Мађарске рађени по јединственим и савременим статистичким принципима и методама.

² У Мађарској је ова област позната као *Temesköz*, а ограничена је са севера реком Мориш, са запада реком Тисом, са југа Дунавом а са ~~запада~~ ^{у северној} југозападним обронцима Карпата.

³ Ács Zoltán, *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon*, Budapest, 1986, 23.

⁴ Szentpéteri József (главни уредник), *Magyar kódex 3, Császár és szultán birodalmában 1526–1790* (Kulturna istorija Mađarske 1526–1790), Budapest – Gyula, 2000, 341–342.

20–25% (око 700.000) становништва чинило је аутохтоно словенско, пре свега хрватско и словачко становништво, као и Румуни, Срби, Немци, Кумани, Јазиги, Печенези, Французи и Италијани, који су се доселили после формирања мађарске државе.

У областима данашње Војводине Мађари су се населили почетком X века, у највећем броју у најплоднијим, јужним областима данашње Бачке. Према резултатима археолошких истраживања, топонима и архивске грађе, може се утврдити, да су се Мађари у повезаном етничком блоку, сем већ помињаних области, населили претежно дуж Дунава и Тисе, у Банату северно од линије Вршац–Зрењанин. Јужно од поменуте линије, као и на територији данашњег Срема, Мађари су живели измешано са Словенима. Области лезног платоа северне Бачке Мађари су населили веома ретко, а мочварно подручје у области данашњег Алибунара и Вршца (мочвара Иган) као и Делиблатска пустара (пустара Максонд) остале су ненастањене.⁵

У наредним вековима ширење мађарског етничког простора се, генерално гледано, настављало без обзира на одређене демографске и историјске околности које томе нису ишле у прилог. До сужавања етничког блока Мађара дошло је најпре управо у нашим областима, у вези са турским нападима и усељавањем Срба у Мађарску.⁶ Миграције Срба постале су приметне и динамичне после Косовске битке, а око средине XV века дошло је до померања становништва ширег обима: с једне стране становништво испод Саве и Дунава, пред већим турским налетима, повлачило се у Мађарску, а с друге стране турска војска је са похараних територија одводила становништво у робље. Миграције су углавном текле из правца Србије у јужну Мађарску, а од почетка XVI века и у правцу Хрватске, Далмације и Славоније. Рачуна се да се из српских земаља до почетка XVI века иселило у Мађарску (пре свега у Ердељ, Бачку, Банат и Срем) и Влашку око 200.000 људи. С друге стране, цариградски фрањевци су (вероватно претеравши) процењивали да је 1436–1442. године из Ердеља, Србије и других области југоисточне Европе од стране Турака одведено у ропство око 400.000 хришћана. У прилог динамичности миграционих кретања говори чињеница да се у областима Поморавља, Срема и Посавине током једног века три пута сменило становништво.⁷ Сеобу Срба у Мађарску у XV веку, по речима Радована Самарџића, карактеришу два тока: постепено мање приметно пресељење

⁵ Kocsis Károly, *Adalékok a magyarok etnikai földrajzához a mai Vajdaság területén*, In: Dövényi Zoltán (szerkesztette), 22 tanulmány Berényi Istvánnak, MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest, 1995.

⁶ Истина, после 1241. године у области северне Бачке и речице Аранка у Банату дошло је до насељавања Кумана, али је та чињеница имала мањег директног утицаја на етничку структуру територије данашње Војводине од усељавања Срба.

⁷ Сима Ђирковић, *Сеобе српског народа у Краљевину Угарску у XIV и XV. веку*, у: *Сеобе српског народа од XIV до XX века*, Београд 1990, 38–39, Тома Поповић, *Сеобе српског народа у Краљевину Угарску у XIV и XV веку*, у: *Сеобе српског народа од XIV до XX века*, Београд 1990, 47.

обичног света, и у историјским изворима документовано пресељење српске властеле. Сеобе су текле у више таласа.⁸

Вођени одбрамбеним и економским разлозима, краљеви Мађарске су подстицали усељавање Срба. Мигранти су стизали индивидуално или у мањим односно већим групама, што добровољно, што под силом – ово последње нарочито за време Матије I који је приликом својих противтурских похода редовно одводио турске поданике у Мађарску. Ту их је насељавао на територије опустошене од стране Турака, на властелинства мађарских или српских феудалаца. Само 1480–1481. године преселио је из Крушевачког краја у област око Темишвара преко 50.000 Срба. Они су у Мађарској имали иста права и обавезе као староседеоци, а 1481. године им је даривано право на слободно исповедање вере и ослобођеност од десетка, са образложењем да ће добар положај православних у Мађарској да подстакне на усељавање већи број њихове сабраће из суседних области. У складу са оваквим размишљањем, краљ Матија I је 1477. године код папе Сикста IV успео испословати енциклику која је католички клер и свештенике позивала на толеранцију према православнима, захтевао је да их у проповедима не вређају, да им не ускрађују обреде, да их сахрањују у католичка гробља и примају у католичку цркву уколико то они изричито траже. Уосталом, толерантан приступ могао је олакшати њихов прелазак на католичку веру. Брана томе била је чињеница да је верски старешина угарских Срба био београдски митрополит. Срби су се најрадије насељавали у градовима дуж транзитних путева, те их пре Мохачке битке, сем у јужним крајевима земље, налазимо у Толни, Дунафелдвару, Српском Ковину, Будиму, Пешти, Вацу и Сентандреји.⁹

Време турске власти

Без обзира на усељавање Срба и других народности, непосредно пред Мохачку битку претежан део становништва Угарске, па и јужних крајева, чинили су Мађари. Ту констатацију потврђује анализа децималног пописа из 1522. године који је обухватао данашњу Бачку. На основу тих података се може закључити да су бар две трећине становништва јужне Бачке чинили Мађари. Са друге стране, Срем и јужни Банат су у то време имали претежно српско становништво, што се без обзира на велике друштвене и историјске промене и промене становништва, показало као историјска константа.

Бурне промене у демографским и етничким одликама јужне Мађарске одиграле су се у мутним временима иза Мохачке битке. Судбина Бачке била

⁸ Исто, 42.

⁹ Szalay László, *A magyarországi szerb telepek jogviszonya az államhoz*, Pest, 1861, 9, Ács Zoltán, *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon*, Budapest, 1986, 110–111, С. Ђирковић, н. д, 45.

је запечаћена већ у недељама непосредно иза Мохачке битке, пошто се огромна турска војска повлачила из Мађарске управо у међуречју Дунава и Тисе. Правац кретања те војске обележавала су спаљена насеља и побијено локално становништво. Становништво Бачке је само на три места, код Суботице, Бача и на простору између Футога и Плавне, успело пружити озбиљнији отпор. Последице харања турске војске биле су страховите: према међусобно сагласним констатацијама турских и мађарских историјских извора Бачка, пре тога густо насељена, напредна и богата област, претворена је у пустињу. Велики део становништва је изгинуо, многи су отерани у ропство, а бројни су избегли из походом погођених области. Према несумњиво претераним савременим проценама, на простору између Дунава и Тисе је изгинуло око 400.000 људи. Они који су опстали, побегли су у мочварне и друге тешко приступачне области.

После повлачења турске војске, Бачку су запосели Срби под вођством Јована Ненада, те се бројне мађарске избеглице нису могле вратити својим домовима. Иако је очекивани велики турски поход 1527. године изостао, број становника територија данашње Војводине је у наредним годинама и деценијама опадао. Смањивању броја становништва придонео је грађански рат између двојице угарских краљева Јована I и Фердинанда I 1527–1538. године, велики турски походи 1529, 1532, 1539, 1541–1547, 1552–1556, као и готово непрестано погранично ратовање после 1541. године. Услед наведених разлога територије Бачке и Баната су до средине XVI века добрим делом опустеле. На *Касталдијевој* (Castaldi) карти из 1566. године Бачка је означена: *Bachmegh deserta*. Према оновременим историјским изворима, пре пустошења Турака у једном бачком селу је било више становника него у тридесетак села средином XVI века.

У демографском погледу посматране области је у време турократије карактерисало опште драстично опадање броја становника, уништење и исељавање мађарског становништва и континуирано уселјавање српског становништва. Турци су у овој области били присутни у малом броју, претежно као виши официри, чиновници, трговци и занатлије и настањивали су се у градовима и утврђењима. Већи део муслиманског становништва били су Словени са Балканског полуострва, Срби, Бугари, Босанци. Претежну већину хришћанског становништва представљали су Срби који су се већином бавили узгојем стоке, те су били веома покретљиви. Они су се насељавали у напуштена насеља или поред спаљених села. Поред Срба, у помињане области у мањем броју пристигли су и Грци, Цигани и Јевреји.

Слични процеси су се одиграли и на територији данашњег Баната, с тиме да су Османлије овде успоставили своју власт после заузећа Темишвара 1552. године и да су ове области више настрадале у грађанском рату него Бачка. Мађарско становништво Баната такође су заменили српски досељеници.

Од шездесетих година XVI века до Дугог рата на посматраним областима углавном је владао мир. Њену територију нису погађали већи турски походи

нити страначки сукоби, те је Бачка за време турске владавине у периоду 1570–1590. године имала највећи број становника.¹⁰ Овај период консолидације прилика прекинуо је Дуги рат, који се показао судбносним на више начина. Обим и тежина разарања мреже насеља и привреде превазишли су укупну разорну снагу свих ратовања са Турцима током XVI и XVII века и битно одредили ток историје Угарске у наредним вековима.¹¹ О катастрофалним размерама уништења говори податак да је од стране Татара највише похарана јужна област земље и деценијама касније била готово потпуно ненастањена, некултивисана и да је на „срећнијим“ областима у северним деловима међуречја Дунава и Тисе оживела само једна трећина села из XVI века. Насеља на којима је живот после завршетка рата обновљен била су мања, неотпорнија и сиромашнија него пре Дугог рата.¹²

Петнаестогодишњи рат је на територији данашње Војводине узроковао даље проређивање становништва, као и изразито опадање броја насељених места. Међутим, бројчану доминантност српског становништва у јужним крајевима некадашње Угарске није нарушило ни пресељавање релативно већег броја Срба у околину Естергома (Острогон) 1598. године, нити чињеница да су османске власти баш у вези са овом миграцијом Срба, од почетка XVII века подржавале усељевање Буњеваца у области Бачке.¹³

Ратовања 1663–1664. и 1683–1699. године довела су до даљих тешких пустошења и становништво се у тим приликама, по ко зна који пут од Мохачке битке, склањало у мочваре и друга забита места. Ни мирно доба није доносило сигурност: мађарска погранична војска и мађарски хајдучи су често продирали дубоко на турску територију – и до Суботице. Последице ових продора биле су стагнирање броја становника и успоравање привредног живота.

Следећа велика померања становништва била су повезана са догађајима из Бечког рата (1683–1699), током којег је ослобођен већи део Краљевине Мађарске, сем Баната. За посматране области је карактеристично да је током овог ратовања њих напустило целокупно муслиманско и део православног становништва. Кретање становништва у супротном смеру јавило се 1690. године када је услед повлачења хришћанске војске са Балкана, под вођством пећког патријарха Арсенија III Чарнојевића, четрдесетак хиљада српских породица напустило своје домове и уселило се у Краљевину Мађарску. Временом, већина Срба се сместила на територију Војне границе организоване уз Саву, Тису и Мориш. Области источно од Тисе и јужно од реке Мориш ослобођене су османске власти Пожаревачким миром из 1718. године, када се цела територија средњовековне Краљевине Мађарске нашла под влашћу Хабзбурга. У то време број становника Мађарске је једва достигао

¹⁰ *Bács-Bodrog vármegye III*, (уредник Borovszky Samu), Budapest, 1909, 97, 103–107.

¹¹ Szakály Ferenc, *Virágkor és hanyatlás 1440–1711*, Budapest, 1990, 226.

¹² Исто, 227.

¹³ *Bács-Bodrog vármegye III*, 111.

број становника из средњег века, а њен етнички састав је битно измењен: у противтурским и противаустројским ратовањима број Мађара је опао, а услед усељавања број немађара порастао, те је сразмера Мађара спала на свега педесетак одсто! На територији данашње Војводине после Карловачког мира једва да је било мађарског становништва.

1699–1918.

После протеривања Турака и усељавања Срба, територија данашње Војводине била је ратним дејствима опустошена, ретко настањена област, чије је земљиште већ деценијама било необрађивано, запуштено па и мочварно. Од многобројних предтурских насеља нека су и у турско доба задржала значајне управне, војне и привредне функције, али већина насеља је уништена или пропала. Размере девастације мреже насеља илуструју и следећи подаци: док је у средњовековној Бачкој постојало близу 500 насеља, у истој области 1828. године, 130 година после ослобођења од Османлија и после колонизације ових области, било је свега 107 насеља са 422.000 становника.

Насељавање неколико десетина хиљада Срба 1690. године није битно утицало на чињеницу да су ове области са почетка XVIII века биле веома ретко насељене и са малобројним становништвом. Први попис становништва иза турског периода, из 1715–1720. године, пружа нам одређену представу о демографским односима. Морамо приметити да по мишљењу савремене историографије попис садржи недовољно прецизне, умањене податке о реалном броју становника. Према тим подацима, на пространим областима Бачке, историјског Баната и Срема живело је приближно свега 90.000 људи.¹⁴ Од поменутог броја, на територији Бачко-бодршке, Торонталске, Тамишке и Крашовске жупаније било је свега 61.000 људи (од тога у Бачкој око 31.000). Већину овог малобројног становништва чинили су Срби. У Бачкој 72% становника били су Срби, а 22% Буњевци и Шокци, у Банату 96% становништва били су Срби, а остали углавном Румуни.¹⁵

После Велике сеобе, Срби су се настанили пре свега у јужним деловима Мађарске, али је било Срба раштрканих и у другим областима Мађарске. По расформирању Потиско-поморишке војне границе (1741–1750) Срби су се из Поморишја и Потисја, али и из северних делова Бачке преселили у новоформирану Банатску војну границу, у Великокикиндски диштрикт (осно-

¹⁴ Gabrić-Molnár Irén, Mirmics Zsuzsa (уредници), *Vajdasági marasztaló, tanulmányok, kutatások*, Szabadka, 2000, К. Čobanović–А. Hegediš, *Demografska i agrarna statistika Vojvodine 1767–1867*, Novi Sad, 1991, 13.

¹⁵ Jászai Oszkár, *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*, Budapest, 1986, 148–149.

ван 1774) и Шајкашку област.¹⁶ Бројчаном јачању Срба у XVIII веку приметно је допринео долазак српских избеглица после аустро-турских ратова 1737–1739. и 1788–1791. године, а током XVIII века је било и социјално мотивисаног усељавања Срба, мада у мањем обиму. Поред њих, у Срем су стизали Срби из западних делова Хрватске, пре свега из Лике, Баније и Кордуна, у нешто мањем броју Срби из Славоније и пожешког краја, Будима и северне Мађарске. Генерално гледано, границе Монархије су током XVIII века биле отворене појединачном, групном, а у посебним случајевима и масовном усељавању Срба из Османске царевине. За време владавине Марије Терезије, због обзира према Порти, пресељавање није директно подстицано, али су власти добровољне мигранте ослобађале пореза и других дажбина, давана је помоћ за дизање кућа и вођење економије. Избеглице су стизале пре свега за време руско-турског рата 1768–1774. године, када су недисциплиноване турске трупе лутале и пљачкале по Србији. Из економских и верских разлога средином седамдесетих година готово 5.000 људи пребегло је у Хабзбуршку монархију из *млейшачке* и *турске* Далмације, а на хиљаде миграната из истог правца стигло је и осамдесетих годинама у Банат, Немачко-банатску регименту и у Шајкашку. Неколико хиљада људи седамдесетих година стигло је из Босне. Они су размештени по Градишкој регименти, Срему и Шајкашкој.¹⁷

У првим годинама владавине Јосифа II из Србије су у Монархију стизали мигранти појединачно или у мањим групама. Према изворима 1785. године прешле су „многе породице“. Наредне године међу избеглицима са нашла породица Карађорђа Петровића, а међу око 150 избеглица, колико их се сместило у Новом Саду на почетку аустро-турског рата, била је и шира родбина *Коче Анђелковића*. Од почетка рата нагло је порастао број избеглица из Србије: већ два дана по почетку рата имигрирали су становници Гроцке, Болеча, Винче и других места. Избеглице су прелазиле у Банат и Срем на хиљаде. Сматра се да је у првој години ратовања у Угарску прешло преко 80.000 избеглица – од којих се близу 50.000 овде и трајно задржало.¹⁸

Немиле сцене избеглиштва поновиле су се и за време Првог српског устанка, када је према аустријским изворима преко контумаца на Сави и Дунаву прешло 110.000 Срба, односно кад је кроз избегличке логоре прошло чак 200.000 избеглица! Од тога броја преко 20.000 се настанило у Срему, Бачкој, Новом Саду, док су се остали вратили у домовину.¹⁹

За непуних 70 година од 1720. године, број становништва на посматраним областима се удесетостручио и 1787. године се кретао око 950.000 људи. Нај-

¹⁶ Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини*, књига 2, Матица српска, Нови Сад 1990, 2, 50–51.

¹⁷ Славко Гавриловић, *Сеобе Срба у Хабзбуршку монархију у другој половини XVIII и почетком XIX. века*, у: *Сеобе српског народа од XIV до XX века*, Београд 1990, 63–65.

¹⁸ Исто, 68–70.

¹⁹ Исто, 72–73.

више се повећало становништво Баната и достигло је 565.070 душа (повећање за 18 пута), број становника Срема је превазишао 150.000 (повећање од око 5 пута), а број становника Бачке био је 227.147, односно порастао је приближно за 6,5 пута.²⁰

Четрдесет година касније, попис становништва Лајоша Нађа из 1827. сведочи о значајним промена у верској и етничкој структури на територијама данашње Војводине: на територији Бачко-бодрошке, Торонталске, Сремске жупаније као и Петроварадинске и Немачко-банатске регименте, односно Шајкашког батаљона у три града, у три војна комунитета, 54 трговишта и 430 села, у 156.737 кућа, пописано је укупно 1.090.886 лица. Од поменутог броја становника православне вероисповести било је 51%, с тиме да је су већину представљали (31–33%) Срби, Румуни су били заступљени са 6–7%, а православних припадника других етничких заједница 1–2%. Католичкој вероисповести припадало је 43% становништва, 5% реформатској и лутеранској и 1% јеврејској конфесији. У три четвртине насеља 90% становника припадало је истој конфесији, а у преко 99% насеља припадници исте вере представљали су барем 51% становника – што значи да су за војвођански простор била карактеристична насеља са претежно једноверним становништвом, са мањим бројем иноверних. Заправо, постојала су само три насеља у којима ниједна конфесија није достигла заступљеност од 51%: Бачка Паланка, Селенча и Бајша. Од свих насеља територије данашње Војводине православни верници су чинили већину у 282 (59%) насеља, католици у 174 (36%), а протестанти у 24 насеља (5%). Нижи однос католика од сразмере у укупном становништву објашњава се појавом да су они живели у мањем броју већих насеља, а православни у већем броју мањих насеља. Приметимо да су католици били заступљени у 96% насеља, православни у 86%, протестанти у 35% а Јевреји у 31% насеља. Верска структура се није подударала са етничком: православних је било Срба, Румуна, Грка и Цинцара, а католика и протестантна Мађара, Немаца, Словака.²¹

Веома сигнификантно повећање становништва, као и промена његовог етничког састава, били су последица спонтане и организоване колонизације становништва и карактеристика природног прираста. Процес колонизације који је трајао у XVIII и у мањем обиму у XIX веку одредио је етничку структуру становништва, а тиме и трасирао карактеристичне међуетничке и политичке односе – до данашњих дана. Спонтано усељавање имало је двојак карактер. С једне стране, радило се о унутрашњој миграцији из гушће насељених западних и северних делова Мађарске мотивисаних социјалним и економским разлозима. С друге стране, дошло је до имиграције Румуна из румунских кнежевина притиснутих фанариотском влашћу, односно из Бео-

²⁰ Исто, 148–149.

²¹ Золтан Бере, *Демографске прилике у Војводини према попису Лајоша Нађа из 1828. године*, Зборник Матице српске за историју, бр. 46, Нови Сад, 1992, 103–109.

градског пашалука и других српских области погођених реторзијама турског политичког система.

Колонизациона политика Бечког двора имала је далекосежније циљеве и због тога потенцијално већи значај од спонтане миграције Румуна и Срба из иностранства и унутрашње миграције Мађара, Русина и Словака из других крајева земље. Приоритетним задатком државна власт је сматрала ревитализацију ратовима и турском влашћу опустошених јужних делова Угарске. Поред економских и фискалних разлога, Двор је колонизацију сматрао важним инструментом германизаторске и рекатолизацијске политике, али и начином којим се може веома ефектно постићи умањење економске, политичке и етничке тежине ребелних Мађара. Колонизација је из поменутих разлога била најкарактеристичнија за јужне области: према Јасијевим подацима 1711–1780. године само у Банату било је 800, а у периоду 1786–1846. нешто више од 400 акција колонизације.²² Усељавање Немаца и делимично Срба текло је у организацији Двора – а Мађара, Словака и Русина у режији Мађарске дворске коморе и приватних земљопоседника.

Колонизација је започета двадесетих година XVIII века и пуни замах је добила 1763, када је у Мађарску – претежно у јужне крајеве – стизало годишње по 5.000 колониста. Током XVIII века у Мађарску се уселило око милион и по (према неким подацима знатно више од два милиона) људи, од чега више од 500.000 Румуна, 300.000–400.000 Срба, преко пола милиона Немаца на хиљаде Бугара, Јевреја, Јермена, Цинцара, Климента, Цигана, Француза, Шпанаца и других, чиме је етничка и конфесионална структура становништва земље битно измењена. Већина колониста насељавала се у јужним жупанијама земље, те је ова област постала у етничком и конфесионалном смислу најшаренија у европским размерама. Области јужно од Мориша и источно од Тисе до подножја Карпата и Дунава организоване су у Темишварски Банат (*Banatus Temesvariensis*), који је био изузет испод јурисдикције мађарских државних органа и налазио се у поседу Бечке коморе и под војном управом из Беча. Током колонизације јужних области земље Двор је преферисао пре свега двору лојалне Србе и Немце и у мањој мери Румуне. Реколонизацију Мађара династија је деценијама избегавала па и спречавала, аргументујући то склоношћу Мађара буни, њиховим наводним туркофилством, нелојалношћу према династији, али и тиме да би њиховом реколонизацијом признала да се ради о мађарским земљама а не новоосвојеним територијама.²³

У односу на средњовековне етничке односе знатну промену значило је освајање етничког простора од стране Румуна у Ердељу и Банату, који су, попут Немаца, представљали нов етнички елеменат на територији данашње Војводине. Румуни су се још за време Османлија у великом броју населили у Ердељу и од стране Турака окупираним областима Мађарске. Ипак, њихово

²² Оскар Јаси, према подацима Coeringa, н.д, 152, 154.

²³ Душан Ј. Поповић, н. д, 39.

напредовање је било веома упечатљиво током XVIII века. У Банат они су се досељавали делом из Ердеља, делом из Влашке. Услед њиховог досељавања у источним деловима Баната Румуни су од средине XVII до средине XVIII века бројем претекли Србе, штавише њихово присуство било је све осетније и у западним деловима Баната. У другој половини XVIII века Банат се у етничком смислу већ делио на два дела: на источни, планински део, насељен претежно Румунима и на западни, низински део, насељен Србима, Немцима, итд. Током новог века број Румуна се на територији данашње Војводине кретао од 5.000 до 100.000.²⁴

Бечки двор је подржавао пре свега организовану колонизацију Немаца. Немачки насељеници су пристизали у Мађарску од почетка XVIII века, пре свега у Подунавље и у Банат. Нешто касније, у већем броју насељавали су се дуж Францовог канала. Њихова прва насеља настајала су у вези са опскрбом војске у Војној граници, те је становништво насеља било састављено претежно од чиновника, трговаца, занатлија, слуга и превозника и њихових породица. Најстарија насеља поменутог карактера и са најчистијим немачким становништвом били су Осијек и Петроварадин. Немци су се у Земун почели насељавати после 1716. године, у Темишвар и Белу Цркву око 1717. године. Немци су у Панчеву 1723. године већ имали свој квартал (*Deutsch Pancsova*). Најстарије немачко насеље у Бачкој била је Чатаља, основана 1729. године. Прва фаза колонизације Немаца у Банат завршена је смрћу првог гувернера Баната 1734. године. Насеља која су настала до тог времена добрим делом су пропала током аустро-турског рата 1737–1739. године од куге и напада румунских пљачкаша. У то време Банат су називали *гробљем Немаца*.

Упркос поменутиим тешким искушењима, настављена је колонизација Немаца, нарочито после 1756. године, када је колонизација постала систематска и узела масовне размере. У периоду 1756–1766. године одвијала се колонизација области дуж реке Тамиш. *Колонизациона уредба* Марије Терезије из 1763. године дала је нов полет насељавању. Владарка је планирала колонизацију 20.000 породица у Банат, међутим, план је половично испуњен насељавањем 11.000 хиљада породица, односно око 42.000 душа.²⁵ Цар Јосиф II такође је фаворизовао насељавање Немаца, с том разликом да су у сагласности са његовим патентом о верској толеранцији, у колонизацији могли учествовати и протестанти. За време његове владавине, само са немачких територија пристигло је 40.000 колониста у Мађарску. За разлику од мађарских и других колониста, Немци су добили осетну државну подршку: у Бачкој и Банату очекивала су их готова села, земљорадници су добијали шест, а занатлије петнаест година поштеде од плаћања пореза, док су мађарски мигранти, примера ради, „уживали“ једногодишњу поштеду од плаћања пореза.

²⁴ На основу података публикације: 1990. évi népszámlálás, Magyarország nemzetiségi adatai meggyéknént 1870–1990, Közveti Statisztikai Hivatal, Budapest, 1992.

²⁵ Душан Ј. Поповић, н. д, 43.

Већ смо спомињали да је бечка камарила отежавала реколонизацију Мађара у јужне крајеве земље. Ту политику најдоследније је могла спроводити у Банату, који је био под ингеренцијама Дворског ратног савета и Коморе до 1778. године, а мање у Бачкој, у којој је обновљен рад мађарске државне администрације и жупанијског система. Из тих разлога, у Бачкој се могла одвијати реколонизација Мађара, због чега се у Бачкој временом створила доста различита етничка структура од оне у Банату. Прве колонизације Мађара вршио је калочки надбискуп Имре Чаки, чији пример је следила и коморска дирекција: Мађари су се 1731. године населили у Јаношхалми, Јанковцу, Матеовцу, Мељкуту и Алмашу. У настанку насеља у Бачкој значајну улогу је имао гроф Антал Грашалкович главни тужилац Коморе, који је, супротно политици Двора, уместо насељавања Немаца, подржавао колонизацију Словака и Мађара. По његовим замислима, насељавањем Мађара у Потисју и Подунављу требало је физички раздвојити банатско и бачко Српство. Насељавање Мађара поред Тисе могло је отпочети после расфорирања Потиско-поморишке војне границе.

Реколонизација Мађара у већем обиму одвијала се у периоду 1746–1770. године, с тиме да је у том периоду била усмерена према Бачкој и до седамдесетих година једва да је било Мађара у Банату. Досељеници су већином долазили из Јаско-куманских области, Прекодунавља и Чонградске жупаније, али их је било и из других крајева Мађарске.²⁶ У Банат први досељеници стизали су на почетку седамдесетих година: 1773. године у Нови Кнежевац, Мајдан и Крстур, 1774. у Дебељачу, 1776. у Торду, Јабуку и Оросин. Значајније мађарско насељавање Баната одиграло се после 1778. године, када је – сем делова који су били у саставу Војне границе – извршена реинкорпорација Баната у Краљевину Мађарску. Досељавање Мађара у Банат било је делимично у вези са надалеко познатом сегединском производњом дувана: када је производња житарица у атару Сегедина ограничила тамошње ширење дуванских плантажа, произвођачи су почели да мигрирају у правцу Баната, где су нашли одговарајуће околности за своју делатност. Насељавали су се до 1810. године пре свега у Мађарски Мајдан, Нови Кнежевац, Чоку, Оросламош и Сајан.²⁷

Још у средњем веку мађарско становништво Срема се већином преселило северно изнад Дунава или пало под налетима турских војски. У новом веку Срем је припао Славонији, односно Троједници, па у том правцу није било насељавања Мађара. Интересантна је чињеница да је у западном Срему од средњег века опстала мађарска популација у Ласлофалви (Ласлово), Корођу и Копривници, чије је становништво пописано већ 1697. године.

За непуних сто година број Мађара у Бачкој, Банату и Срему премашио је 280.000 људи, од којих је око 220.000 живело у Бачкој, а у Срему једва више од 3.000. Ово значајно повећање њиховог броја, сем реколонизацијом

²⁶ Исто, 45, Kocsis Károly, н. д.

²⁷ Kocsis Károly, н. д.

било је узроковано и већим природним прирастом од немачке и српске популације. У периоду иза Револуције темпо пораста мађарског становништва је видно опао, несумњиво и као последица губитака у четрдесетосмашким догађајима. Међутим, друштвена и политичка консолидација и привредни развој после склапања Нагодбе погодовале су повећању броја Мађара, те се до 1910. године њихов број у овој области повећао на преко 525.000 људи, а сразмера у укупном становништву на 28%.

Поред Срба, Немаца, Румуна и Мађара на територију данашње Војводине су се у XVIII веку у мањем обиму населили Словаци, Русини, Јевреји и представници других народа. Њиховим досељавањем је даље повећаван мултетнички, мултикултурални и мултиконфесионални карактер регије. Мађарска краљевска комора је у Бачку насељавала сем Мађара и Словаке: у Бајшу 1720, у Бачки Петровац 1740. у Бездан 1742, у Лалић 1760-те, око 1770-те у Кисач и Гложан, 1790/91. године у Пивнице. Најстарије словачко насеље у Банату било је Арадац (1781.), а до деведесетих година XVIII века населили су се Словаци у Пардањ и Чоку.²⁸

Русини су се насељавали од средине XVIII века, пре свега у Дорослово, Кулпин, Куцуру и Крстур. Насељавали су се и у појединим сремским местима, највише у Шиду.

Након аустријског губитка Београда 1739. године у Нови Сад су се доселили Јермени. Убрзо (1743. године), организовали су своју црквену општину. Бавили су се првенствено трговином стоком. Потпуно нов етнички елемент у Војводини били су Клименти, припадници католичког северноалбанског племена, који су такође 1739. године избегли пред очекиваним турским репресалијама, због свог учешћа у борбама против Турака.

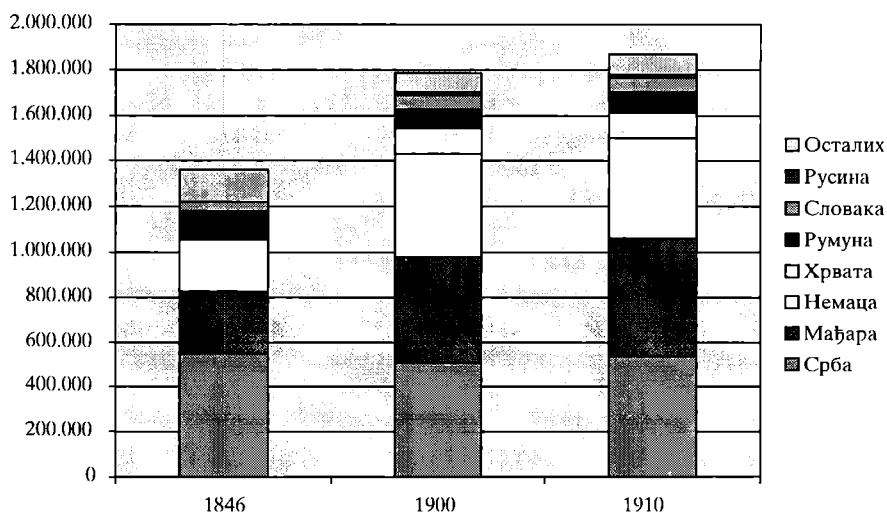
После 1786. године у насеља са претежно православним становништвом насељавале су се богате цинцарске избеглице. Пошто су њихове вера и култура биле исте као српска, они су се временом асимиловали у српство, јачајући на тај начин ту етничку заједницу – не толико бројчано колико у материјалном и културном смислу. Цинцарска популација је на прелазу XVIII и XIX века допринела настанку имућног српског занатлијског, трговачког и грађанског слоја.

По тврдњи Мелхиора Ердлухелџија, Јевреји су живели на територији Варадинског Шанца већ крајем XVII века. Убрзо су се појавили у Баји и Темишвару (1712). У Бачкој их је 1720. било 90, а три деценије касније 102 Јевреја. До краја двадесетих година XIX века на територији данашње Војводине било их је више од 7.500. Приближно три четвртине Јевреја населило се у Бачкој. Било их је највише у Новом Саду (705), затим у Баји (593), Бачкој Паланци (353), Великом Бечкереку (303), Земуну (289) Јанковцу (256), Суботици (201), Кикинди (298), Ади, Кањижи и Сенти (163, 164, 151). У Зе-

²⁸ Душан Ј. Поповић, н. д, 46.

мун су се 1739. године доселили бројни Јевреји, шпанског и немачког порекла, из Београда.²⁹

Историјска наука располаже демографским подацима који потичу из времена непосредно пред револуцију 1848/49. године. Подаци статистичара Елека Фењеша су генерално гледано поуздани, али с обзиром да нису настали радом одговарајуће стручне и званичне установе којој би били доступни одговарајући систематски подаци, њима треба приступати са дозом разумне обазривости. Фењешови подаци су ипак вредни, јер осликавају етничку шароликост наше области и могу послужити за поређења са претходним и каснијим статистичким подацима. Може се уочити да је услед колонизационог процеса сразмера Срба од краја XVII века до средине XIX века опала за 50% и да је износила нешто више од 40% свег становништва. Супротно томе, сразмера Немаца и Мађара значајно се повећала на 21, односно 16, 5%. На тај начин област је изгубила словенски и српски етнички карактер и постајала је етнички, конфесионално и културно све шаренија уз пораст становника неславонског порекла. Ова тенденција била је карактеристична за етничке прилике посматраних области до 1918. године. Специфичност је представљала и околност да су Срби, Немци и Мађари од средине XIX века представљали претежну већину (77, 5%) становништва територије данашње Војводине, уз све уједначенији однос између та три етникума. За њима су следили Румуни (9%), Буњевци и Шокци, (6,6%) и Словаци (2,7%) који су чинили укупно 18% свег становништва, а остале народности су представљале 4% популације.

²⁹ Ludovicus Nagy, *Notitiae politico-geographico-statisticae incluti regni Hungariae partiumaque adnexarum*, I-II, Buda, 1828–29, Душан Ј. Поповић, н. д. 53.

После пораза мађарске револуције и ослободилачког рата 1848/49. године, цар Фрања Јосиф I је уредбом од 18. новембра 1849. формирао круновину под називом *Војводина српска и Тамишки Банат* која се састојала од територије Бачко-бодрошке, Торонталске, Тамишке и Крашовске жупаније као и илочног и румског среза Сремске жупаније. Војводина је опстала до краја децембра 1860. године. Војвода је постао сам цар, а Војводином је управљао гувернер са седиштем у Темишвару. Званичан језик школа и администрације био је немачки. Иако прокламована Војводина у политичком смислу није задовољила захтеве Срба, нити је у етничком погледу била српска, она је касније постала снажан историјски основ и преседан за територијалне аспирације Срба у јужној Мађарској. Етнички састав становништва те административне области је био следећи:³⁰

Етничка припадност	Број	Одсто
<i>Румуни</i>	404.909	28,0%
<i>Немци</i>	354.431	24,5%
<i>Срби</i>	295.922	20,4%
<i>Мађари</i>	258.419	17,8%
<i>Буњевици</i>	38.341	2,6%
<i>Словаци</i>	28.048	1,9%
<i>Бугари</i>	22.433	1,5%
<i>Роми</i>	13.467	0,9%
<i>Русини</i>	7.408	0,5%
<i>Шокци</i>	5.310	0,4%
<i>Хрвати</i>	2.874	0,2%
<i>Чеси</i>	1.469	0,1%
<i>Остали Словени</i>	13.782	1,0%
<i>Остало</i>	970 ³¹	0,1%
Укупно	1.447.783	100,0%

Видимо да је територија Војводине српске била изразито мултиетничка, са већином четири народности, сукцесивно: румунска, немачка, српска и мађарска, које су чиниле више од 90% становништва круновине. Подаци, међутим, не могу верно послужити за илустрацију етничког састава територије

³⁰ Антал Хегедиш–Катарина Чобановић, н. д, 113.

³¹ Од ових 310 су Моравци, 159 Грка, 149 из Галиције, 101 Италијан, 66 Пољака из Шлезеије, 32 Руса, 34 Славонца, 28 Јермена, 27 Турака, 22 Енглеца, 6 Француза, по један Босанац и Швајцарац.

данашње Војводине, јер од ње обухватју знатно ширу област, а с друге стране због тога што у попис нису укључене области Војне границе – које су географски и економски припадали региону. Тако, попис се није односио на око 110.000 Румуна и 210.000 Срба који су живели у Војној граници. Попис не помиње ни Јевреје, а знамо да их је у то време на поменутој области било више од 10.000; сем тога не помињу се ни Грци којих је било барем 2.000. Узимајући у обзир претходне примедбе, реалнија етничка структура јужних крајева Мађарске била би следећа:

<i>Румуни</i>	515.493	28,4%
<i>Немци</i>	386.056	21,3%
<i>Срби</i>	501.476	27,7%
<i>Мађари</i>	258.419	14,3%
<i>Буњевци</i>	38.341	2,1%
<i>Словаци</i>	36.989	2,0%
<i>Буџари</i>	22.433	1,2%
<i>Роми</i>	13.467	0,7%
<i>Русини</i>	7.408	0,4%
<i>Шокци</i>	5.310	0,3%
<i>Хрвати</i>	8.009	0,4%
<i>Чеси</i>	1.469	0,1%
<i>Остали Славени</i>	13.782	0,8%
<i>Друго</i>	4.472	0,2%
Укупно	1.813.124	

Као што видимо, етничка структура становништва Војводине српске битно се разликовала од структуре становништва посматраних области пре и после постојања те круновине, по томе што је имала румунску релативу већину, су већину представљала четири, а не три поменута народа, те је сразмера несловена била већа (преко 64%).

После укидања Војводине српске и Тамишког Баната, на теритријама данашње Војводине настављени су процеси који су карактерисали ову област и пре 1848. године, уз повећан степен ненасилне асимилације немађара у мађарску нацију иза 1867. године. Приметимо да је број Румуна, Русина и Словака био углавном у благом порасту и да је био стабилан до 1918. године, па и до 1991, од када – сем Русина – њихов број опада.

Државни попис становништва из 1910. године осликава промене које су се одиграле у етничкој структури становништва територије данашње Војводине од средине XIX до почетка XX века. Уз приметно умножавање укупног

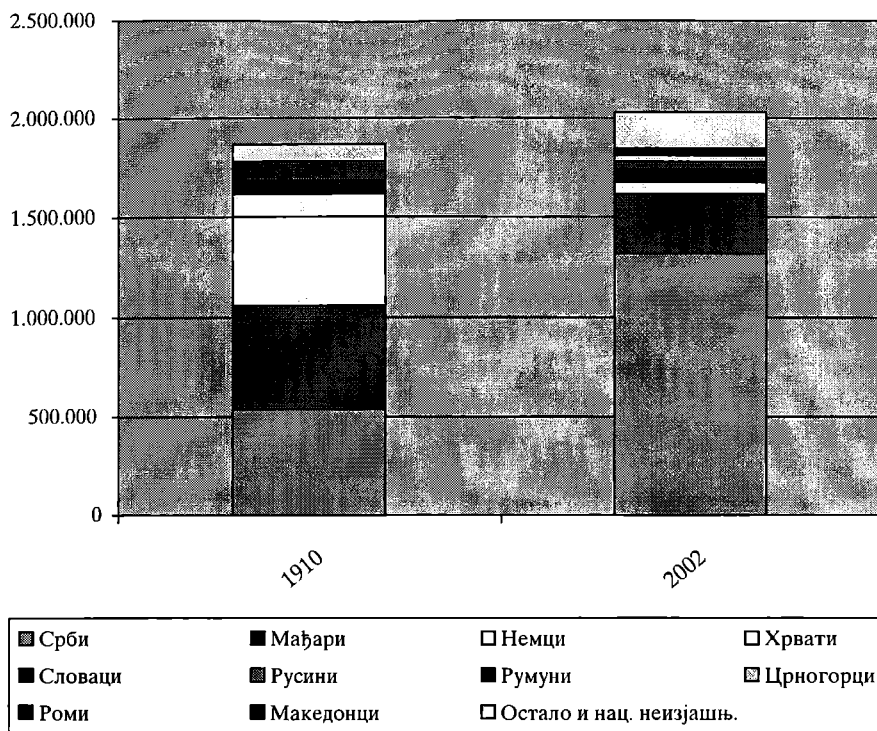
становништва, видљиво је опадање сразмере Срба са 40 на 29%, док се сразмера Мађара и Немаца повећала у идентичном темпу, са 21 на 27%, односно са 16,5 на 23%. Срби, Мађари и Немци чинили су 1910. године 80% укупног становништва. Хрвати и Румуни заједно, следећих 11%, док се преосталих девет одсто делило између Словака, Русина, Јевреја и других народности. Апсолутну већину становништва од 57–58% чинили су народи несловенског порекла (Мађари, Немци, Румуни, Јевреји, итд).

Подаци на нивоу жупанија верније одликовају етничке карактеристике становништва посматране области. У Бачкој је 1910. године 45% становништва било мађарско, 23% немачко и 18% српско, близу 9% чинили су Буњевци. Срем је имао сасвим другачији етнички карактер: овде су Срби чинили 44%, Хрвати близу 26%, Немци 16%, Мађари 7%, а Словаци 3%. У Банату готово једна трећина (32%) становништва је била српске, 28% немачке, више од 20% мађарске и близу 14% румунске народности. Можемо приметити да су у Бачкој припадници словенских народа били у мањини од једва 32%, а слично је било и у Банату где нису достигали 38% свег становништва. С друге стране три четвртине становништва Срема било је славнског порекла.

Становништво градова је такође било етнички шарено, али је и у њима преовладала српско-мађарско-немачка већина. Мађари су 1910. године били у релативној већини у Суботици и Новом Саду, у Вршцу и Земуну то су били Немци, а у Сомбору и Панчеву Срби.

После распарчања Краљевине Мађарске 1918. године и прикључења територија данашње Војводине Краљевини Срба Хрвата и Словенаца, почели су се одвијати од горе описаних демографских промена супротни процеси. Они су делом мотивисани спонтаним, али више политичким разлозима. Сразмера Словена, а унутар њих Срба почела је да расте, а несловена и нерсрба да опада. Колонизације вршене у претходним вековима настављене су и у XX веку, али су биле подстакнуте пре свега национално-политичким, а мање фискалним, економским или популационим разлозима (број становника на посматраном простору 1910. и 2002. године не разликује се битно). Најрадикалније промене одиграле су се после Другог светског рата, када се први пут десило да једна велика етничка скупина (Немци) буде готово у потпуности одстрањена из ових области. Протеривањем немачке мањине и колонизацијом преко 220.000 Срба, Хрвата, Црногораца, Македонаца, Словенаца у периоду 1945–1947. године осигурани су словенски и српски етнички карактер Аутономне Покрајине Војводине, уз опстајање мађарске, као највеће и бројних мањих етничких заједница.

Према подацима пописа становништва из 2002. године готово две трећине (65%) становништва Војводине се изјаснило као Срби, нешто више од 14% као Мађари; као Хрвати, Словаци, Црногорци, Румуни, Роми, Русини и Македонци изјаснило се 11,6% испитаних и иста толика сразмера становништва припада осталим националностима или се национално није изјашњавало. Пописано је 3.154 Немаца.

Скица промена етничког састава становништва територије данашње Војводине ни издалека не осликава сву сложеност проблематике демографских прилика посматране области у последњих пет векова. Ипак, на основу ње можемо донети одређене закључке. До суштинске промене средњовековне етничке слике Војводине дошло је у вези са турским освајањима на овим просторима, када су релативно стабилни етнички односи (са претежним мађарским становништвом уз српску већину у Срему, јужним областима Бачке и Баната) узбуркани. Турска власт је на овим просторима донела релативно брзо ишчезавање мађарске популације и настајање српске етничке већине. После ослобођења од Османлија дошло је до промене у тој ситуацији: уз сталан раст апсолутног броја Срба, њихов однос у укупном броју становништва је због пристизања нових колониста различите народности опадао до периода иза Првог светског рата. Карактеристична црта нововековне историје Војводине је њена мултиетничност, мултикултуралност и мултиконфесионалност, која је била нарочито осетљива од XIX века до завршетка Другог светског рата. Карактеристично је и да је неколико пута дошло до

суштинске промене етничке слике области и да у томе није била мала улога државних власти, које су, са различитим циљевима, спроводиле колонизациону политику. У посматраном периоду у политичком, историјском и етничком смислу највећи утицај на судбину овог простора имали су српски и мађарски народ, уз незаобилазан и растући економски, етнички и културни значај немачког становништва као и представника других народности, што је све резултирало специфичним војвођанским сентиментом и схватањем историје формулисана у мисли *да смо овде сви дођоши*.

А ко је тачно дошао у 9. веку?

Zoltan Györe MA

AN OUTLINE OF THE CHANGES OF THE ETHNIC STRUCTURE OF THE POPULATION ON THE TERRITORY OF TODAY'S VOJVODINA 1526–1910.

Summary

An outline of the changes of the ethnic structure of the population on the territory of today's Vojvodina does not, in the slightest, represent all the complexity of the problems of the demographic conditions of the observed area within the last five centuries. To the essential change of the medieval ethnic picture of Vojvodina connected with the Turkish conquests on these areas came when the relatively stable ethnic relations (with mainly Hungarian population along with the Serbian majority in Srem, Southern regions of Bačka and Banat) became stirred up. The Turkish authority on these territories had brought relatively quick disappearance of the Hungarian population and the arising of the Serbian ethnical majority. After the liberation from the Turks there was a change in that situation: along with the continuous growth of the absolute number of the Serbs, their ratio within the total number of population was decreasing due to the continuous arrival of the new colonists of various nationalities until the period after World War I. The distinctive feature of Vojvodina's modern history has been its multiethnicity, multiculturalism and multi-confessionality that had especially been delicate from 19th century till the end of World War II. Another characteristic of Vojvodina has been that on many occasions the essential change of the ethnic picture of the area took place, and that the state authority had had a great role in it, by putting the colonizational policy of different goals into effect. Within the observed period in the political, historical and ethnical sense the biggest influence on the destiny of this area had the Serbian and the Hungarian people, along with the unavoidable and growing economical ethnical and cultural importance of the German population as well as the representatives of other nationalities that all together resulted in specific Vojvodina's sentimentality and comprehending of the history that has been formulated within a single thought that *we have all been newcomers here*.

ЕТНИЧКА СЛИКА БАНАТА, КРАЈЕМ XVIII И ПОЧЕТКОМ XIX ВЕКА*

Сажетак: Територијално разуђено подручје данашње Војводине (Срем, Банат, Бачка) било је одувек специфично на свој начин, чему су допринеле разне околности. Прича за себе је Банат, који се после аустријско-турског рата (1716–1718) нашао у саставу Хабзбуршке монархије, као царски посед, изузет од приватног (спахијског) власништва, за разлику од Срема и Бачке као „изузетно третирана“ провинција, и који је требало да постане узданица, првенствено, у привредном погледу. То је подразумевало насељавање и колонизацију, пошто је затечена ретко насељеним, искључиво српским, становништвом. У обзир су долазили „сви“, независно од верске и националне припадности, уколико су били „специјалисти“ за одређене делатности. Тако су се, на релативно скученом простору, нашли бројни народи, упућени на суживот до данашњих дана. Ови процеси завршавају се, углавном, на размеђу XVIII и XIX века, а последица је биле етничко шаренило.

Кључне речи: насељавање, колонизација, Банат, Срби, Немци, Мађари, Румуни, Словаци, Хрвати

Као састави део данашње Војводине, Банат је делио њену судбину у сваком погледу, о чему се може говорити и на примеру обликовања етничке ситуације. Оно је трајало вековима, пролазило кроз разне фазе, а за сваку од њих може се рећи да је специфична на свој начин. О томе је досад забележено мноштво података, како у иностраној (немачкој-аустријској, мађарској, румунској), тако и у нашој литератури, неуједначене научне вредности. Свестрано приказати овај и у светским релацијама јединствен процес, задатак је који превазилази тренутне моћи, тако да ће овом приликом бити речи

* Овај преглед наговештај је будуће студије, заправо фазни резултат научно-истраживачког пројекта: Војводина-мултиетнички историјски простор Одсека за историју Филозофског факултета у Новом Саду.

само о најзначајнијим колонизационо-миграционим кретањима, за потребе једног општијег прегледа. Полазиште су позната научна сазнања, темељи архивска истраживања, у мери коју, су то допуштале опште познате околности (неадекватно финансирање, међународне прилике, итд.), уз напомену да се ови појмови третирају као саставни део једног истог процеса.

Опште је познато да је Бечки двор у свему третирао Банат као „изузетно подручје“, готово резервисано за насељавање и колонизацију Немаца, у чије су производно искуство и привређивање, верску и политичку оданост полагане велике наде. Стога, нимало није случајно да је прошлост Баната била такорећи преокупација немачких историчара, из чијег су пера настала бројна, међу њима и ваљана дела. Од општијег су значаја статистички прегледи за целу Монархију, односно Угарску и њима „припадајуће провинције“, са конкретним подацима и за банатско поручје (Demian, Czoering...). Овамо се сврставају класична штива (Бема, Швикера, Калбрунера, Шинемана, Хофмана, Србика...), у којима је изнето доста података о тзв. узорној царској политици у Банату, уколико је реч о привредним достигнућима, колонизацији, духовним приликама, првенствено Немаца. У њима се фаворизује „немачка цивилизаторска улога“, економска и културна супериорност, уопште залуге за „процват“ Баната, на чему је инсистирала немачка националистичка историографија уочи и у току Другог светског рата.

Заснована, претежно, на изворима друге руке, дела старије немачке историографије превазиђена су књигом Соње Јордан (*Die kaiserliche Wirtschaftspolitik im Banat im 18. Jahrhundert, München, 1967*), написаној на основу прворазредне грађе бечких архива. У њој је дат приказ циљева и резултата меркантилистичке привреде, с освртом на поједине њене гране, њихове носиоце, колонизацију и насељавање, углавном источног (румунског) дела данашњег Баната. Поред архивских података, писац је користио и литературу, искључиво немачке провенијенције, док су му дела на мађарском, српском и румунском језику остала сасвим непозната, због чега провејавају једностранна тумачења.

Утисак је да се ни С. Јордан није ослободила тенденциозног приступа о цивилизаторској улози (мисији) Немаца – њиховој економској и културној супериорности у односу на све друге народе у верски и национално шароликој провинцији. Ван сваке је сумње: њихов удео је више него осведочен, али се не може превидети удео Срба као већинског становништва на чијим је плећима почивала пореска (фискална) политика као основни извор прихода за све државне подухвате. Сасвим је сигурно да је српски народ имао знатног удела и у привреди, поготову у трговини, на чијим је токовима требало, првенствено, градити свеукупни економски биланс. Узгредни помени о свему томе не могу задовољити са становишта историје Баната и Срба у њему, тако да дела немачке историографије нису решење.

Мађарски историчари бавили су се Банатом друге половине XVIII века, претежно аграрним и уопште феудалним односима. Ипак, у делима Сенткала-

раиа, Екарта, Баротија, Пештија, Ачадија и других провејавају подаци о Србима, погледом и на њихову предисторију, прва и потоња насељавања, при чему се истиче њихова већинска присутност, заправо „српски карактер“, језичка и друга обележја. Ту и тамо подаци о Србима забележени су у монографијама Торонталске и Тамишке жупаније, штампаним у редакцији Боровског, односно у делима мађарских статистичара (А. Bodor, М. Buchman, J. Demian, L. Nagy, E. Fényes...), незаобилазним упркос неизбежно релативним цифарским вредностима.

У целини, дела мађарске историографије могу послужити као захвална оријентација у почетном сналажењу, у будућности и више од тога, с обзиром на постојећу и наговештену сарадњу са нашим историчарима, узајамну – на највишем (академијском) научном нивоу, баш на пројекту сеоба Срба и око њих.

Одређену пажњу прошлости Баната посветили су и румунски историчари, бавећи се њоме искључиво са становишта Румуна, многи тенденциозно, наседајући Дако-романској експанзионистичкој теорији. На жалост, тога се нису ослободили ни појединци из савремене генерације, попут А. Цинте, који се бавио хабзбуршком колонизацијом, односно И. Д. Суђуа, у чијим радовима је местимично пренаглашен удео Румуна у друштвено-економском животу Баната. На сличан начин, такве тенденције провејавају и у неким радовима К. Фенешана, једног од најплоднијих румунских историчара, писца већег броја студија о банатској митрополији и српско-румунској духовној заједници. Оне су дошле до изражаја и у Атласу за историју Румуна, приређеном у редакцији Ш. Паскуа, у коме је Банат, понекад, представљен готово у унији са Влашком и Молдавијом, вероватно ради тога да се исказе национално јединство. Заснована на једностраним изворима, једностраној концепцији, дела румунских историчара непоуздан су ослонац за историју Срба у Банату, па им треба брижљиво приступати.

Наши историчари дуго су таворили на сазнањима до којих је дошла страна, првенствено аустријска и мађарска, историографија. Готово невероватно звучи чињеница да су до сада највећи допринос дали, строго узев, аматери, чија дела о Србима у Банату, у неким случајевима, могу бити узорна и за професионалце. Вредне помена су монографије Ф. Милекера о појединим насељима и целој провинцији, на жалост штампане без научног апарата, тако да је тешко утврдити порекло извора.

Заобилажење пре свега страних архива имало је за последицу да су Милекерова дела била једина узданица, уколико се изузму уводна поглавља монографије о Великококиндском диштрикту из пера В. Стајића. На срећу, појединци ношени ентузијазмом и личним схватањима о сврсисходности штампања архивских извора, задужили су науку тематским збиркама и појединачним документима. Д. Ј. Поповић пружио је драгоцене податке у делу Срби у Банату до краја XVIII века (Београд, 1955), прикупљене из разних извора, готово за свако насеље, бавећи се њима и студијски у монографији

О Цинцарима, освртом и на удео Срба у стварању трговачки чаршије, о којима је публиковао архивске документе (*Грађа за историју насеља у Војводини од 1695. до 1796.*, Нови Сад, 1936) заједно са Ж. Сечанским. На сличан начин податке о Србима забележио је Ј. Ердџановић у постхумно штампаном делу *Срби у Банату* (Нови Сад, 1992), истина са становишта етнографије, али га не могу мимоићи ни историчари. Иван Јакшић прикупио је грађу из Државног архива у Будимпешти, и објавио је у три књиге под насловом: *Из пописа становништва Угарске почетком XVIII века* (Нови Сад, 1966–1974).

Од појединачних докумената треба поменути акта која је објавио Д. Руварац о Вршачко-себешкој и Темишварској епархији, са описом појединих нахија, односно насеља првих деценија XVIII века. Када је реч о изворима ове врсте, нашу науку задужио је као ретко ко С. Пецињачки – пасионирани историчар аматер – грађом из бечких, пештанских и румунских архива. Они се односе на српско становништво, његова насеља у појединим диштриктима, контрибуцију и друге дажбине, трговину, миграције, кугу и друге невоље, попут страдања у аустријско-турским ратовима. На основу те грађе Пецињачки је написао монографију *Панчевачки диштрикти 1717–1773. године* (Нови Сад, 1985), те двотомно дело о граничарским насељима у Банату (*Граничарска насеља Баната 1773–1810*, I–II, Нови Сад, 1982, 1985): без нарочитих личних и научних претензија, али са мноштвом конкретних података. Сличне одлике има и монографија *Бела Црква у XVIII и XIX веку*, (Нови Сад – Бела Црква, 1982), из пера Р. Штегера о једном од војничких комуниитета, с освртом на његово разнородно становништво, укључив и шире подручје Новопаланачког диштрикта.

Треба поменути и преглед Д. Николића (*Срби у Банату у прошлости и садашњости*, Нови Сад, 1941), написан на основу литературе, популарно, за потребе шире читалачке јавности. Научним радницима намењен је преглед Р. Веселиновића, штампан у четвртном тому *Историје српског народа* (*Србија под аустријском влашћу*, Београд, 1986, 106–162), добро дошао и са становишта Баната, с обзиром да је тада чинио јединствено административно подручје са Србијом. Веселиновић је писац монографије о Остојићеву (*Историја Остојићева*, Нови Сад, 1970), насеља у Чанадском диштрикту, у коме су Срби били присутни и после протеривања Турака, о чему се наводе, истина, не баш бројни подаци. Незаобилазни су прегледи С. Гавриловића (*Срби у Угарској и Славонији од Пожаревачког мира до аустријско-турског рата*, Историја српског народа, IV, Београд, 1986, 195–216; *Од Београдског мира до Првог устанка 1739–1804*, Исто, 195–216), засновани на подацима деценијама прикупљаним у нашим и страним архивима.

Најконкретније дело о колонизацији и насељавању Баната је, бројем страница не тако обимна књига, Б. Јанкулова (*Преглед колонизације Војводине у XVIII и XIX веку*, Нови Сад, 1961), још увек употребљива иако превазиђена у међувремену стеченим сазнањима. Сличан текст публиковао је М. Митровић, (*Насељавање и колонизација Војводине 1690–1945*, Годишњак

Друштва историчара Војводине, Нови Сад, 1982, 194–247), са библиографијом радова, ослоњеном на иновирани литературу, делимично и на архивску грађу. Када је реч о Србима у Румунији, вреди помена књиге: С. Бугарски, *Српско правослађе у Румунији*, Темишвар–Београд–Нови Сад, 1995; Љ. Церовић, *Срби у Румунији*, Београд – Нови Сад, 1997; Никола Гавриловић, *Срби и Румуни*, Београд–Нови Сад, б. г. Сасвим изузетним може се сматрати колективно дело: *Сеобе српског народа од XIV до XX века*, Београд, 1990. Као општи оквир, добро је дошла књига С. Гавриловића, *Срби у Угарској од краја XVIII века до револуције 1848/49*, Нови Сад.

Уз напомену да се овим прегледом извора и литературе не исцрпљује њихов списак, треба рећи да предстоје систематска, нимало лака архивска истраживања. Ова студија заснована је на приступачној литератури, делимично и на архивским подацима прикупљеним у нашим и страним архивима. Драгоцене податке пружила је збирка извора Музеја Војводине, из заоставштине Ј. Ердељановића, до данас некоришћена, а она се баш односи на миграције и насељавање Баната на размеђу XVIII и XIX века.

Полазећи од фактора својствених уобличавању етничке ситуације, аутор студије има у виду пре свега историјске претпоставке, док се фактори географске средине и мешовитих националних средина препуштају позванијим стручњацима. Од историјских претпоставки, првенствено има у виду ратове као фактор насилних промена структура и миграционих кретања, било да је реч о њиховим операцијским токовима или мировним решењима. Ништа мање није занемарљива ни инаугурација државне власти над дотичном територијом и у том погледу издвајају се два периода: Од протеривања Турака из Баната до Аустро-угарске нагодбе (1716–1867) и од Нагодбе до краја XIX века.

Карловачки (1699) и Пожаревачки мир (1718) означили су дефинитивно престанак турске и почетак аустријске власти, самим тим повлачење Турака у пределе јужно од саве и Дунава. На тај начин дошло је до драстичне измене етничке структуре у подунавском простору, а њено даље обликовање преузела је на себе аустријска државна организација. „Новоосвојене области“ Аустрија је затекла у бедном стању после вишевековне владавине Турака, видних трагова ратних пустошења, запуштености у сваком погледу. Мочварни терени прекривали су непрегледна подручја, ретко насељена, искључиво српским становништвом, ако не и јединим у провинцији. Стога се бечки двор определио за интензивну колонизацију и насељавање, у режији државе чија је иницијатива дошла до пуног изражаја баш у Банату, за разлику од Срема где је иницијатива препуштана појединцима (у првом реду велепоседницима). Основни циљ којим се руководила држава био је, првенствено, економске природе, иако из вида не треба губити ни политичке, још мање војне циљеве, пошто се увећавањем становништва у периферним областима најбоље постизала стабилност на међународном плану. У том контексту приступило се, мање-више, планском насељавању верски и

национално разнородног становништва, с тим што се водило рачуна да то буду специјалисти за одређена занимања.

Континуирани приказ досељавања сваког од народна захтева више простора него што је то потребно у овој прилици, тако да ће бити речи само о најзначајнијим скупинама и „таласима“ њиховог досељавања:

Насељавање Срба

Насељавање Срба на територију Баната започиње још средином XV века, јачим ослањањем српских деспота на угарске краљеве услед турске опасности. Масовније пресељавање започиње крајем XVII и почетком XVIII века, у околностима аустријско-турских ратова (1716–1718; 1737–1739), Ракоцијевог устанка (1703–1711), оснивањем Потиско-поморишке војне границе (1702/1703). Четрдесетих година XVIII века дошло је до нових масовних померања услед њеног развојачења, кад су бројни граничари напустили Потисје и Поморишје, селећи се, једни у Русију, други на југ и новоформиране војне границе (Посавску, Подунавску, Банатску), делимично у Шајкашки батаљон, Потиски и Великокикиндски диштрикт. Аустријско-турски рат (1788–1791), био је повод за нова пребегавања из Београдског пашалука, која су за време Првог српског устанка добила димензије правих миграционих таласа (1804, 1806, 1809, 1813).

Повремено, прелазили су емигранти из Лике и других пасивних крајева Хрватске, углавном због глади (1715, 1723, 1733, 1764, 1780, 1809–1815), налазећи своја уточишта и у Банату. Миграциона кретања српског становништва завршавају се почетком друге деценије XIX века, иако је и надаље било појединачног „премештања“ унутар Монархије, ту и тамо досељавања из Србије и Босне.

Насељавање Немаца

Насељавање Немаца започиње непосредно по ослобођењу Баната од Турака, задржавањем ратних инвалида и ветерана, мање занатлија при војничким посадама. Интервенција државе дошла је до пуног изражаја, тако да се профил колониста мењао „од декласираних елемената свих врста, становника војних комора и разних мајки храбрости“, до занатлија и земљорадника импозантног производног искуства. Колонисти су врбовани. Пореклом су били из Немачко-римског царства, уз повољне услове (изградња кућа, читавих насеља, ослобађање од дажбина, доделу пољопривредног инвентара итд.)

Планској колонизацији приступило се у више акционих таласа, искључиво везаних за лична настојања владара, по којима су и добијали име (колонијација Карла VI, теразијанска, јозефинско-лоплдинска). Најбоље резултате

дала је теразијанска колонизација, нарочито после стварања Државног савета (1761) и завршетком Седмогодишњег рата (1763), када је иницирано масовно насељавање. Крајем XVIII века наступа постколонизациона етапа, која траје до средине XIX века, када се завршавају стабилизациони процеси на немачком етничком подручју.

Таласи „немачке колонизације“ донели су и мање групе Француза из Елзаса и Лотарингије.

Насељавање Мађара

Развојачењем Потиско-поморишке границе, створен је празан простор за попуњавање масовнијим приливом Мађара, с обзиром да је српско становништво напустило тај простор. Они се насељавају у Банат нарочито после 1779, када је дошло до његовог укључивања у угарски жупанијски систем, иницијативом политичких власти, ту и тамо иницијативом појединаца. Нагодба са Аустријом (1867) довела је до афирмације мађарске државне организације, односно наступа мађарске колонизационе компоненте. Она се састојала у захтеву за јачањем мађарског државног живља у „јужним крајевима“, због чега су долазили у обзир првенствено Мађари, нарочито после развојачења Војне границе (1873), када постају и једини елемент за насељавање. Том циљу подређени су државни закони, што је утирало пут мађаризацији, која је добила снажан полет у односу на све друге народе.

Године 1868. царским декретом требало је обезбедити комплексе земљишта подизањем долме дуж Дунава, Тисе и Тамиша, на подручју Немачко-банатске регименте, исушивањем рита између Перлеза и Ковина. Био је то повод за масовно досељавање Мађара, у хаотичним условима, упркос напорима дуалистичке Монархије, пресељавању сикулских Мађара из Буковине на подручје јужнобанатског рита. Цео подухват је пропао, пошто је водена стихија уништила највећи број општина у којима је живело фаворизовано мађарско становништво. Неуспела колонизација довела је до заостравања националних односа, али насељавање Мађара не јењава, чему је допринела иницијатива појединаца (велепоседника).

Насељавање Румуна

Насељавање Румуна одликује се многим посебностима, поред осталих и том што је са гледишта аустријске власти, било у најмању руку, непожељно. У настојању да интезивира земљорадњу, Бечки двор се супротстављао насељавању румунских сточара са Карпата посебним административним мерама. Упркос свему томе, Румуни су временом продрли из пасивних крајева Ердеља у Банат, формирајући своја насеља у пределима Поморишја. Од средине XVIII века могуће је говорити о њиховом насељавању и стабилизацији у по-

јединим насељима, чему се нису више опирале ни државне власти, кад их већ нису успеле да протерају са дотичног простора. Настојећи да искористи њихове војничке врлине, Бечки двор је иницирао пресељавање румунског стаништва из Поморишја у средњи Банат, где и данас живи на линији Панчево–Бела Црква–Вршац. Насељавање Румуна тече и првих деценија XIX века, када се углавном завршава процес њихове етничке стабилизације.

Насељавање Словака

Експлоатација и верски притисак на властелинствима мађарских велеседника, иницирали су спуштање Словака на југ, у потрази за бољим условима за живот. Аустријске власти су их прихватиле под претпоставком да је добро дошао један привредно култивисани елеманат, изузетних радних способности. Први колонисти пристижу са обронака Татри, доцније из мађарских жупанија, задржавајући се успут у појединим насељима. Због аграрне пренасељености мењали су места својих станишта, тако да се њихово насељавање разликује од колонизације других народа.

Насељавање Хрватиа

Једна група Хрвата населила се у средњи Банат крајем XVIII века, на седима загребачког каптола који су му дати као противнакада за изгубљено земљиште у средњем и доњем Покупљу приликом регулације Војне границе. Насељени су на простору између Темишвара и Великог Бечкереча, у својству предијалаца (ситних племића), уз еквивалентни посед познат по суровој феудалној експлоатацији.

Остале етничке скупине

Поред наведених подручје данашњег Баната насељавале су и друге, знатно мање, етничке скупине: Италијани, Шпанци, Бугари (Палћени), Цинцари, непожељни Јевреји, неизбежни Цигани (Роми).

Последица насељавања и колонизације било је етничко шаренило, које се неће битније мењати ни доцнијим корекцијама. Етничке групе различитог порекла, верске и језичке припадности, нашле су се, стицајем околности, у заједништву на релативно скученом простору. Упућене једне на друге, одржале су то заједништво и у тренутцима највећих искушења у прошлости, тако да ће њихов суживот стећи своје историјске традиције. У том контексту треба сагледати резултате студије, уз напомену да су свесно изостављена имена насеља у која су пристизали насељеници, пошто се то за ову прилику чини непотребним.

Извори и литература

- Borovszky S., *Temes vármegye*, Budapest, 1910.
- Borovszky S., *Torontál vármegye*, Budapest, 1910.
- Букуров Бр., *Порекло сѣлановништва Војводине*, Матица српска, Нови Сад, 1957.
- Weifert M., *Beitrage zu Mercyschen Besiedlung des Banats*, Gedänktschrift für Herold Steinacker, München, 1966.
- Wolf H., *Zur Geschichte der Juden im Banat*, Temesburg, 1940.
- Гавриловић Сл., *Срем, Банат и Бачка од краја XVIII до средине XIX века*, Зборник МС за историју, св. XX 6, Нови Сад, 1972, 9–26.
- Grisellini Fr., *Geschichte des Temesvars Banats*, Wien, 1923.
- Demian U. J., *Statistische Darstellung des Königreichs Ungarn und dazu gehörige Länder*, Wien, 1805.
- Ивић А., *Избежлице из Србије на аустријском земљишту 1813 и 1814*, Историјски часопис (1949–1950), Београд, 1951, 157–163.
- Јакшић И., *Из пописа сѣлановништва Угарске почетком XVIII века*, I–III, Нови Сад, 1966–1974.
- Јакшић Ив., – Гавриловић Сл., *Грађа о православној цркви Карловачке митрополије XVIII века*, Београд, 1981.
- Јанкулов Б., *Преглед колонизације Војводине у XVIII и XIX веку*, Нови Сад, 1961.
- Jeszensky J., *Torontál varmegye gazdasági monográfiája*, Budapest, 1940.
- Jordan S., *Die keiserliche Wirtschaftspolitik im Banat im 18. Jahrhundert*, München, 1967.
- Kallbruner J., *Die Planung der deutschen Siedlung im Siedlung under Mercy und Maria Theresia*, Deutsches für Landes und Vosksvorschung, 7 Jahrgang, Heft, 4.
- Костић М., *Прилоз за историју емиграционог покрета из Старе Србије з. 1737*, Јужна Србија, Скопље, 1924, св. 46–47, (октобар–децембар), 970–972.
- Kraushar K., *Kurzgefasste Geschichte des Banates und deutschen Ansiedler*, Wien, 1923.
- Lotz Fr., *Die frühteresianische Kolonisation des Banats (1740–1762)*, Gedencktschrifte für Herold Steinacker, München, 1969, 146–181.
- Меснер Споршић Ан., *Колонизација хрватских племића у Банату*, Зборник за народни живот и обичаје јужних Словена, књ. XXVIII, св. 1, Загреб, 1931, 160–207.
- Milleker F., *Geschichte der Deutschen im Banat*, Bela Crkva, 1927.
- Milleker F., *Versuch einer Ansiedlung von Spaniern im Banat*, Vršac, 1937.

- Митровић М., *Насељавање и колонизација Војводине 1690–1945*, Годишњак Друштва историчара Војводине, Нови Сад, 1982, 195–274.
- Огњановић А., *Сјискови избежлица из Србије у Банату за време последње аустријско–турске рата 1788–1791*, Грађа за проучавање споменика културе Војводине, III, Нови Сад–Суботица, 1959, 270–287.
- Петровић Н., *О неким ојвореним и сјорним пјишањима колонизације Средње Подунавља*, Југословенски историјски часопис, бр. 1–2, Београд, 1976, 19–45.
- Пецињачки Ср., *Граничарска Насеља Баната (1773–1810)*, I–II, Нови Сад, 1984–1985.
- Поповић Д., *Срби у Банату до краја XVIII века*, Београд, 195.
- Руварац Дим., *Српска митрополија карловачка око половине XVIII века*, Ср. Карловци, 1902.
- Штегер Р., *Бела Црква у XVIII и XIX веку*, Нови Сад, 1982.

MIRKO MITROVIĆ MA

THE ETHNICAL PICTURE OF BANAT BY THE END OF XVIII AND THE BEGINNING OF XIX CENTURY

Summary

This work has been characterized by roughly survey of mainly, since now familiar facts, and it is the indication of the announcement of the future paper, based on the personal archive research. It consists of two parts: the first one – a survey of the previous results of the foreign and domicile (Serbian) historiography; and the second one – a survey of the settling of each nation separately. The survey of the historiography has been the review of the results of the German, Hungarian and Rumunian historiography, often biased against the Serbian nation whose historians had gone along with, for a long time. The chapter about the settling down of the people, having been taken strictly into consideration, does not bring anything new, it just writes about the picture of Banat, formed during XVIII century. By its incorporation into Hungary in 1799 its forming was left over to the Hungarian authority, with the insignificant corrections until the Austrian–Hungarian agreement (in 1867), which represented the stage with the note of Magyarization in itself.

ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ ФУТОШКОГ ВЛАСТЕЛИНСТВА 60-70-ИХ ГОДИНА XVIII ВЕКА

Сажетак: У прилогу се објављује грађа из области урбарске регулације футошког властелинства – питања и одговори у девет тачака на тадашњем српскославонском канцеларијском језику (1770) за Футошко власелинство, које је тада имало два власника, удовице Георгија и Арсенија Чарнојевића. Као прилог, дата су и два уговора између властелина Јелисавете Чарнојевић, рођене Бранковић, и њених „варошана“ – становника трговишта Футог 1758. и 1760. године и уговор између Стефана Монастерлије, зета Јелисавете Чарнојевић. Објављена грађа садржава језик и ортографију оригинала.

Кључне речи: Футог, урбар, Чарнојевић, Монастерлија.

Урбаријалне регулације за време Марије Терезије имале су за циљ да реше читав комплекс питања у односима између кметова и државе, кметова и феудалаца и кметова и цркве. Ову регулацију спроводили су краљевски комесари у сарадњи са жупанијским и спахијским чиновницима. Први корак у спровођењу урбаријалне регулације било је прописивање одговора сељака у насељима на питања у девет тачака. То је било спровођено на лицу места, када су у села долазили жупанијски чиновници и у присуству сеоског кнеза и представника властелинства постављали тачно утврђена питања и записивали одговоре. Питања су тражила одговор: да ли се у селу поступа по урбару, по контракту или привилегији и од када, где се налази контракт, каквог је квалитета земљиште, како се рачуна величина једног јутра ораница и ливада, са колико коња или волова се оре земљиште, каква су давања у новцу или натури, постоје ли неке посебне погодности („добročинства“) и непогодности („злочинства“) за сељаке у конкретном насељу.

У прилогу се дају питања у девет тачака и одговори на њих за трговиште Футог 1770. године, које је тада било подељено односно имало два феудална господара – удовице покојних Георгија и Арсенија Чарнојевића, те се услов-

но и приказују као Футог I и Футог II. Као прилог одговорима на девет питања су и три контракта која су регулисала односе између власника Георгија Чарнојевића и његових наследника с једне, и његових поданика „варошана“ – становника Футога I до 1770. године – с друге стране.¹

Приликом објављивања грађе, водио се рачуна да она буде једнако употребљива за историчаре и лингвисте, зато се доследно чувају све битне језичке особине и оригинална ортографија. Све интервенције у тексту, без обзира да ли је у питању изостављено слово или се разрешава скраћеница, дају се у угластим заградама.

Писари су често недоследни у писању, па у прихваћеној норми у српско-славонској варијанти тадашњег службеног/канцеларијског српског језика да се **с** преноси са **sz**, **ш са с**, **сс** или **sh**, **ц - cz**, **ч - cs**, **ћ - ty**, **ђ - gy**, **ж - х**, **љ - ly**, **њ - ny** итд, што ће се видети у прилозима, има и одступања која се могу пратити и као тенденција приближавају данашњој норми. У тексту писаном латиницом често се користи у са две тачке, који треба читати као **иј**. Именице женског рода у генитиву једнине и номинативу множине са завршетком **-е** често су записане у латинском облику **-ae**. Такође се доста често користе и удвојени консонанти, на пример: **mm** (summa, immenovani), **ll** (illi, illiti) итд.

У тексту писаном ћирилицом има прилично црквенославизама и русизама и користе се источнословенска слова: **я**, **ї**, **ю**, **щ**, **і**, а **е** се доследно записује **є**. Црквенословенско **ѣ** и **ѣ** се оставља у тексту, а оригинално широко **о** и **у** се транскрибују као ћирилично **о** и **у**. Фонема **ђ** се у тексту записује са **ћ** и тако се и оставља. Слово **ј** се некад пише са две тачке изнад, или као **й**. Интерпункција се преноси углавном у оригиналу, уз веома ретке интервенције, када је то било потребно због лакшег разумевања текста. Иако се у оригиналу именице као господин, спахија и многе друге, пишу великим словима, овде се, према правопису, пишу малим словом.

¹ Коришћена грађа је из Државног архива у Будимпешти (Magyar Országos Levéltár) и то из Архива микрофилмова сиг. 4125–4127, на којима су одговори на девет питања уз прилоге ранијих контраката властелина са становништвом у двадесетак насеља у Бачкој жупанији. Обрађивање и ишчитавање текстова на латинском и српском/славонском језику радио сам заједно са др Иштваном Удваријем, шефом Катедре за русинистику и украјинистику на Високој школи у Њиређхази, који ми је и уступио ову грађу на коришћење, на чему му и овом приликом срдачно захваљујем.

Futog I

AD NOVEM PUNCTA URBARIALIA EXAMINIS RESPONSA OPPIDI FUTOK
EX PARTE COLONORUM AD JUS TERRESTRALE DOMINAE GEORGIO
CSERNOVICSIANAEE VIDUAE SPECTANTIUM, IN PRAESENTIA EX PARTE
DOMINII DOMINI EMERICI BENYOVSZKI QUA FISCALIS ELLICITA

Interrogatoria

1-o. Ima li za szada kakva szpainszka uredba (Urbarium) zaradi daciae illiti duxnosti podajniczke, i od kojega vrimenta?

2-o. Gdi pak za szada nikakve uredbe nie izmegyu podloxnikom i szpajjom dohotke goszpoczke zaktivaju li sze po pogodbi, illiti contractu, illiti po primlyenom obicsaju, od kojega pak vrimenta primlyen ovaj obicsaj, illiti pogodba svoj pocsetak imade, i primlyen jest? Niszu li pria szadasnye pogodbe druga uregyenya bila, i kakva, i kada szadasnyi obicsaj duxnosti pocseta jest?

3-o. Gdi niti uregyena (Urbarium) niti sze pogodba nahode, iziszkvanya szpainszka po szadasnyemu obicsaju u csemu sztoje? Kada pak, i kakvim nacsinom posztala jeszu?

4-o. Koja i kakva szvako oszobito miszto immade dobrocsinstva, illiti zlocsinstva.

5-o. Koliko i kakve oratye i koszatye zemlye jedan podloxnik czele sessie imade? Koliko pak szvako oszobito oranya jutro posunszki mirova szimena prima u sze, na livada moxe li sze otava kosziti?

6-o. Kako szvaki podloxnik, i koliko dana, i kolikom tegletyom marvom doszad kulukovao jest? Igyene pak na kuluk, i povratanye je li u kuluk primlyan.

7-o. Jelli devetak do szad bio i od kojega vrimenta pocset, i od kakvi verszta davan jest? Je li pak devetak i osztali ove Varmegye szpailucziz? Szto szu josh podloxniki u drujgoj stvari gospodinu illiti szpahij priko godine davali, a na vlasztito gospodar zemlyanszki darova illiti u gotovu novczu, illiti u naravszki sztvari kakvi jest zaktivao?

8-o. Koliko imade u ovoj varossi pusztih sessiuna illiti podloxniczki miszta, kroz koji uzrok, i tko takva miszta uxiva.

9-o. Xitelyi jeszu li szlobodni odlaziti illi szu vecsni podloxniczki.

Responsa

Na primo. Nikakve sztalne uredbe illiti urbarium poznali niszm.

Na drujgo. Dat je nam contract godine 1758. od gospodina Georgia Csernovitya datuma 18-a aprila miszeczca porad koga contracta vrimenta csetiri godine davali szmo kako glaszi contract. Kaszapniczu, miane u varossi sto sze nahode goszpoczke hilyadu tri szto-tine i pedeszhet forint, to jeszt 1350. f[orinti] a na to devetak i deszetak davat u szlami, tako

sziromastvo smotrilo, da pozaradi nevridnog od varoske sztrane uregyenya szlabu hasznu, i dohodak imajuty gospoczkoj sztrani jeszmo tuxbu poloxili i od contracta odsztupili i gospoi szpainicza contract jeszmo povratili, pak budutyi da smo contract natrag povratili gospoj szpainiczi porad nove ricsne pogodbe davali szmo perve godine arendae na oxenitu glavu 51. xr. [krajcara], na jedno govecse koje je u conscriptij portinskoj upisano 12. xr. [krajcara], na jedno uxe livade 18. xr. [krajcara]. Naiposzli prie seszt godina immenovata goszpoja szpainicza svome zettu gospodinu Stevanu Monaszterly pod arendu pridala godine 1766. 1-a januara miszczca, i porad ovoga contracta takogyer od oxenite glave jedne 3. f[orinte] 15. xr. [krajcara] arenda, od marvene jedne glave koja je u portij 12. xr. [krajcara], od jednog uxeta livade 18. xr. [krajcara] platya sze, i pak od szvake sztruke litine deveto i deszeto u szlami izdavali jeszmo. Mali pak devetak i deszetak gotovim novczom jeszmo odkuplyivali, od jednog jutra kukuruza davali szmo okrunyeni kukuruza 1½ mirov poxunszki.

Na tretye. Budutyi da contract imamo vetye javlyeno jeszt, na drugom visse immenovatom punctu.

Na csetverto. **Nahodi sze dobrocsinstva.**

1-o. Sto zemlye oratye immamo jeszu dobre u vetyemu talu, ali na dva vola ne more sze orati.

2-o. Livade na szeliszti koje sze kosze jeszu dobre, od doszagyivanya voda mirno sztoje, dobro szino biva, ali szamo jedanput u godini dana koszi sze.

3-o. Zaradi marve vode dovolyno immade, jer szu barre i bunari a i na Dunav propust immade marvi.

4-o. Od Kralyevszke varossi Novog Szada jedan szat immamo na kollu putovati i sva-kojake stvari sto je za prodaju odneszemo, prodade sze.

5-o. U varosskom gruntu parcse summe immamo, nego niszmo szlobodni s nyome, samo od szrignyne sztruke derva za gradlyiku pod novcze uszityi dopusti nam pribavit, i nie daleko od varossi summa.

6-o. U komsiluku sz one sztrane Dunava na Planini Szremskoj vinogradi szu, i od poszla vinogracskoga novacz pribavi texak a i szami na onoj sztrani vinograde derximo.

7-o. Votynake, kupuszare, bascsce za zelen oko varossi derximo, i od nyi novacz pribavlyamo.

8-o. Uxivanye terszke za potribu nassu blizu varossi nahodi sze.

9-o. Na brigu Dunava szidi varos nassa sz kutyama, i iz ove prilike tergovinom szva-kojakom uxivati moxemo, a i lagye tergovacske kako gori vutyi, tako doli szpustyati nass csovic uxiva sze za novcze: takogyer kad szu vassari godisnyi, nassi lyudi sztranszkim tergovczom s Dunava eszpap za novcze iznosze na koli i taliga.

10-o. Priko Dunava na Planini Szrimszkoj sz vetye sztrane i mi vinograde derximo, i novcze odtud stecsemo.

11-o. Polya koszatyega na kvartilyszku sztranu za 30. poszlenika dato nam je od go-spostva, i godisnyu jednu meanu brez arendae derximo kako u contractu sztoi.

12-o. Vodenicze blizu kod varossi na Dunavu a i potocsnyacse priko Duna[va] u kom-siluku.

Nahodi sze zlocsinsztva u hataru nassemu:

1-o. Isztina da u Kralyevszkoj varossi Novom Szadu raslicsite stvari koje sze odneszu za prodaju potrose sze, ali sverhu maltae joss taxu moramo platiti od szvakog kluszeta 5 d[enara] uzimlyu.

2-o. Obstinski izpuszt za marvu nassu jeszt malen jer goszpodin spaija Lazar Cserno-vics jest podszio nasz i na obstinskom gruntu szalash napravio i nyegove ovcze i S[alva] V[enia] svinye napusztio, a nassu marvu na szalass tira.

Na petto. Na sessione niszu podilyene zemlye illiti nyive nego szvake godine po obic-saju dile od najbolye verszte gazdi koj ore na sest volova uszijana xitta ima 12. jutara, ugari takogyer 12. jutara, jecsma, zobi, proje, kukuruza, kudilye, graska, szocsiva 12. juta-ra, i szvako jutro primi u sze usziva 3. M[irova] P[oxunszka].

Szrignyi gazda jeszenog oranya 5. jutara tako pramalitnyog usziva jecsma, zobi, kuku-ruza, graska i szocsiva 5. jutara. Najmanyi gazda jeszenog usziva 2. jutra poszie tako pra-malitnyog oranya to jest ugari, jecsmu, zobi i kukuruzom 4. jutra i szvako jutro jeszenog oranya szimena primi 3. M[irova] P[oxunszka].

Otava da sze more koszit u nassem hataru ne nahodi sze jer kaszno dospie trava.

U nassem hataru nahodi sze oratye zemlye dva tala dobre, a tretyi tal szrignyega, a 4. jer je gloxne i szlatine pak j neplodne. Od koszatye zemlye najbolyi gazda 60. szridni 20. naimanyi 6. plasztova koszi.

Na sesto. Rabotae izvan contracta nikakve ne dajemo niti ore mo gospoczkoj sztrani.

Na szedmo. Godine 1721. pocseo sze devetak od szvake sztruke usziva do danasnyega dna, a prigye toga bio je szam deszetak i po drugi miszta. Poklona nikakva od nasz ne izi-szkava goszpodin szpaija niti mi u gotovu novczu illi drugoj naravnoj stvari popunyavamo.

Na oszmo. Zapusztiti sessiuna ovde ne more sze natyi.

Na deveto. Da szmo odszelenya xiteli varoski szlobodni i niszmo zavezani jobagyi czillo uffanye immamo.

Mility Jovanov +
Mitar Xivancsevity +
Szovra Piszarov +
Nedelko Szimin +
Mihajlo Bo[.]csity +
Gyuka Deszpotov +
Pavao Bogoszavlyev +

Has ad novem puncta urbarialia examinis per suprafatos nominatos colonos adjuratos in p[rae]sentia complurium etiam incolarum possessionis elicitas fassiones in fidem subscripti testamur. Actum in oppido Futok die 26-ta 7-bris [1]770.

Andreas Szucsics I[ncliti] Co[mi]t[a]tus Bacsiensis Ordinarius Judlium m[amu] p[ro]pria]

Josephus Paulovics ejusdem I[ncliti] Co[mi]t[a]tus Jurassor m[anu] p[ro]pria]

Contract

Kako je doli podpisati jako gospodin vecsni varossi Futtoka dolnyega plemenitom comitatu Bacskom isztago va jme moje, i blagородni szinov moj szustyi i budustyi varossi Futtocski xitelyem svakoga roda i jezika lyudem na nyiovo proszenie cslovikolyubni szklonio szam sze, i pecsat moj obicsni, sz podpisaniem svojerucsnim na nyego poloxi. Szaderxanie vecsnoje tvrdoje i nepokolebimo, i osznovatelno recsenim xitelyom varossi Futtocske sz predatimi k noi dovolnimi gruntami im pod arendu sz[t]vari ussi kupno danimi za summu kako sze szasztaj 1000 f[orinti] id est mille f[orinti] koju oni nam na szvaki god na dva krat to jest poszligyneg junia polak, a polak poszlegynog decembra miszecza gotovi novcza obecsase sze dobrovolyno davati sz pokornostyom, brez szvakoga izjatie illi mestenie dado[h] im, da mogu oni kriptostiu ovoga contracta od mene im danago, ovo po szilye i objavlyenie po szledujustyi 19. punctov, to jest devetnajest punctov vecsno recsenoj varossi mojoj i na grunta je i pridati. Kako szadasnyim xitelyem, tako i unapridak koi bi sze doszelili pribivati radovati sze i veszeliti sze dotle, dokle familia moja i naszlidnikom mojim varossi i gruntam i moim vlaszt i szaderxanye immati, i ovo k nam po nacsinu vicsnoga contracta ovoga pribivati radovati sze i veszeliti sze okrom ako bi od nepriatelyski kakvi ratti sto da neda Goszpod Bog varos moja na gruntima moim razorili sze illi razbigli. Tada je ovaj contract kako od moje gospoczke sztrane tako i od varossi moje sztrane razoren, i ne krepkan bude, procse poszledujut puncte imnx ukriplajem contract ovaj

1-o. Arenda, i szvaka szluxba i robotta, szaraorszto, forspont, okrom gospoczkog hintova gospodina szvojego u komsiluk illi u hattar gospoczki odveszti illi doveszti, illi na comput illi na congregatiu svetle Nemes Varmegye Bacske duxni odveszti, i to kada bude goszpodin ovde, a osztalo kako oranye, xetva, szeno kossenye, i sztraxe notyne, i kada niszam ovde da ne bude, a kada budem ovde u Dvoru notynu sztraxu po jedan csovik da bude a szva ta varossi obestavam, i vaross szvim da vlada krome dva officzira moja u szluxbi nassoj goszpoczkoj, i oni da budu takovi od szvake datiae, i szluxbe i robotte, varoske szlobodni szvagda i tako da pribivaju.

2-o. Devetak od szvoi xitelya koj bi sze doszelio vaross szlobodna da bude od nyi uzeti od szvakoga usziva, takogyer i koi budu na grunta moij varossi dato szeno koszio, ovecze derxao, kosnicze, to varossi obetyavam da szlobodna budu od nyi devetak uzeti, takogyer i koji budu sztrani goveda derxali, i konye, vaross arendu da uzme i popassu, i szotim da vlada.

3-o. Meanne, i kaszapnicze czili god ravno kako nassa sztrana gospoczka, tako i varos da ima sto sze u nassoj meani tocsi to i vaross u svoi meana da ima tocsiti szlobodno. Kaszapniczu dajem moim lyudma, moju pollu za pedeszet forinti id est 50 f[orinti] R[ajnszkih], i varos moja da vlada sza szvom kaszapniczom od moje sztrane, pivo od gospoczke sztrane da imaju uzimati po pogogyenoj czeni 2 f[orinte] 90 d[enara] becska.

4-o. Dopuszta sze varossanom od moje sztrane o vassaru svetoga Dimitrie svetoga velikog Mucsenika szvoje vino i rakiu i serbet tocsiti, i gospoczki axis da plate p[red]stoje i dojako bilo, a pivo od sztrane gospoczke da kupuju, a sztrani[m] lyudima da nie szlobodno na vassaru tocsiti ni vina, ni rakie, i ako bi sze koj od varossana uszudio izdavati drugome rakiu tocsiti da ima stroff gospoczkoj sztrani dati 12 f[orinti], a na druga dva vassara, Blagovestenszki i Duhovszki, da im nie nista tocsiti okrom u jednoj csaterlyi, vino varosko i serbet szlobodno tocsiti, i to im sze osztavlya brez akczisza da nejmaju platiti, i mi jesmo duxni kako i do szada od nasse polle da budemo duxni na vassarsku szluxbu poszluxivati gospozstvu.

5-o. Kako je po pervom punctu oglasseno dopusta sze koj pak godi szedi u varossi da platyaju arendu gospoczku okrom jedan provisor i moj klyucsar koim sze imma opredeliti na uxe sto zemlye za oranye, i za kossenye kako jednome gazdi.

6-o. Szud szav varossi dopusta sze po obicsaju dojako kako je bio, i nitko od sztrane gospoczke da sze nejma sztavlyati u varoskom szudu krome sto bi sze doticzalo krvi, illiti kragye, illiti kakvog grablyenya izmegyu lyudi. Sto varos raszuditi ne moxe, sto doticse sze doma, illiti koje zagrada, vinograda, votye, livade, oranya to provizur moj da ima raszuditi, i szud izviditi, sza urednimi varoskim szuczim, i stroff im dat. Koj krivi budu 3 f[orinta] varossi daju sze, a sto sze doticse sest f[orinti] varossi 1 f[orint] 30 xr. [krajcara] daje sze, od dvanajest f[orin]ti varossi 3. f[orinte] daje sze, a i pak ako u tугyу livadu uszudi sze kosziti, illi na nepodelyeno miszto, kome brez znanya tanacsnikom, to polak szena kad u plaszti na sztranu gospoczku, a polak na varosku stranu dopusta sze, no tako protocol vaross da ima, i raszugyivanye szvako u nyemu da sze upisse da gospostvu svagdar moxe biti na poznanye.

7-o. Zaradi kolya, prutya, derva, domu zaradi zagrede varosski lyudi moij po taxi szada uregyenoj dopusta sze czedulom mojom i granya szuva, na zemlyi koja lexe s pitanjom moxe sze badava domu radi vatre nosziti.

8-o. Terszku, i prutye verbovo po adda, i ritove brez platye mogu szityi i kosziti, kako je i doszada bilo, okrom jedne addae, koja je protyu varossi brez pitanya moga da sze nejma uszuditi szetyi, i sto sze doticse ribolovia po Adda Barre, ritovi, koi sze nahode po poliju, i to sze dopustya moim lyudma szlobodno loviti, a sztrani nikako xe niucsem da sze neima uszuditi da bi lovio.

9-o. Popassu na vassari, i od kantara sto dohodi stogod izmiri szoli, duvana, vune i procse, polu od moje sztrane varossi dajem. Takogyer i szluxitelyi varoski da imadu eszap varossi davati szvake godine brez szvakoga pregovora, a vaross da ima gospodinu szvome.

10-o. Okrom vassara sto budu dolazili lyudi pod varos takogyer i kola koja bi dosla u vaross, i to sze daje varossi u szlobodu, od vizira kazukaxcseta kantara, i drugo sto bi sze trevilo da ima vaross uzimati szebi.

11-o. I sto sze doticse grunta moga daje sze varossi u szlobodu da sze imadu uxivati szlobodno, i na nyima delania svoja delati, a sztrani, illi drugi nikako, ako li bi od sztrani koj komsiluka koi na grunta ovi orao, illi szejao, illi marvu paszao da mogu na nyi stroff naloxiti, i uzeti kako arendatori na szvojemu gruntu po szvojemu hattaru, i krepko da csuvaju hatar pod gospoczkim stroffom.

12-o. Zaradi vodenicza po zahtevanyu pervo gospoczke koliko budu, a drugo po N[ume]ri varoski da sze nametyu, a sztrani da sze poszli dadu nametnuti, po taxi nassega plemenitoga gospodina.

13-o. Szalassi koj bi na kvar bili varossi, to szlobodno od moje sztrane, izmegy vasz da moxete ucsiniti i urediti, takogyer i szallas Herin koj na moju sztranu gospoczku uzimam brez szvake stete varoske da bude, i moim lyudma da ne dosadim, i stoga na sztranu gospoczku za domasnyu potribu szebi za oranye da moxe imati meszto.

14-o. Ako bi sze po volyi Boxjoj szlucsilo kojemu umreti, i xena osztala udova sz deczom, i ne bi sze mogla obderxavati, i da moxe svoj dom, i drugo svoje dobro prodati szlobodno, i ako bi koj brez nazlidnikov osztali, ono dobro da vaross imma vladat si, sza znanyem gospoczkim kako sze razpoloxi.

15-o. Na nassu gospoczku sztranu vaross nam obestala ukosziti, i uveszti 20. plaszta szena u majur, zafalyuem, a drugo dajem varossi na uxivylyenye.

16-o. Zato je prossenie vasse moij lyudi zaradi arendae godisnye visse urecsene u pervom punctu spommenuta szumma za moj grunt od Novoga Szada krome derva gospoczke summae gornyae, i dolnye na zemlyi uxivati orati, szciati, i kosziti, takogyer od Pirossa po hattaru mome od Kiszacsa, od Irmova, i po Dragova od moje sztrane dajem moim lyudma i sve visse piszate punctae ovde zaklyucsujem i vlaszt dajem za uxivanye dobroga napritka, takogyer zaradi Dragova ne devetak da sze uzima, no oszmi kerszt xitta vaross i takogyer u sumi da sze uzima iz oszmoga, a na Szangakovu dokle budet nas gospodin derxat deszetak da ima vaross davati devetak i deszetak.

17-o. Meanae koje jeszu gospoczke od moje sztrane vaross jest pod arendu szebi uzela za 300 f[orinti] to jest tri stotine forinti, tako szamo vino, rakiu i serbet tocsiti mogu, a pivo od gospoczke sztrane da sze uzima, i u meana moja sz troskom moim godisnyim dajem, i novi meana, i u szvoj da mogu po visse recsenom tocsiti szvoje vino, i procsa, i kad ne bi bilo u varossi vina da mogu szlobodno i od drugi sztrana uzimati i tocsiti.

18-o. Za kaszapniczu od szve moje sztrane sto mene doticse dajem varossi, i od toga da meni dade varos na godinu 50. f[orinti] to jest pedeszet forinti, kako u visse recsenom tretyom punctu, i te obadve sumae kako meanska, tako i kaszapszka sa gornyom summom visse upiszata arendskom szasztavlyam sve tri summae zajedno godisnye 1350. f[orinti] po obestanyu pervomu na urecsene termine kako gospodinu svome zemlyanom duxni posteno platiti, i od mene visse izdata puncta tvrdo, i nepokolebilo ne budne.

19-o. Poszlegnye ako od nasse gospoczke sztrane i ako od szamoga goszpodina ovako, i od szluxtelya gospoczki od prae[d]loxi punctova preterpit kakolie uszterpleniae, illi pribavlyeniae, i tako kako je u nyemu poloxeno ne derxati sze budet, i varossanom ovo u szmanyati sse protivno, i ne povolino, i koti li bi od contracta ovoga, i szvoga zavestanie odressiti sse, i otityi kamo im volyno bude ne zabranyeno radi tako ovoga szlucsaja jako

lyudi po privilegia obste narodnom szlobodni. No prigye toga goda kad bi sze szlucsilo ovo ne izdadu godisnyu gospoczku arendu nikako otityi da moguť. Bolsago radi verovania i ovi predloxeni punctova kako od nasse sztrane gospoczke tako i od varossana na vecsnoj, i tverdoj obderxavanyu ovaj contract svojom rukom podpiszati, i pecstom mojim potverditi dato u Futtoku u 1758. miszczca aprila 7-a.

Dovoljeno je megyu mnom i megyu xitelyom moim u varossi Futtocskej na szleduju-
sti vlaszte moje da budu, i uxivlyaju po puncta dopusta sze za koje i od nyi svaku vernost, i pokomoszt gosposztvu, cseszt kako potrebno da budet, i takogyer vaross po 19. punctu szebe Kautiu od szvojega plemenitog gospodina iziszkava obderxan[i]e tako da imade i gospodin po 19. punctu szebi za Kautiu imat vlaszt.

L[ocum] S[igilli]

Georgie Csernovics od Macsve od pol grunta Futtocskog zemni gospodin m[anu] p[ropria]

Mi dolynega i gornyega kraja varossi Futtocske deputirti narogyeni pervi.

L[ocum] S[igilli]

Georgije Sztanimirovity +

Sztojko Joanovity +

Petar Nenadovity +

Marko Zoranovity +

Pavao Bogosavlyevity +

Sztanimir Vlah +

1759. godine 1-a pridala szam varossanom moijm i Deszetak takogyer i halasze i vodenicze u szummi 1500 f[orinti] to jest hilyadu i pet sztotina f[orinti] sza szvim dohotkom kako se gori immenuje oszim ove szummae otye vaross moim katanama dvoiczama davati godisnye 24 M[irova] P[oxunska] xitta to jest dvadeszet csetiri M[irova] P[xsunska] i toliko M[irova] P[oxunska] ovsza i da vassarszke katanae koliko bude od potribe brasna da umisze vaross da umiszi za lebacz, i to naszadasnyu godinu da sze razumi i na budustyu 1760.

L[ocum] S[igilli]

Elizabeta Csernovics rogyena od Brankovics

Od kaszapnicze dopustyam moima varossanom csetverti tal na szvaku godinu.

Контрактъ

Єгоже азъ долу подписати jako Г[оспо]динъ в'чнихъ вароши Футога долнегъ, в племенитомъ Комитат' бачкомъ суцгаго во имя мое и благороднихъ синов моихъ суцци и будущихъ вароши футошкїя жителемъ всякаго рода и јазика людем напред лежашее ихъ прошенїе челов'колюбно склонився и печать мой обичнїи с подписанїемъ собственнїя мояе руки на него положивъ.

В содержаніе в'чное, твердое, и непоколебимое же и основательное рече-
нимъ жителемъ вароши футошкїя с предатимъ к ней доволними грунтами
имъ под аренду с варошїю купно данними за суму состоящуюсе 1000
ф[оринти] и словомъ такожде велимъ хиляду форинти которую они намъ
на всякихъ годъ во два крат то естъ посл'негъ јюнія полъ, а полъ же
посл'днегъ декемврїа, в готови новцахъ общашася доброхотн' давати сниз-
ходителн' без всякаго изытия, или вм'щенїя дадохомъ, да могутъ они
кр'постїю сего контракта от мене имъ даннаго по сил' и обявленїю по
сл'дующї 19. пунктовъ в'чно в реченной вароши моеи и на грунтахъ ей прида-
ти јакоже нин'шнїи жителїе тако и в будущїи доселитися хотящїи пребыва-
ти, радоватися и веселитися дотол', дондеже фамилія моя и насл'дниковъ
моихъ варошїю и грунтами моими власть и содержанїе имать сїя по зав-
'щанїю ихъ к намъ по начину в'чнаго контракта сего пребивати радоватися
же и веселитися, разв' ащеби от неприятелскихъ каковїя рати что да не
дасть г[спо]ь б[о]гъ, варошъ моя на грунтами моима разорилися или
разб'глися. Тогда сей контрактъ јако от моя г[оспо]дскїя страни, тако и от
вароши моя страни разоренъ и некрепакъ быти имать. Прочее
посл'дуютъ пункты, им же укр'пляемъ контрактъ сей јако

1-ви Аренда и всякая служба и работа, сараорст[ва] и форшпонта ок-
ромъ г[оспо]дскогъ интова г[оспо]дина своего у комшилукъ или у атаръ
г[оспо]дски довести и одвести, или на компутъ, или на конгрегацию св'тлія
немешъ Вармеѣи бачкїя, должны отвести, и то каде буде г[оспо]динъ онде,
а остало како оран', жатва, с'нокошен', и страже ношне, и када нисамъ онде
да не будетъ, а када будемъ овде у двору ношную стражу по еданъ члов'къ
да будетъ. А вся та вароши обращаю и варошъ с т'ми да влад'еть кром' два
официра моя в служб' нашой г[оспо]дской суть и будутъ такови от свякаго
даянїя службы же и работи варошкїя свободни всегда да суть и преб-
ывають.

2-и. Деветакъ от вс'хъ жителей доселитися хотящїи варошъ свободна да
будетъ отъ нихъ узети от свякаго прозябенїя, такожде и кои будутъ на
грунтахъ моихъ вароши датому, с'яо, косою, овце держаю, кошнице, то вароши
обращаю да свободна будетъ отъ нихъ деветакъ взяти. Такожде и кои бу-
дутъ странни говеда держал и кон', варошъ аренду да узме и попашу и с
т'ми да влад'еть.

3-и. Механе и касапнице ц'ли годъ равно јакоже наша г[оспо]дская, тако
и варошъ да имать ѣ что в нашой механи точи се, то и варошъ во свои меха-
на точити будутъ свободно. Касапницу даю моима людма мою полу за 50
ф[оринти] то естъ словомъ за педесеть форинти а варошъ моя да влад'еть са
свомъ касапницомъ, моя страни. Пиво же от г[оспо]дскїя странни да
им'ютъ узимати по погоѣнной ц'ни два форинта и деведесеть новаца беч-
ка.

4-и. Допуцается варошаномъ от моя странни о вашару с[вя]таго вели-
комученика Димитрїя свое имъ вино с ракїею и со шербетомъ точити и

г[оспо]дски акцизъ платити почто и досел' било, пиво же от страни г[оспо]дскія да купуютъ, а никако же странни да не им'ють продавати или ти точити, нити вино, нити ракію, и ако би се кои от варошановъ дерзнуо издавати другому ракію точити, да им'етъ щрафъ г[оспо]дскія странни дати 12 ф[оринти]. На други же два вашара, Духовски и Благов'щенскіи, ничтоже всяческихъ да точатъ разв' во единой чатерли вино варошкое и шербетъ свободно оставляется имъ без акциза точити й ми есмо дужни како и досада от наше поле да будемо дужни на вашарскую службу послуживати пиво.

5-и. Како е по первомъ пункту оглашено допущается, кои паки годъ с'ди у вароши да плаћа аренду г[оспо]дску окромъ еданъ профизуръ и мой ключаръ, коима се определити на уже что земл' за оран' и за кошен' како одному газди.

6-и. Судъ весь вароши допущается по обичаю досел' бывшему и никто же от г[оспо]дскія странни да м'шается в варошкомъ суд'. Еликоже касается крови и татби, и несложнато какового грабленія измежду людеи что варошъ разсудити не можетъ что дотиче се дома или кое заграде винограда, воћа, ливаде, ораня то профизуръ мой да им'етъ розсудити и судъ извидити, со урежденніи варошкими судци и щрафъ имъ дати кои криви будутъ, три форинта вароши дается да владаетъ, что се дотиче шесть форинта, вароши талиръ дается, от 12 ф[оринти] вароши три форинта дается. А наипаче аще у чуждую ливаду кои косити дерзнетъ или на неопред'ленномъ м'сту, коме без знания таначниковъ то полъ с'на кадъ у пласти на г[оспо]дску страну, а полъ на варошку страну допущается на тако протокулъ варошъ да им'етъ и разсужденіе свяко вне[му] упише да г[оспо]дину свагда можетъ бити на познаніе.

7-и. Заради коля, прутія, дрва дому и на обграде варошки людей моих по такси садъ урежденной допущается са ц'дуломъ мойомъ и грана суха на земли лежащая с питан'мъ можесе бадіява дому ради ватре носити.

8-и. Трску и прутія вербова в ада и ритов' без плаће могутъ с'щи, и косити, јакоже и дос'ле кромъ единнія ады противъ вароши без питаня моего да не им'ють дерзнути, и что се дотиче риболовія по ада, बारे, ритови, находящеся и по поляхъ, и то допущается людемъ моимъ свободно ловити, страннимъ никако же ни у чемъ да не им'ють дерзнути.

9-и. Попашу на вашарахъ и от кантара что доходитъ что годъ изм'ри, соли, дувана, вуну, и прочая полу от мояе страни вароши даю, такоѣер и служителей варошких да имають есапъ вароши давати сваке године без свакога преговора а варошъ да им'етъ г[оспо]дину обявити своему.

10-и. Окромъ вашара что будутъ долазиле людіе под варошъ, такожде и кола коя би дошла дае се вароши у свободу от физира, казукашчета, кантара и прочих вещей да им'ють узимати к себи.

11-и. И что се дотиче грунта моего дается вароши у свободу да им'ють уживатися свободно, и на нима д'ланія своя д'лати, а странни или други ни-

како же, а коли би от странии комшилука кои на грунтах ихъ орао, или с'яо или марву пасао, да им'ють на нихъ щрафъ наложити и узети како аренда-тори на своему грунту по своему хатару и крепко да чуваю хатаръ подъ г[оспо]дски щрофомъ.

12-и. Заради воденица по зактеванію, прво г[оспо]дске колико будну, а друге по нумери варошке, а странии да се посл' даде наметнути по такси намета племенитога г[оспо]дина.

13-и. Салаши кои би на кваръ били вароши то свободно от мое стране измежду васъ да можете учинити и урадити, такожде и салашъ Херинъ кои на мою г[оспо]дску страну узимамъ, без сваке щете варошке да будетъ и моимъ людма да не досадимъ. За нашего г[оспо]д[и]на домашне потребе себи за оране да може имати место.

14-и. Ако би се по воли Б[о]жіеи случило коему умрети члов'ку, и жена остала удова с децомъ и неби се могла обдержавати и да може и да може свой домъ и прочая продати свободно, и ако ли кои без насл'дниковъ остави оно добро да варошъ владаеть са знан'мъ г[оспо]дским и расположен'емъ моимъ.

15-и. На нашу г[оспо]дску страну варошъ намъ об'щала укусити и увезти двадесетъ пласта с'на у маюръ. Захваљуемъ, а прочее даемъ вароши на уживленіе.

16-и. За тое прошеніе ваше мои люди заради аренде годишн' выше уреченне у првому пункту споменута сумма за мой грунтъ од Новаго Сада кром' дровъ г[оспо]дскія шуми долнія и горнія на земли уживати, орати, и с'яти, косити, такожде от Пироша по хатару моему от Кисача, от Ирмова и полъ Драгова, от мое стране отдаю моимъ людма и вс'хъ выше писате пункте оvd' заключаю и у власть даю за уживленіе добраго наплетка. Такожер заради Драгова не деветакъ да се узима но осми крсть жита у варошъ и такожер у шуми да се узима из осмогъ, а на Сонгалову докле буде нашъ Г[оспо]д[ин]ъ држати десетак да има варошъ давати деветакъ и десетакъ.

17-и. Механе кое есу г[оспо]дске от моя странни варошъ естъ под аренду себи узела за 300 ф[оринти] и словомъ такожде за триста форинти, то естъ точити вино и ракію, шербетъ, пиво же от г[оспо]дскія странни, в механа моя с трошкомъ моимъ годишнимъ отдаю имъ, и у ови механа, и у своихъ да могутъ по вышереченномъ точити вино и прочая и кадъ не би било у вароши вина да могутъ свободно и от други стран узимати и точити.

18-и. За касапницу от свех мое стране что мене дотиче даемъ вароши, и от тога да мени даде варошъ на годину 50 ф[оринти] и словомъ педесетъ форинти како и у више реченномъ третьемъ пункту и об' суме како механска тако и касапска са горномъ суммом више уписатомъ арендскомъ составляю све три сумме заедно годишн хиляду и триста и педесетъ форинти, по обещанію првому на уреченне термине како г[оспо]дину своему земно-

му дужни пощенно платити и от мене выше издате пункте твердо и непоколебимо да будетъ.

19-и Посл'днїя аще от нашея г[оспо]дскїя странни, јако от самага г[оспо]дина сице и от служителии г[оспо]дскихъ о предложенїи пунктовъ претерпитъ каковое же уцербленїе, или прибавленїе, и тако јакоже в немъ положенно не держати се будетъ и варошаномъ сіе возмнїтся противно и несносно и восхоцутъ от контракта сего и своего имъ завещанїя отр'шитися и отити камо имъ волно могутъ. Невозбранно ради таковаго случая јако людїе по привелегїямъ общенароднимъ свободни. Но прежде даже того гада егда случилось би ся сіе не издадутъ годишную на г[оспо]дскую страну аренду никако же отити да могутъ, болшаго ради в'рованїя и сихъ предложени пунктовъ, јакоже от нашея г[оспо]дскїя странни, тако и от варошановъ на в'чное и твердое обдержан' сей контрактъ собственною моею рукою подписати и печатомъ моимъ потвердити, дато у Футогу м[']се]ца апрїлїя 7-го 1758-го л'та.

Доволеное между мною и между жителихъ моихъ во вароши футошкой в наследующей власти моей да биваютъ ѣ уживлаютъ по пункта допущается за кое и от ихъ всякую верность ѣ покорство господству, честь јако подобаесть да будетъ и такоѣр варошъ по деветинаестомъ пункту себе кауцію от своего племенитога Г[о]сп[о]д[и]на изискава обдржавати тако да ѣ люде ѣ г[оспо]динъ по деветинаестомъ пункту себе за кауцію ѣм'ти власть.

Гео[р]гїе Черноевичъ от Мачве от пол грунта футошкога землични Г[оспо]динъ (м. п.)

Ми Долнега и Горнега края вароши футошкїя ми депутирти нареѣени вар[оши]

- + Марко Зорановиѣ
- + Павао Богосавлевиѣ
- + Станимиръ Влахъ
- + /.../ѣие Станимировиѣ
- + Стоико Јоановиѣ
- + Петаръ Ненадовиѣ

1759 л'та 1-го 9-'[кемв]рїа придала сомъ варошанма моима и десетакъ, такоѣр халасове и воденице у сумї 1500 ф[оринти] словом хїладу и петстотїнахъ форинти зо свимъ дохоткомъ како се горе іменуие осимъ овеи суме оѣе варошъ моима катанма двоїцама давати годїчне 24. мерова пожунска жита и толїко мерова овса и за вашарска катане колїко будне и потребї брашна да умесї варошъ за лебац, а то и на садашну годину да се разумї и на будуѣу 1760-ту.

Елезавета Черновїчъ роѣена от Бранковїча

От касапнице допущамъ моимъ варошанамъ четверти тал на сваку годину.

Ja nize podpisavshysja daiu na vjedomost vsjem kojn znatj nadlezit. Poneze onu csa[st] varoshi Futoga koja Vjsokorodnoj gosposi Elisaveti od Brankovics, pocivshago gospodina Georgia Csernoevicsa suprugje, mojej ze gosposje puniczje pristojsja, pod arendu od pomjanute gosposze uzet jessam ziteli ze k toj csasti pripadajuscsy bez contracta i do njnje sut, j radi togo mnogy od nih o svojh tyagotah, a najpacse radi podvoza j gospodskih poslov, ili saraorstva tuzatsja. Togo radi u napredak da vsjak od nih znati mozet, koliko j pod kakvim jmenom mnje preko godin[e] platiti dolzen budet, sljedujuscsaju transactiu j pogodbu, dokle sirjecs, pod mojeju vlastju prebudut, socsinil j zakljucsil jessam. Pokraj kojej pogodbi

1-o. Dolzni budut mnje od svake glave ozenite 1 f[orint] j 25. d[enara] a od pol glavj 62 1/6 d[enara], od jednoga komada marve koj u porzisku conscriptiu vhodit 20 d[enara] j od jednogd uzeta livadi u shirinu 10. a u duzinu 100. fati 30. d[enara] platiti.

2-o. Ashcse j hotyel jessam poslove j forshpane gospodskja na 12. dana uredity j opredeliti obacse sami varoshani dobrovolno obvezali sse vmjesto nih od vsjakoj ozenitoi glavj po 2. f[orinta] a od pol glavj 1. f[orint] davati v kojem j zancsie razumjevajutsja vo vsej arendi izkupu od roboti dolznih biti, j na nih vishe csto ne nalagati. Trgovczi ze od terga svojeg po priliczje platyati budut. No ashcse forshpani, ili poslovi kakve potrebovati budem, dolzni budut mene so stimi za prilicsnu platyu poslužiti. Jakoze j one poslove koi bi se pri razdjeleni hatara j socsineny ilize sodertzany hantar slucsilo ne menshe j forshpani kogda na varmegjske skupshetine, ili ja sam poshel bj ili u jme moje kogo drugago poslal bi, do perve statie bez vsjakago odgovora davati, takogyer j u lov u godini dana po dvaput od vsjakago doma jzity dolzenstvujut. Csto sse udovicz kassajet, one kako od glave ta[ko] j od iskuplenya poslov gospodskih svobodni ostajut: obacse od jmenja svoje[ga] kako j procsy zitelj platyati budut koje pak siromashnje sut j dominy[. . .] od nih nikakvu hasnu nejmet, one zito csiniti, j za potrebu vasharsku hljeb pety ilize j na menshe sluzbe tvoriti kad kad budut.

3-o. Vmjesto strazi gospodskia jakoze j begcsiluka, j malago birova, jmajut u kassu gospodsku platyati shestdesset forinti id est 60. fl[ore]nos.

4-o. Sedmiczu, devetak j desetak, to jest dezmu veliku od zita, jecsma, ovsa, proj[e] j sirka u slami davati u gumno csrez nih zagrazdenoje dovesti, u stog dobro sloziti, ashcse od potrebe budet j pokriti, potom j vershjocze gospodstvu bez izgovora naty, koj po varmegskoj lititaty ris svoj uzeti jmjejut, j zerno u hambar dovesti dolzni budut. Od kukuruza pak na jedno jutro, od kud devetak, j dessetak uzima sse, dva velika, a gdje sedmicza sse uzima, po dva pozunska merova, kako j doselye davatj budut, a poneze oratye zemlje pod mojeju vlastju dovolno jmejut, zato ashcse bi sse koj ostavivshi moju zemlju usudil na tугyemu hataru orati, sjati, dolzen budet suhu dezmu daty ili drugi csrez mene njemu nalozeni schtraf terpieti.

5-o. Dezmu od jaganyacza u novczu, j po czjenje, kako vreme pokazet, od koshnicze u naturi davati budut.

6-o. Sitni desetak to jest kupus, tyeten, kudelya, luk, pasul, j procsaja izkuplyujut u 80. f[orinti] a sverhu togo jeshcse 500. glava kupusa za moju potrebu bez platye dajut. Jeshcse k tomu po tri snopa terske od glave, a za kuhinju po jedno pile, j tri jajeta takozde od glave obeshcsavajut.

7-o. Derva za vatru osim rastovih koja sse zabranjujot, j na vsja dopushcsajutsja jm, iz shume gospodske po taxi od jednog konja po 15. d[enara] a prutya po 10. d[enara], granya pak badava jmeti mogut. Mezdu tim radi strojenja domov j rastova drva jm dajutsja, a to za osoblivu platyu, kako po razlicni drev urediti sse budet.

8-o. Zaneze obicsni vashari j varoshanom na hasnu sut, zato obicsnu strazu j pomoshcs j unapred davati dolzni sut: koj pak pri kupljenju dohodkov vasharskih sluziti budet, onim dominium od iskuplenia forshpanta j saraorstva slobodnih jmjeti budet: strazu obacse platyati po obicsaju jm gospodstvo jmjet.

9-o. Dopushcsajetsja jm varoshanom jednu krcsmu csrez czjelu godinu derzati j na mestu csrez mene opredjelenom postaviti da jmejut; k tomu jeshcse od krcsmi na gornoj strani varosha sushcsej pripadajushcsy shesti tal prihodov jmjeti budut. Takozde j na va-sharu o svetom Dimitriu unapredak kako j do jako dopushcsa sse varoshanom vino j rakju po vozmoznosti tocsiti, no buduty proshadshih godinah poznalo sse da varoshani okolo krcsmi vestma ljenivo, i bez hasne, a to sa shtetom siromashkih zitelej postupavalj jessu, zato unapredak oni koj m pozor nad krcsmami poveriti sse budet, vo pervih hessap varoshanom predati, potom ze po okoncsany godine taki gospodstvu radi razvidjenja, j progledanja toy jsty hessap dati duzni budut. Ashcse li bi varoshani krcsmu svoju njekomu jnomu, pod arendu dati hotyely, pervenstvo tu pod arendu jmeti gospodstvu ostajet.

10-o. Pustara Dragova na moju stranu ostajet u koliko obacse ja ne potreboval bj kako oratye zemlje, da sedmiczu tako j od livade da urecsenu taxu platyajut jm varoshanom dati sse j izmjeriti budet.

11-o. Sicze jedna livada od 30. polskih baglyah recsenim varoshanom na prilicsnom mjestje na jh obshcsu potrebu dati sse j odjeliti budet.

12-o. Najposle kako od glav cselovjecseskih, marvi j zivadaj, tako j za iskupljenje poslov gospodskih, ili saraorstva, strazj j begcsiluka urecsene novcze na dva termina, pervy sicze mesecza junya, drugy ze decemb[ria] po jednu polovinu. Za sitnicze dessetak arendu o poslednyem terminu podpolno poloziti dolzenstvovati budut.

13-o. Ashcse kto od varoshanov kromje njnjeshnih livad hotyel bi na prilicsnom mjestje livadu krcsiti to od strane gospodstva dopushcsajetsja jemu j od takove krcsevine za 5. godina slobodan budet, samo da sse napred javit kod gospodstva da sirjecs takovo mjesto izmjeriti sse mozet. Takozde od csistoj ledini napraviti livadu so slobodom odplatyanya taxi za tri godine slobodno jest vsjakomu, to jest kojbi gyubrio no i taj da priavit se naipred gospodstvu.

Sverhu kojej pogodbi za budushcseje upravljenje sigurnost recsenih varos[hanov] sej do vremena gore iz nacsala naznamenovatago trajati jmjejut contract pod podpisom jmena j pecsatom mojm izdaju. Danno vo N[o]vom Sadje messecza januarya 1-a 1766.

L[ocum] S[igilli]

Stefan Monasterly od Kapolnye m[anu] p[rop]ria

Futog II

AD NOVEM PUNCTA URBARIALIA EXAMINIS RESPONSA OPPIDI FUTOK
EX PARTE COLONORUM AD JUS TERRESTRALE DOMINAE ARSENIO
CSERNOVICSIANAЕ VIDUAE SPECTANTIUM /: DOMINO
TERRESTRALI QVAMVIS INVITATO NULLO COMPARENTE : / EXCEPTA

Interrogatoria

1-o. Ima li za szada kakva szpainszka uredba (Urbarium) zaradi daciae illiti duxnosti podajnicke, i od kojega vrimena?

2-o. Gdi pak za szada nikakve uredbe nie izmegyu podloxnikom i Szpajjom dohotke goszpoczke zaktivaju li sze po pogodbi, illiti contractu, illiti po primlyenom obicsaju, od kojega pak vrimena primlyen ovaj obicsaj, illiti pogodba svoj pocsetak imade, i primlyen jest? Niszu li pria szadasnye pogodbe druga uregyenya bila, i kakva, i kada szadasnyi obicsaj duxnosti pocseta jest?

3-o. Gdi niti uregyena (Urbarium) niti sze pogodba nahode, iziszkivanya szpainszka po szadasnyemu obicsaju u csemu sztoje? Kada pak, i kakvim nacsinom posztale jeszu?

4-o. Koja i kakva szvako oszobito miszto immade dobrocsinstva, iliti zlocsinstva.

5-o. Koliko i kakve oraty i koszaty zemlye jedan podloxnik czele sessiae imade? Koliko pak szvako oszobito oranya jutro posunszki mirova szimena prima u sze, na livada moxe li sze otava kosziti?

6-o. Kako szvaki podloxnik, i koliko dana, i kolikom tegletyom marvom doszad kulukovao jest? Igyene pak na kuluk, i povratanye je li u kuluk primlyan.

7-o. Jelli devetak do szad bio i od kojega vrimena pocset, i od kakvi verszta davan jest? Je li pak devetak i osztali ove Varmegye szpailuczi? Szto szu josh podloxniki u drugoj stvari Gospodinu illiti Szpajj priko godine davali, a na vlasztito Gospodin zemlyanszki darova illi u gotovu novczu, illi u naravszki sztvary kakva jest zaktivao?

8-o. Koliko imade u ovoj varossi puszti sessiuna illiti podloxniczki miszta, kroz koji uzrok, i tko takva miszta uxiva.

9-o. Xitelyi jeszu li szlobodni odlaziti illi szu veczni podloxniczi.

Responsa

Na primo. Nikakve sztalne uredbe illiti urbarium poznali niszmo.

Na drugo. Dat je nam contract od gospodina Mihajla Csernovitya, porad koga contracta davali szmo od svake glave oxenite 2. f[orinta], devetak i deszetak od vetye sztrukce usziva, izvan contracta jeszmo szpajj orali, fattovae noszili i szvake zapoviszti kulukovali sto sze zaktivalo. Contract kud sze dio neznamo, pak poszli smerti Mihajla Csernovicsa,

na nekoliko godina szpailuk podilyen jest, gornya sztrana varossi Futtoka dosla goszpoda-ru Pajj, i Szimeonu Csernovityu, i s nyima contract jest ucsinit godine 1759. aprila miszecz-za 29-a i davali szmo datiae kako contract glaszi poszli smerti Pajae Csernovitya Szimeuna koi je u Moszku polazio, prigye oszam illi devet godina unisli jeszmo pod szpai-ju goszpodara Arszena Csernovitya ruku, od onoga vrimena do danasnyega dana contract izdat nam i od Goszpodara Pajae i Szimeuna Csernovitya szada sze pak nista ne obderxa-va kako contract glaszi, nego nova uredba ucsinyena jest, tako da od svake oxenite glave 3. f[orinta] Arendae dajemo, od jedne glave marvene 15. xr. [krajcara] devetak i deszetak od usziva vetyega, mali devetak i deszetak odkuplyujemo.

Na tretye. Budutyi da contract imamo, vetye javlyeno jeszte na drugom visse immenovatom punctu.

Na csetverto. **Nahodi sze dobrocsinstva.**

1-mo. Sto zemlye oratye imamo jeszto dobre u vetyem talu ali na dva vola ne more sze orati.

2-o. Livade na szelisti koje sze kosze jeszto dobre, od doszagyivanya voda jeszto mirne, ali szamo jedanput u godini dana koszi sze, i dobro szino biva na livada.

3-o. Zaradi marve vode dovolyno immade, jer szu barre i bunari a i na Dunav propuszt imade marvi.

4-o. Od kralyevske varossi Novog Szada jedan szat imamo putovati na kolli, i szvako- jake stvari sto szu na prodaju odneszu sze tako sze i prodadu.

5-o. U varoshkom gruntu parcse summae imamo, nego niszmo szlobodni s nyome, szamo od srignye sztrukie derva po taxi za gradlyiku uszityi dopuszt nam doma pribavit.

6-o. U komsiluku sz one sztrane Dunava na Planini Szremskoj vinogradi szu, i od poszla vinogradcskoga novacz pribavi texak, i szami na onoj sztrani szremacskej vinograde derximo.

7-o. Votynake, kupuszare i bascse za zelen oko varossi derximo, i od nyi novacz pribavlyamo.

8-o. Uxivanye terske za potribu nassu blizu varossi nahodi sze.

9-o. Na brigu Dunava szidi varos nassa sz kutyama, i iz ove prilike tergovinom szva-kojakom uxivati moxemo, a i lagye tergovacske kako gori vutyi tako i doli szpustyati nassi lyudi za novcze i uxivaju sze. Takogyer kad szu vassari godisnyi nassi lyudi sztranskim tergovczom z Dunava eszpaap iznosze na placz na kolli i talliga.

10-o. Priko Dunava na Planini Szrimskoj s vetye sztrane i mi vinograde derximo, i no- vacz od tud stecsemo.

11-o. Polya koszatyega na kvartilyszku sztranu za 25. poszlenika dato nam je, od gospostva godisnyu jednu meanu brez arende derximo kako u contractu glaszi.

12-o. Vodenicze blizu kod varossi imamo na Dunavu a i potocsnyacse priko Dunava u komsiluku.

Nahodi sze zlocsinstva u hataru nassemu

1-o. Isztina da u Kraljevskoj varossi Novom Szadu jest prodaja razlicsita od svaki stvari, ali sverhu maltae jos taxu na svako klyusze 5. d[enara] uzimaju.

2-o. Obstinski varoshi izpust za nassu marvu jest malen, jer gospodin spaija Lazar Csernovity jeszt podszio nasz, jer szalas napravio na obstinskom gruntu i nyegove ovcze i svinye paszu, a nassu marvu jos u szalas szubashi tira i novcze uzima.

Na peto. Na sessiune nissu podilyene zemlye illiti nyive, nego svake godine po obicsaju dile, od najbolye verste gazdi koj ore na sest volova jeszenog usziva ima 12. jutara, pramalitynog to jesz jecsmu, zobi, kukuruzom i osztalo szvoje za potribu sza ugarom zajedno csini 24. jutara, i svako jutro primi u sze 3. M[erova] P[osunszka] szimena. Srigyni gazda jeszenog oranya ima 5. jutara, a takogyer pramalitynog oranya ima 5. jutara, pod jecsam, zob, kukuruze. Najmanyi gazda jeszenog usziva 2. jutra poszie, tako i pramalitynog oranya, to jest ugari, jecsmu, zobi i kukuruzi 4. jutra uzore.

Otava da sze moxe koszit u nassem hataru ne nahodi sze jer kaszno doszpije trava.

U nassem hataru nahodi sze zemlye oratye dva tala dobre, tretyi tal u srigynu ruku, a csetverti tal jest gloxna i szlatine, nikakva ploda ne donoszi. K tomu koszatye zemlye najbolyi gazda kosza uxiva 60, sridni 20, najmanyi 6.

Na sesto. Obetyano je nami od szpaije pokojnoga Arszena Csernovitya da okrom 3. f[orinta] arendae platye na szvaku glavu, nikakve robotae illiti kuluka nema sluxiti, oszim jedne vodenicze gospoczke da u pramalitye na Dunav nametnemo, a u jeszen u istima[] pak namisztiti, a drugo sto uzradimo da nam plati, alli okrem toga svega o szvom lebu izvan pogodbe szversivati szpajj moramo, litinu koja sze uveze u spainsko guvno i oversi, u ambar illiti granarium gospoczki uveszti sve moramo brez platye, a iz grannarium[a] gdi sze proda opet onamo moramo iz grannariuma voziti, svaki xititely svoje, pod szpajjom nassim jedan dan mora mu xetti, gazda po zapoviszti spainskoj 3. dana valya da mu ore u godini priko onoga sto je urecseno za koj trud od spaije nikakvu platyu ne prima, niti od arendae odbia.

Na szedmo. Godine 1721. pocseo sze devetak, od svake sztruke usziva do danasnyega dana, prigye toga bio je szam deszetak i po drugi miszta. Poklona nikakva od nasz ne iziszkava gospodin szpaija, niti mi u gotovu novczu illi drugoj naravnoj stvari popunyavamo.

Na osmo. Zapusztiti sessiuna ovde ne more sze natyi.

Na deveto. Da szmo odszelenya xittelyi varoski szlobodni i niszmo zavezani jobagyi czillo uffanye im[m]jamo.

Jovan Sztanikity Judex +

Jovicza Vinokity +

Maxim Litricsity +

Maxim Radovanov +

Jovan Radovanov +

Jovan Csavity +

Has ad novem puncta urbarialia examinis per suprafatos nominatos colonos adjuratos in p[rae]sentia complurium etiam incolarum oppidantium elicitas esse fassiones in fidem subscripti testamur. Sig[illum] oppido Futok die 1-ma 8-bris 1770.

Andreas Szucsics I[ncliti] comitatus Bacsiensis O[r]dinarius Judlium m[anu] p[ropria]
Josephus Paulovics ejusdem I[ncliti] C[omitatus] Jurassor m[anu] p[ropria] Dr

JANKO RAMAČ, Ph. D.

THE SUPPLEMENT TO THE HISTORY OF THE FUTOG LANDED ESTATE DURING 60S AND 70S OF XVIII CENTURY

Summary

In the supplement appears the material from the field of the feudal law regulation of the Futog landed estate questions and answers to the questions in nine points on the Serbian Slavonic office language of that time (1770) in the name of the Futog landed-estate that had had two owners at the time, the widows of the late Georgije and Arsenije Čarnojević. As a supplement to that material there are two contracts between the landowner Jelisaveta Čarnojević née Branković and her „townsman“ the residents of the trading center Futog from 1758 and 1760 as well as the contract between Stefan Monasterlija, the son-in-law of Jelisaveta Čarnojević, that had taken the landed estate on lease from her, along with the residents of that part of the Futog landed estate. The published material has kept the language and the ortography of the original.

ДИПЛОМАТСКА АКТИВНОСТ ФЕРЕНЦА РАКОЦИЈА II

Сажетак: Рад представља преглед устанка Ференца Ракоција II у периоду 1703-1711. године. После Бечког рата Хабзбуршки двор је планирао да Мађарску (Угарску) инкорпорира у своју државу. Ференц Ракоци ово није могао да допусти на основи завета својих предака (ердељских кнезова). Повео је борбу за ослобођење своје домовине, која је трајала осам година. За то време је путем дипломатске службе чинио све да Мађарска добије своју независност. То му ни после детронизације хабзбуршке династије није успело – европски владари сматрали су га побуњеником и нису хтели да се њим преговарају, без обзира што је он био уједно и суверени кнез Ердеља (Трансилваније). На крају је морао да оде у егзил, јер није хтео да изда своју домовину и није хтео да се повинује Хабзбурговцима.

Кључне речи: Ференц Ракоци II, дипломатија, устанак и рат за ослобођење 1703–1711.

1. Догађаји који су претходили избијању Ракоцијевог устанка

Године 1699. је склопљен Карловачки мир. Цела Мађарска – осим Баната, територије између Тамиша и Дунава – била је ослобођена од турске власти. Ердељ (Трансилванија) такође је дошао под власт Аустрије. Посебан статус Кнежевине био је загарантован и уређен Царском дипломом, али пошто је титулу ердељског кнеза носио сам владар, то је у пракси значило укидање самосталности Ердеља. Јединство Мађарске, која је у XVI и XVII веку била подељена на три дела, било је поново успостављено после протеривања Турака. Намера Хабзбуршког двора је била да новоуспо-

Ференц Ракоци II

стављено државно јединство максимално централизује. То је убрзо довело до новог сукоба и то пре свега између Хабзбурговаца и Мађара.¹

Хабзбурговци су Мађарску третирали као свој посед (цар Леополд се чак носио мишљу да Мађарску прикључи аустријским провинцијама) и намеравали су је свести на ранг провинције.² На државном сабору из 1687. озаконили су апсолутистичко управљање, а мађарски сталежи су се под притиском одрекли свог права на избор краља. Тиме је Мађарска постала наследна монархија. На крају, укинуте су одреднице средњовековне *Златне буле* (*Aran-yubulla*), која је дозвољавала племству да се, у случају кршења његових права од стране владара, побуни. На сабору су донете одлуке и о сужавању права протестаната.³ Односи у земљи се ни после више година нису консолидовали. Мађарску је окупирао аустријска војска, која је експроприсала права племства, уживала је имунитет, на основу чега је руководила трговином земље и тлачила је градове. Систем државне управе није био изграђен, односно није прорадио. У највећој мери су били незадовољни мађарски војници, који су раније служили у пограничним утврдама, а који су доласком аустријске војске били отпуштени. Они су већ 1697. изазвали побуну која је, међутим, остала изолована и власт је успела да је угуши за релативно кратко време.⁴

Почетком 1703. поновни покрет сиромашних и отпуштених војника је за свог вођу већ успео обезбедити Ференца Ракоција II (II. Rákóczi Ferenc), најбогатијег велепоседника Мађарске, који се у то време и сам одметнуо. Ракоци је покренуо устанак. У почетку племство није прихатало устанак, али је оно под утицајем Ракоција и његових све многобројнијих присталица попустило и у све већем броју се почело јављати у Ракоцијев табор.

Само име Ракоци представљало је опасност за Двор, јер је оно значило политички програм, сијасет међународних веза и велику економску моћ (Ракоци је био власник земљишне површине од око 1 900 000 јутара и био је најбогатији аристократа у земљи). На први поглед учинило се да ће двор постићи своју замисао, пошто је Ференц Ракоци – када су га раздвојили од мајке Јелене Зринске – живео, растао и образовао се у Аустрији, под надзором католичке цркве. Испрва је у својој младости и постао прави аустро-немачки племић, чак је и матерњи језик привремено „заборавио“. Међутим, испоставило се врло брзо да је то био само привид. Цару Леополду се први пут успротивио онда, када је на наговор мужа своје сестре, грофа Аспремонта, оженио оном удавачом, коју је он сам изабрао. Она се звала Шарлота

¹ *A magyarságtudomány kézikönyve* (Приручник хунгарологије), szerkesztette Kósa László, Budapest, 1993, 237–238; Kosáry Domokos, *Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867* (Обнова и пограђањивање у Мађарској), Budapest, 1990, 22–26

² *Révai Nagy Lexikona*, XIII, Budapest, 1915, 236

³ *Magyarország története tíz kötetben 1686–1790*, IV, főszerkesztők Ember Győző és Heckenast Gusztáv, Budapest, 1989, 83–87

⁴ Balázs Éva – Makkai László, *Magyarország története 1526–1711*, II, Budapest, 1962, 314

Амалија (Charlotte Amalie) и била је принцеза Хесен-Рајнсфелда (Hessen-Rheinsfeld). Ракоци је изазвао гнев Аустријског двора, јер је његова жена била у сродству са женом цара Леополда, али и са француским краљем Лујем XIV.⁵

После женидбе, Ракоци је одлучио, да се са супругом пресели у Мађарску на свој посед. Намеравао је да после толико година среди своја имања разасута по земљи. Мада су га као потомка славних Ракоција у Мађарској топло дочекали, држао се у почетку подаље од политике. У исто време, због његовог држања, пријатељи и власници суседних имања су већ мислили да је он у потпуности приврженик Аустријског двора и цара Леополда. Тако је испрва 1697. одбио руковођење већ поменутиим устанком – штавише, уплашио се и похитао је у Беч, те је од цара тражио да му дозволи замену мађарских поседа за поседе у Немачко-римском царству.⁶ Леополд је то одбио и Ракоци се вратио у Мађарску. Требало је да прођу године да схвати шта је његова мисија и шта би требало да уради.

Временом је увидео да Хабзбуршки двор упропашћује и изабљује његову домовину. На промену Ракоцијевог мишљења велик утицај је имао велики жупан жупаније Унг и земаљски врховни војни повереник гроф Миклош Берчењи (Bercsényi Miklós), чији су се поседе граничили са Ракоцијевим. Њих двојица су све више времена проводили заједно, а у исто време су се дружили и са околним племством. Временом је било све више речи и о политици. Ракоци је тада већ био мишљења, да нешто треба предузети. Тако је и започела организација устанка.

Ракоцијева околина је одлучила да преко његових веза са Лујем XIV, предоче француском краљу ситуацију у Мађарској и траже његову помоћ за покретање устанка. До погодног тренутка је дошло 1700. године, када је после дужег боловања умро последњи шпански краљ из лозе Хабзбурга. Он није имао потомака и за његов престо су се утркивали Бурбони и аустријски Хабзбурговци. Из ове утрке је избио дуготрајни европски рат. На страни Аустрије у рат су ушле Енглеска и Холандија, док су Французе помагали Баварци. Кнез Ракоци и гроф Берчењи били су мишљења да је куцнуо час, пошто је двор све веће контингенте војске прекомандовао из Мађарске на западни фронт. Ракоци је случајно баш на дан смрти шпанског краља 1. новембра написао своје писмо Лују XIV.⁷ Везу са француским краљем је одржавао преко једног француског официра, капетана Лонжевала (Longueval), који је служио у аустријској војсци. Овај официр је, међутим, све време док је Ракоци био у преписци са француским краљем, у којој је било речи о организацији устанка, играо двоструку игру јер је Хабзбуршки двор детаљно информисао о припремама у Мађарској. На крају, Ракоци је на свом поседу у

⁵ Исто, 306–310

⁶ *Magyarország története*, IV, 164

⁷ Исто, 165–168

Нађшарошу (Nagysáros) у пролеће 1701. био ухапшен а гроф Берчењи је побегао у Пољску.

Ракоција су у Бечком Новом Месту (Wiener Neustadt) затворили у исту ону ћелију у којој је некада тамновао и његов деда Петар Зрински.⁸ Његови непријатељи су за њега тражили најтежу казну. Ракоцијева срећа била је у томе да капетан Леман (Lehmann) родом из Пруске, који га је чувао, није много волео Хабзбурговце и био је вољан да му помогне у бекству. На јесен 1701. Ракоцију је уз помоћ своје жене и капетана Лемана пошло за руком да побегне из затвора. Отишао је у Варшаву, где га је већ чекао гроф Берчењи.

2. Почетак устанка 1703. – државни сабор у Сечењу 1705.

Грофу Берчењију је пошло за руком да изгради одређене везе са пољским двором и аристократијом. Проблем је био само у томе, да је избијањем Рата за шпанско наслеђе и Северног рата (у којем су заинтересовани били Шведска, Данска, Русија и Пољска), пољски краљ Август II, кога су притискали Швеђани, почео да симпатише са Хабзбурговцима. Тиме је положај Ракоција и Берчењија на пољском двору постајао све тежи, и поред тога што је француски амбасадор Ди Херон (Du Héron) био велики пријатељ Мађара и наговарао је свог владара, као и пољског краља да помогну Ракоцију. Међународна ситуација је, међутим, диктирала други ток, тако да се француска помоћ у почетку састојала само од обећања и нешто новца. Ди Херона је пољски краљ отерао са свог двора.⁹ Слабљењем француског утицаја на пољском двору Ракоци је морао привремено да га напусти. Сместио се у јужној Пољској, у Брезни, код профранцуски оријентисаног аристократа Сињавског (Sieniawski). У својој даљој преписци са француским краљем Лујем XIV указивао је на то да мађарску и пољску ствар треба раздвојити. Написао је француском краљу да се у Мађарској у вези са покретањем устанка може рачунати на све сталезе, као и на народ, али да се рат може започети једино са извежбаним регуларним трупима. Да се ради о озбиљној ствари Ракоци је покушао да стави до знања Лују XIV тако што га је подсетио, да је његов деда Ђерђ Ракоци I за време Тридесетогодишњег рата склопио савез са краљевим оцем Лујем XIII, који је тада обећао да ће и његови потомци помагати Ракоцијеве, ако дођу у тешку ситуацију.

Због новог европског рата Хабзбурговцима је требало много новца и људства. Расли су порези, поскупела је со и започете су присилне регрутаци-

⁸ R. Várkonyi Ágnes, *Két pogány közt* (Између два пагана. Ракоцијев устанак), Budapest, 1972, 21

⁹ II. Rákóczi Ferenc *fejedelem emlékiratai. A magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig* (Мемоари кнеза Ференца Ракоција II. О рату у Мађарској од 1703. до његовог краја), Budapest, 1979, 12

је у аустријску војску. Нови намети су подједнако дотицали и племство и кметство. Организацију побуне, поново су започели припадници нижих друштвених сталежа. Послали су делегацију код Ракоција у Пољску, молећи га да прихвати вођство устанка. Сада се ни Ракоци није више нећкао. Издао је свој познати проглас из Брезне (6. мај 1703), у којем је позвао сваког Мађара, кмета и племића, да се придружи устанку.¹⁰ Ставио је у изглед кметовима да ће, ако до краја истрају уз устанак, они и њихова ужа породица добити слободу.

У исто време, гроф Берчењи потражио је новог француског амбасадора, који се привремено сместио у Данцигу, маркиза де Бонака (de Bonnac). Он је маркиза пожуривао да код свог краља издејствује што хитнију помоћ за устанике. Луј XIV је тек крајем јуна послао нешто новца (30.000 златника) и неколико војних стручњака устаницима.¹¹

У почетку је било тешко рећи зашто је Ракоци стао на чело устанка? Да ли му је циљ био повраћај независности Мађарске, или му је циљ било само враћање на уређење од пре 1687. године? После толико времена све смо ближи уверењу да му је прави циљ био онај први, тј. његов политички програм је било извојевање и проглашење потпуне независности Мађарске. Због тога је велику пажњу посветио дипломатској активности, јер је знао да у међународним односима током XVII века, чија је начела утемељио кардинал Ришеље, равнотежа сила и постизање подршке од стране великих сила играју главну улогу.¹² Ракоци је могућност да потисне Хабзбурговце све више видео у једној шведско-пољско-мађарској коалицији, коју би подржавала Француска. Међутим, то је фактички било неизводљиво, због актуелног рата на Западу и зазирања Луја од Швеђана. Ракоци ипак није одустајао.

Брзом успеху устанка допринео је савез племства и кметова. У исто време успеху је допринео и сам Ракоци, који је водио толерантну верску и националну политику. Због тога устанку су се прикључили и немађарски народи, као нпр. Русини, Словаци, Румуни из Парцијума, односно Срби из жупаније Хуњад, који нису били обухваћени Привлегијама које је цар Леополд дао Србима. С друге стране, и међународна ситуација је допринела брзом успеху устанка предвођеном Ференцом Ракоцијем. Устанак је убрзо прерастао у рат за независност Мађарске. Аустрија је била приморана да води борбу на два фронта. На западу је ратовала са Французима, док је на истоку морала да се бори Мађарима. У исто време, није била ни у добрим односима са Турцима а они су представљали сталну опасност, посебно што су могли да рачунају на помоћ Француза. Због тога су савезници Аустрије, Енглеска и Холандија, извршили притисак на цара Леополда, да буде попустљивији према Мађарима и да започне преговоре са њима. Ракоци је уна-

¹⁰ *Magyarország története*, IV, 173–175

¹¹ *II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai*, 12

¹² Henry Kissinger, *Diplomácia* (Diplomatija), б. г., 47–68

пред знао за овакву дволичност цара Леополда и није попуштао, те је са својим трупима продирао даље на Запад и на тренутак је изгледало да ће се ујединити са француско-баварским трупима и заједно повести поход на Беч.¹³

Међународна ситуација је, међутим, онемогућила овакву комбинацију. У првој години рата за независност прилике и у Пољској су биле нерешене. Пољски примас кардинал Радзијовски (Radziejowski), прогласио је итерегнум и поручио је Ракоцију да ће за њега обезбедити уз шведску помоћ круну Пољске. Ференц Ракоци то није могао прихватити, јер би у том случају морао да води рат на два фронта и то против Хабзбурговаца и дела пољске аристократије која га није хтела прихватити. Кардиналу је поручио: „Рат сам започео за ослобођење своје домовине и кад сам видео полет у сваком сталежу у земљи, с којим су се придружили устанку, не бих држао часним, да због једне стране круне изневерим своју домовину, макар да бих ја и имао корист од тога. Знао сам да ако напустим домовину изложио бих је крајњој опасности и немачком јарму.“¹⁴ Почетком 1704. Ракоци је послао свог секретара Пала Радаија (Ráday Pál), прво код кардинала, а потом код шведског краља Карла XII, кога је подсетио да ће их ако се Ракоцијеви истисну из Ердеља, на основу ранијег договора њихових предака, шведска круна помоћи војском и новцем. Шведски краљ се у међувремену предомислио и одбио је да помогне мађарски устанак. Године 1704. ситуација се и на западном фронту променила, јер су уједињене англо-аустријске трупе под командом војвода од Молброа и Евгенија Савојског извојевале велику победу код Хехштадта (Höchstadt) над француско-баварском војском.¹⁵ Последица је била да су у Рату за шпанско наслеђе иницијативу у све већој мери преузимали Аустријанци и њихови савезници. Французи су почели губити позиције, што није било повољно по мађарску револуцију, мада ју је Луј XIV и даље помагао. Француска се преморила у ратовима. У исто време се покренуо и Ердељ (Трансилванија) и лета 1704. ердељски сталежи су на свом сабору у Ђулафехервару (Alba Julia) Ференца Ракоција изабрали за кнеза.¹⁶ Ово је довело до новог момента у рату за независност. Ердељ је Ракоцију значајно више од породичног имања, јер је он имао међународним правом загарантовану независност, што су гарантовали међународни уговори из XVII века.

¹³ Опширније: Balázs–Makkai, нав. дело, 340–343; Hercegh Géza, *Magyarország külpolitikája 896–1919* (Спољна политика Мађарске), Budapest, 1987; Gonda Imre – Niederhauser Emil, *A Habsburgok* (Хабзбуршка династија), Budapest, 1977; Kosáry, нав. дело; Köpeczi Béla, *Magyarok és franciák* (Мађари и Французи), Budapest, 1985

¹⁴ *II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai*, 47

¹⁵ *Magyarország története*, IV, 188–189

¹⁶ *Erdély rövid története* (Кратка историја Ердеља), főszerkesztő Köpeczi Béla, Budapest, 1989, 331–337; Петар Рокаи, Золтан Бере, Тибор Пал, Александар Касаш, *Историја Мађара*, Београд, 2002, 317–318

Зиму 1704/1705. Ференц Ракоци је провео у Јегри. Тамо је уредио свој двор, који је одговарао тадашњим дворским нормама. Последњи пут су на двору краља Матије били уметници, филозофи, научници итд. Помпи су припадали и телохранитељи, који су носили наранцасто-плаву униформу (Ракоцијева гарда се састојала из два пешадијска и једног коњичког пука). У овом двору је у зиму 1705. године¹⁷ кнез примио посебног изасланика Луја XIV, маркиза де Алерса (Des Alleurs) Француског амбасадора је изненадила помпа кнежевског двора, јер су у Француској многи мислили да је Мађарска земља пустоши, заосталости и нецивилизованог света. Иако се Лујев изасланик изненадио, није много донео са собом. Није се много трудио да свог краља наговори на повишење помоћи Мађарима. Ракоци је био изневерен јер је очекивао много више: новац, оружје и квалификоване официре. Маркиз де Алерс је Ракоцију предочио да, иако је његов владар непријатељ Хабзбурговцима не може са кнезом да склопи правоснажни савез. Разлог томе је био тај што су присталице Ракоција иако је он изабран регуларно за ердељског кнеза били само обични побуњеници, јер нису решили уставно питање земље. Баш због те ситуације, Ракоци се одлучио да информише међународну јавност о догађајима у Мађарској. То је чинио редовно помоћу разних летакка и штампе. Циљ му је био да релевантне европске факторе убеди у то да је борба за независност Мађарске легална и легитимна.

Маја 1705. умро је цар Леополд I и нови владар је постао млади Јосиф I, који је хтео преговарати са устаницима. Тада то још није било могуће, тим пре што је Ракоци сазвао мађарски државни сабор у Сечењ (Szécsény), који се налазио у околини Јегре.¹⁸ На државном сабору појавили су се представници 25 жупанија, али је поред њих било присутно и много аристократа, као и представника многих градова. Ракоци је већ 1705. желео детронизацију Хабзбурговаца, али су тада још од тога многи зазирали, посебно аристократија. Уместо детронизације, на сабору је био проглашен савез сталеза, тј. њихова конфедерација, што су потврдили посебном заклетвом. Ракоција су у исто време на сабору прогласили *dux*-ом, што би у слободном преводу значило кнез предводник-вођа устанка (*vezérlő fejedelem*). Новоизабрани вођа је сталезима предложио да оснују једно државно тело које би руководило разним пословима, тј. које би представљало извршну власт. Ово тело је и уставовљено. Оно се у почетку називало дворским саветом, а касније сенатом. То тело је имало двојну улогу, јер је било и саветодавни орган, али је поред кнеза оно било и најзначајнији централни орган будуће куруцке (устаничке) државе. Сенат је заправо у данашњем смислу речи био влада.

¹⁷ II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai, 105–108

¹⁸ Magyarország története, IV, 189–208

3. Зенић раја за независности – државни сабор у Оноду 1707.

У новим околностима Ракоци се поново обратио Лују XIV, молећи га да коначно закључе савез, пошто је он после избора за дук-а и кнеза Ердеља равноправан другим владарима. Француски краљ сада није одбио Ракоцијеву понуду, али је закључење савеза одгодио. У исто време и нови цар је на притисак својих савезника Енглеске и Холандије озбиљно почео размишљати о закључењу примирја са Ракоцијевим куруцима. После тога би се започело са мировним преговорима.¹⁹ Испрва, нови цар је Ракоцију хтео угодити тиме што је пустио из кућног притвора његову жену војвоткињу Шарлоту Амалију, коју је замолио и то да буде посредник између њега и њеног мужа. Пред почетак преговора о примирју, Ракоци се сусрео у Њитри маја 1706. са лордом Степнијем (Stepney) енглеским и Хамелом Бројнинксом (Hamel-Brujninx) холандским амбасадором, који су прихватили посредништво на предстојећим мировним преговорима. После тога су већ јуна 1706. могли почети преговори у Нађсомбату (данашња Трнава). Енглеска и Холандија су поред својих бечких амбасадора на преговре акредитовале још по једног специјалног опуномоћеног представника и то лорда Сандерленда (Сундерланд) и грофа Рехтерена (Rechteren).²⁰ Из тога се видело да је савезницима Аустрије било важно да се рат у Мађарској што пре оконча, и непрестано су опомињали цара да прихвати мађарске захтеве. Мировне преговоре са аустријске стране је предводио гроф Вратислав (Wratislav), чешки канцелар, а са мађарске стране гроф Берчењи. Ракоцијеви услови за склапање мира су били: да Мађарска не буде у статусу аустријских провинција, да се аустријска војска повуче из земље, да цар прихвати државну самосталност Ердеља. У исто време Ракоци је изјавио да он не претендује по сваку цену на кнежевски престо. На крају је тражио да, у случају потписивања мировног споразума, стране силе гарантују његове одредбе. Те силе би биле: Холандија, Енглеска, Шведска, Пруска, Пољска и Млетачка република.²¹ Хабзбуршки двор је заправо хтео постићи то, да се Ракоци повуче из политике. Због тога је актуелни цар Јосиф I био вољан да Ракоцију изађе у сусрет, тј. да му мађарске поседе замени за сличне у Свето-римском царству. Ракоци је то био вољан прихватити, али је двор одбацио захтев за самосталност Мађарске и да стране силе гарантују мировни споразум. Крајем јула је истекао споразум о прекиду ватре, и док је Ракоци заједно са енглеским и холандским представницима хтео да га продужи, двор више није био заинтересован. Мировна конференција се прекинула. Хабзбуршка дипломатија је поново куруце окривила за прекид мировног процеса. С друге стране ни Ракоци није

¹⁹ R. Várkonyi Ágnes, нав. дело, 159; *Magyarország története*, IV, 210–213

²⁰ II. Rákóczi Ferenc *fejedelem emlékiratai*, 262

²¹ Eustache Le Noble, *Rákóczi fejedelem históriája* (Историја кнеза Ракоција), Budapest, 1976, 104–112

седео скрштених руку, јер је у летку под насловом „*Animadversiones apologicae*“ на више језика објавио свету ко је заправо крив за неуспех мировних преговора.²²

Крајем 1706. Ракоци је отворио седницу Сената, с тим да се Луј XIV коначно одлучио за склапање савеза са државом куруца.²³ То је међутим, био вољан да учини само онда ако мађарски сталежи регулишу свој однос са династијом. За сталешку конфедерацију то је значило детронизацију Хабзбурговаца и проглашење независности земље. Пала је и одлука да ће се то наредне године на државном сабору и урадити. У исто време Ракоци се на сугестију Француза, обратио и Порти. Она је ове Ракоцијеве покушаје примила добронамерно, али због несређених прилика у Турској није ушла у озбиљније комбинације.

Почетком 1707. Ракоци је сазвао ердељске сталеже.²⁴ За време сталешког сабора у Марошвашархељу (данашњи Tîrgu Mures у Румунији) Ракоци је и службено устоличен за кнеза. Тиме је мислио да ојача своје међународне позиције. Од ердељских сталежа, међутим, није добио потребну војну и новчану помоћ.

Мађарски државни сабор у Оноду отворен је 31. маја.²⁵ Обавезу плаћања пореза су проширили и на племство. Донет је правилник о устројству војске и грофа Берчењија су изабрали за Ракоцијевог заменика. Поред ових значајних одлука, од свих је најважнија била она којом су прогласили детронизацију Хабзбуршке династије са мађарског престола и независност земље. Та одлука је заправо само озаконила фактичко стање, које је постојало још од избијања устанка. Ракоци је од те одлуке очекивао склапање нових савеза и пошто од тада земља није имала краља – а он сам није претендовао на престо – круну Светог Стефана је могао понудити члану неке европске династије. У исто време увидео је и то да на Луја XIV не може више рачунати, као на озбиљног савезника и почео је трагати у другом правцу.

Ракоци је још од почетка устанка, потом рата за ослобођење, велике наде полагао у шведског краља, али је и он у више наврата одбио закључење савеза. Ференц Ракоци се изненадио највише онда када се на његовом двору маја 1707. појавио један румунски изасланик, Давид Чорбеа (David Corbea), кога је послао руски цар Петар Велики. Задатак изасланика је био да приволи Ракоција на склапање савеза са руским царем.²⁶ Тада су већ по други пут понудили Ракоцију пољску круну. Петар Велики га је опомињао да се у Пољској спрема избор новог краља, а Евгеније Савојски има велике шансе, што би значило јачање аустријског утицаја у Пољској. Руски цар је савез

²² Köpeczi Béla, *A Rákóczi szabadságharc és Európa* (Ракоцијев рат за ослобођење и Европа), Budapest, 1970, 13

²³ *II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai*, 263

²⁴ *Erdély rövid története*, 335

²⁵ *Magyarország története*, IV, 218–222

²⁶ *II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai*, 192–195

заправо хтео склопити са Лујем XIV, а пошто је знао да је с њим Ракоци у добрим односима, обратио се њему, а у исто време није било занемарљиво то што је мађарски кнез имао везе и са шведским краљем, с којим је Петар хтео склопити мир.²⁷ Ракоци се у почетку колебао и свог секретара Радаија је прво послао на шведски двор ради информисања. Шведски краљ је у исто време баш намеравао да нападне Русе. О томе је сазнао руски цар, који је обзнанио да ће у том случају стати на страну Аустрије. Та изјава је имала утицаја и руско-мађарски преговори су започели. Ракоци, међутим, ни даље није одустајао од својих првобитних намера да склопи савез са Швеђанима. У исто време, на предлог цара Петра, прихватио је и идеју о стварању једног проширеног антиаустријског савеза у којем би учествовали Французи, Швеђани, Руси, Пољаци и Мађари.

После завршетка сабора у Оноду овом идејом се Ракоци све више бавио и свог заменика грофа Берчењија је послао у Варшаву да преговара са руским царем. Преговори су донели резултат и средином септембра 1707. склопљен је званични савез о сарадњи између конфедерације мађарских стаљежа, тј. мађарске државе и Русије, тј. руског цара.²⁸ Цар је у оквиру споразума обећао да ће помагати независност Ердеља и да ће пружити подршку рату за ослобођење Мађарске. Ракоци се, међутим, обавезао да ће посредовати између Француза, Швеђана и Руса. Веровао је и у то, да ће после споразума руски цар утицати на Србе у Мађарској да му се придруже. Споразум између Руса и Мађара склопљен у Варшави значио је највећи дипломатски успех Ракоција, и поред тога што за његову реализацију више није било могућности и времена.

4. Почети аџоније раџа за ослобођење – Саџмарски мир 1711.

У наредној 1708. години куруцка држава је имала све више проблема. Због исцрпљивања ресурса, све више су се продубљавале супротности између племства и сељаштва. Привреда је преживљавала кризу, бакарни новац је изгубио своју вредност, продирање мађарских ослободилачких трупа је стало.

Ракоци је насупрот насталим тешкоћама наставио са дипломатским активностима. Године 1708. излази са својим планом, којем је суштина била да уз помоћ француског посредовања измири Шведску и Русију.²⁹ Поред тога мађарску круну је понудио баварском кнезу изборнику Максимилијану Емануелу (Maximilian Emanuel). Он сам би се задовољио титулом и положајем ердељског кнеза. У исто време пољску круну би препустио штићенику

²⁷ *Magyarország története*, IV, 222–224

²⁸ Hercegh, нав. дело, 183–186

²⁹ Balázs–Makkai, нав. дело, 367

шведског краља Станиславу Лешчинском (Stanislaw Leszcinski) и тиме ју је и по други пут одлучно одбио. Услед отпора француског двора, ове Ракоцијеве намере се нису оствариле, пре свега због тога, што Луј XIV није хтео да свом савезнику, баварском изборном кнезу, да велику власт у руке. Ракоци је тада променио своју првобитну замисао, па је мађарску круну хтео да понуди пруском престолонаследнику. Сматрао је, да би пруски принц лакше могао стићи у Мађарску, покренути поход против Шлезије, која је у то време била гранична област између Аустријског царства и Пруске. Овај његов план је пруски двор у тајности и прихватио.

Ференц Ракоци је поход на Шлезију припремао у највећој тајности. О томе чак ни неке његове војсковође нису знале ништа. Када је дошло време да званично објави свој план, више његових сарадника су се противили, не схватајући значај једног таквог похода. Захтевали су од свог вође да крене у поход на Тренчин (у данашњој Словачкој). Кнез је попустио. Његова војска је у лето 1708. код ове тврђаве доживела један од својих највећих пораза током устанка. Војска која је била припремљена за поход на Шлезију, овде је фактички била уништена и Ракоци је требало да одустане од планираног похода. Пораз код Тренчина је запечатио даљи ток рата за ослобођење. У све већем броју су Ракоцијеви људи прелазили на страну Хабзбурга. Поводом тога је и забележио у својим мемоарима следеће: „Аристократе, племићи, официри и војници нису више мислили на рат, само су гледали како могу спасити своју породицу и имовину.“³⁰

У децембру 1708. одржан је државни сабор у Шарошпатаку (Sárospatak), на којем је још опстала конфедерација сталежа, а Ракоцију је пошло за руком да се права кметова уграде у закон, по којем би они који су учествовали у устанку, после њега са својом породицом добили слободу. Оваква решења су, међутим, већ закаснила и нису могла утицати на судбину устанка. После овог сабора кнез се поново окренуо према спољној политици. Његови савезници, Луј XIV и Петар Велики, нису му могли помоћи, јер су и они имали своје бриге и проблеме.

У години 1709. на европским ратиштима одиграле су се две значајне битке.³¹ Прва је била битка код Малплакеа (Malplaquet), где су Французи претрпели велики пораз. После ње, Луј XIV је озбиљно размишљао о склапању примирја са Аустријом. Друга битка се одиграла на истоку, код Полтаве, у којој је Петар Велики фактички уништио шведску војску. Од тада се Шведска није више убрајала у велесиле. Цар је посредством изасланика обавестио Ракоцију о својој победи и сходно њиховом споразуму, понудио је да посредује између Ракоција и Хабзбуршког двора. У исто време, наложио је свом амбасадору у Бечу да убеди аустријски двор да започну са мировним

³⁰ II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai, 215

³¹ Hercegh, нав. дело, 188–189; Gonda–Niederhauser, нав. дело, 101

преговорима. Услови, које је Хабзбуршки двор поставио пред Ракоција били су за њега неприхватљиви, па мировни процес није ни започет.

У наредној години куруцка војска је претрпела још један велики пораз, овога пута код Ромхања (Romhány). После тога је почело повлачење у безбедније крајеве и током 1710. године држала је само источну Мађарску. Те године се вратио из Француске Ракоцијев изасланик барон Ласло Ветеш (Vetési László), који му је донео вест да је Луј XIV коначно решио да започне преговоре са Петром Великим.³² Ракоци је о овоме одмах информисао руског цара и предложио му је да се састану у Варшави. Желео је да убеди цара у то да ако његова војска буде истиснута из Мађарске, руска војска заузме североисточну Мађарску и тврђаву Мункач. На тој привремено окупираној територији Ракоци је намеравао да реорганизује своју војску и крене у противнапад, јер је по сваку цену хтео да издржи до општеевропског мировног споразума у којем је предвиђао да ће своје место добити и Мађарска. Да би добио у времену, поново је почео преговарати и са Хабзбурговцима,³³ тим пре што га је један од његових команданата, барон Шандор Карољи (Károlyi Sándor), убеђивао да се споразуме онолико колико је могуће. Због тога се Ракоци крајем јануара 1711. састао са грофом Јаношем Палфијем (Pálffy János), царским главнокомандујућим. Палфи је Ракоцију предложио да се помири са царем и да ће осим Ердеља све добити натраг.

Ракоци се после ове понуде саветовао са члановима Сената који су му предлагали да одржи своје захтеве, које је изнео 1706. на преговорима у Нађсомбату. Због тога је Ракоци од Сената затражио време, да прво оде у Пољску, да преговара са руским царем. Сенат му је то одобрио, а Ракоци је за време свог одсуства овластио барона Карољија да настави преговоре са представником аустријског цара. Ракоци је у Варшаву кренуо 21. фебруара 1711. да се прикључи грофу Берчењију – који је тамо боравио већ неко време – не знајући, да се никад више неће моћи вратити у своју домовину.

За време Ракоцијевог одсуства, барон Карољи је водио озбиљне преговоре са Аустријским двором, тј. његовим изаслаником грофом Палфијем.³⁴ Резултат је био тај (иако је у међувремену Карољи био код Ракоција у Пољској ради његовог информисања, које није било потпуно), да је без кнежевог знања дошло до споразума, иако је Ракоци за април 1711. сазвао мађарски државни сабор у Хуст (у данашњој Украјини). Карољи је на своју руку место одржавања сабора преместио у Сатмар (Szatmár), где су сталези раскинули своју конфедерацију, издали Ракоција и путем грофа Палфија су прихватили услове Хабзбуршког двора. Остаци Ракоцијеве војске су на пољу код Нађмајтења (Nagymajtény) 1. маја 1711. положили оружје.³⁵ Они,

³² II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai, 230

³³ Magyarország története, IV, 235, 237–242; II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai, 274–275

³⁴ Magyarország története, IV, 242–248

³⁵ Herczegh, нав. дело, 190–192

који су се заклели аустријском цару помиловани су и враћени су им поседи. Захваљујући тој одлуци, претежна већина мађарских аристократских породица је опстала. У исто време Хабзбурговци су морали одустати од своје политике, коју су спроводили после 1686. у Мађарској. Уз нове услове после завршетка Ракоцијевог устанка, започела је консолидација Мађарске.

5. У емиџрацији

Они који нису прихватили Сатмарски мир, отишли су заједно са Ракоцијем у емиграцију. Још годинама је Хабзбуршки двор био у опасности од мађарске емиграције, која је и даље водила интензивну дипломатску активност. Пре закључења Сатмарског мира у априлу 1711. умро је и цар Јосиф I. После његове смрти у међународној политици је дошло до – може се рећи – наглих промена, јер је остао само један жив припадник хабзбуршке династије. И савезници Хабзбурга су се уплашили од тога да се може десити поновно уједињење Шпаније и Аустријског царства, као некад у доба Карла V. Тиме би се угрозила равнотежа европских сила. Због тога су европске силе после дуготрајног ратовања започеле мировне преговоре.

Ференц Ракоци је у томе видео нову шансу за своју домовину. Неко време после склапања мира у Сатмару, остао је још у Пољској, али кад је чуо за европске мировне припреме и од Луја XIV примио вест да ће се на мировним преговорима поменути и Мађарска, одлучио је да оде у Француску. Сматрао је својом обавезом да буде у близини главних збивања и да утиче на европске силе, да се поново позабаве статусом Мађарске и Ердеља. Почетком 1713. је стигао у Француску. Исцрпљена Француска, међутим, није могла више заступати мађарске интересе, те их је већ на почетку мировног процеса одбацила јер се за заступање Мађара од Луја XIV тражило признавање Карла VI Хабзбуршког за краља Шпаније. То Луј није био вољан прихватити, јер је шпански престо тражио за свог унука Филипа V. Тако, нису биле ни речју поменуте Мађарска и Ердељ у миру склопљеном у Раштату (Rastatt) 1714. године.³⁶

Године 1715. Ференц Ракоци је изгубио свог пријатеља Луја XIV који, ако му и није много помогао, ипак се према њему опходио добронамерно. То се већ није могло рећи за новог француског краља Луја XV, зато се Ракоци све

³⁶ Исто, 193–196; Kőpeczi, *A Rákóczi szabadságharc és Európa*, 372; *Magyarország története*, IV, 248–252; Gonda–Niederhauser, нав. дело, 102–103

више повлачио. У то време је написао и своје мемоаре.³⁷ Крајем 1716. понуда турског султана, који се спремао на рат против Аустрије, затекла је Ракоција у Француској. Том приликом је султан предложио Ракоцију да покрене нови устанак и заузме Ердељ. Кнез је почетком 1717. године са својом пратњом кренуо у Турску. Док су стигли у Једрене, Турска је већ изгубила рат и склопила је мир са Аустријом. Тиме се практично и прекинула Ракоцијева дипломатска активност.³⁸

Ференц Ракоци је и после тих збивања остао у Турској. Око њега су се налазили његови верни саборци, као што су то били Миклош Берчењи (Bercsenyi Miklós), Антал Форгач (Forgách Antal), Адам Вај (Vay Ádám), Антал Естерхази (Eszterházy Antal) и други. Ракоци се и касније интересовао за политичка збивања и дипломатију уопште, али су га временом меродавни фактори све мање слушали. Како је време пролазило покретање једног новог устанка у Мађарској је постало иреално. Недостајали су стари борци, али ни међународни услови и мађарске политичке прилике то нису омогућавали. Ференц Ракоци II умро је 1735. у 59. години живота у турском градићу Родошто (Tekirdag) наомак Истанбула. Он је у каснијој мађарској историји био симбол једне поражене, али не и уништене политике, која се временом са разним предзнацима уграђивала у свест мађарског друштва.

Tibor Pál MA

DIPLOMATIC ACTIVITY OF FRANCIS (II) RAKOCZI

After the Last siege of Vienna and the liberation of Hungary, the Court in Habsburg strived to assimilate it with its provinces. By the end of XVII century, such efforts of the Habsburgs met the resistance of the Hungarian aristocracy but it met the resistance of the lower classes of the society as well.

³⁷ Ференц Ракоци II се између 1715. и 1717. повукао у дворца Гросбоа (Grosbois), где је године 1716. написао своје мемоаре на француском језику. Мемоаре је писао на француском језику, јер је тада још увек веровао у могућност покретања новог устанка, а пошто је француски тада био језик дипломатије, желео је указати меродавним факторима на искуства из ранијег устанка. Ракоцијеви мемоари су први пут објављени у Хагу 1739, четири године после његове смрти. Мемоари Ференца Ракоција су први пут интегрално са француског на мађарски језик преведени и објављени (*II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai. A magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig*) 1948. године на прославу стогодишњице револуције и рата за ослобођење 1848/49. Издање које смо користили при писању овог рада је пето по реду, из 1979. године.

³⁸ Balázs–Makkai, нав. дело, 375–376

Already in 1697 the revolt started against the Habsburg terror in Hungary, but Francis (II) Rakoczi was not ready yet, to take the leadership over the uprising onto himself, disregarding the fact that he, because of his descent, was the one who had been predestined to such an undertaking. Not until the suspicion of the Austrian court was redirected onto him and after he got arrested, he started thinking about the launching of the universal uprising along with the War of liberation from Austria. That occurred between 1703–1711.

During the uprising and War of liberation, Francis (II) Rakoczi showed a universal diplomatic activity, in order to make his country independent. During the uprising and the War of liberation he established close diplomatic relations with France, Sweden, Poland, Prussia and Russia. Peter the Great was the only ruler of Europe, of that time, that signed an international contract about the allied cooperation with the “rebellious” Hungary. At the same time, since the beginning, Rakoczi was, over his relatives, being in contact and negotiated with Louis XIV, who finally, after a long-range of promises betrayed him. Because of his moral purity, Francis (II) Rakoczi rejected to be the King of Poland twice, because he considered the liberation of Hungary from the foreign domination his main quest. Unfortunately, the history, and above all the international circumstances in Europe were not inclined towards him, because, as it already had happened in 1848/49 an independent Hungarian State “hindered” the stability of Europe. His life ended in emigration in Turkey in 1735.

ПЛЕМИЊКЕ ПОВЕЉЕ КОД СРБА У ХАБЗБУРШКОЈ МОНАРХИЈИ ОД КРАЈА XVII ДО СРЕДИНЕ XIX ВЕКА

Сажетак: У раду ће бити говора о додељивању племињких титула Србима у Монархији. Племство је као категорија постојало код Срба још од периода српске средњовековне државе. Њеним нестанком, поједини српски племићи су прешли у Угарску и са њених територија наставили борбу против Турака. Њих је ипак пре Сеобе (1690) било у врло малом броју. Карактеристика „нововековног“ српског племства у Монархији је да се оно додељивало пре свега за заслуге које су Срби као војници имали за Монархију. Исто тако, у знатно мањем броју, племство су добијали и истакнути Срби из црквених, јерархијских, кругова, да би потом, напослетку, племство добили (купили) истакнути српски трговци, пре свега у Банату. Оваква слика српског племства се односи на области Бачке, Баната, поједине српске градске средине у Угарској, док је ситуација била другачија у Војној граници као и у хрватским (провинцијалним) областима. Број српског племства остао је, ипак, врло мали и неупоредив са бројношћу угарског и хрватског племства и њиховим утицајем у Монархији.

Кључне речи: Хабзбуршка монархија, Угарска, Срби, српско племство, Бачка, Банат, Срем, Троједна Краљевина, Војна граница.

У структури српског друштва у Хабзбуршкој монархији од Великог бечког рата 1683. до Револуције 1848. племство је имало одређену улогу и у Војној граници и по жупанијама. Војно племство је добијало повеље за ратне заслуге а цивилно племство због заслуга у привредном животу и администрацији, нарочито у Банату. Посебну категорију чинили су племићи-армалисти у Бачкој од 1751. године и надаље.

Племињке повеље биле су на латинском, немачком и црквенословенском језику, а писане су по узусима који су важили у немачкој, мађарској и српској дипломатици.

Досад их је објављен само мањи број, али недовољно критички, па је потребно да се оне публикују у што већем броју, да се над њима изврши дипломатичко-палеографско-хералдичка анализа уз одговарајући студијски текст, који би допринео како помоћним историјским наукама као предмету, тако и националној историји новог века на овим просторима. Овакав један рад представљао би нови допринос нашој друштвеној, политичкој и културној историји.

Проблеми који су нас очекивали у овом послу били су бројни. Пре свега: немогућност одласка у централне архиве везане за период Хабзбуршке монархије, односно архиве Беча и Будимпеште. Са друге стране, у обради ове теме имали смо и срећу, захваљујући пре свега текстовима наших реномираних историчара Душана Ј. Поповића и Владимира А. Дуишина, који су дали своје изузетно добре приказе у збирци (књизи) Војводина II, која на жалост није завршена због немачког напада на Југославију 1941. године. Ови текстови су били одлично полазиште за обраду наше теме. Исто тако, део повеља, или барем њихових копија се налази у архивима широм Војводине, Војвођанском архиву у Новом Саду, градским архивима у Сомбору и Суботици и Патријаршко-митрополитском архиву у Сремским Карловцима, што нам је омогућило рад на првостепеним изворима и њихову дипломатичко-хералдичку анализу.

Са изворима, који су нам били доступни, сматрамо да смо успели попуни-ти одређене празнине у домену историје племства код Срба у Монархији, као и да ће овај текст бити даља полазна основа за нова историографска истраживања на овом пољу.

Аустрија је у ратовима са Турском крајем XVII и почетком XVIII века у потпуности ослободила простор старе средњовековне угарске државе.¹ Иако се Угарска налазила у равноправној унији са Аустријом,² новоослобођене територије је Аустрија уредила према свом нахођењу. Проширила је на њих своју државну и друштвену организацију.³ При томе је занемарен значај и улога старог средњовековног угарског племства, које је могло још само на

¹ У Великом бечком рату, који је завршен Карловачким миром (26. јануара 1699), ослобођени су делови Троједне краљевине (Хрватске, Славоније, Далмације). Ослобођени су Лика, Крбава и граница је са реке Купе померена на реку Уну и до планине Велебит. Ослобођена је тзв турска, доња Славонија; цела Бачка, као и југоисточни Срем, преко кога је повучена нова аустро-турска граница – од Митровице (која је остала у турским рукама) реком Савом до Сланкамена (који је припао Аустрији). Банат је остао у турским рукама. (Рајко Л. Веселиновић, *Борба за аутономна права и духовну самосталност 1690–1699*, Историја српског народа III–I, Београд 2000 (допуњено издање), 571.

² Золтан Ђере, *Од Мохачке битке до смрти цара Јозефа II, Историја Мађара*, Београд 2002, 190.

³ Душан Ј. Поповић, *Племство, Војводина II*, 111.

Сабору показати „*jus resistendi*“ и то само по питању пореза а никако оружанога отпора.⁴

Када су крајеви данашње Војводине (о којој ће у овом раду бити највише речи) били ослобођени од Турака, аустријска држава је желела прво да утврди шта је приватно а шта државно земљиште, па је на основу тога позвала све заинтересоване стране да поднесу доказе о ранијем власништву.⁵ Од угарских племића из времена пре турске најезде није се јавио готово нико. Једино је породица Цобор истакла на основу средњовековних повеља своје право на Бају, коју је после пуно мука успела да поврати као свој посед 1727. године.⁶ Тиме је држава (Монархија) постала власник земљишта у овим крајевима и почела га је делити према свом нахођењу. Земља је осим територија издвојених за нове Војне границе [Потиска, Поморишка, Подунавска] испарцелисана и на аукцијама продата племићима из разних делова Монархије. Као највећи поседници јављају се породице кнеза Одескалкија, грофа Колореда, грофа Шенбруна, Елца и др.⁷

Највећи поседник била је талијанска породица Одескалки. Она је заузимала не само прво место међу племићима у Срему него и била једна од водећих племићких породица у целој Монархији.⁸ Нећак папе Иноћентија XI, кнез Ливије Одескалки добио је 1697. у посед „Војводство Срема“, који је као кнежевина био „изван закона домовине Краљевства Хрватске и Славоније и изван целовитости Краљевства [Угарске]“.⁹ На овакву одлуку су се безуспешно жалили хрватски сталежи али и Срби. У име Срба су, вероватно под утицајем грофа Ђорђа Бранковића, протестовали 1701. године подвојвода Јован Монастирлија (Монастерлија) и Адам Фелдвари, сматрајући да је породици Одескалки бесправно додељена титула сремских војвода која припада породици Бранковић.¹⁰ Одескалкијима је било додељено Илочки властелинство.¹¹

Грб кнежева Одескалки
(В. А. Душин)

⁴ Исто.

⁵ Исто, 112.

⁶ Душан Ј. Поповић, *Племство, Војводина II*, 112.

⁷ Исто.

⁸ Родоначелник породице Одескалки био је Ливије Ерба Одескалки. (Д. Ј. Поповић, н. д, 114).

⁹ Д. Ј. Поповић, н. д, 114.

¹⁰ Исто.

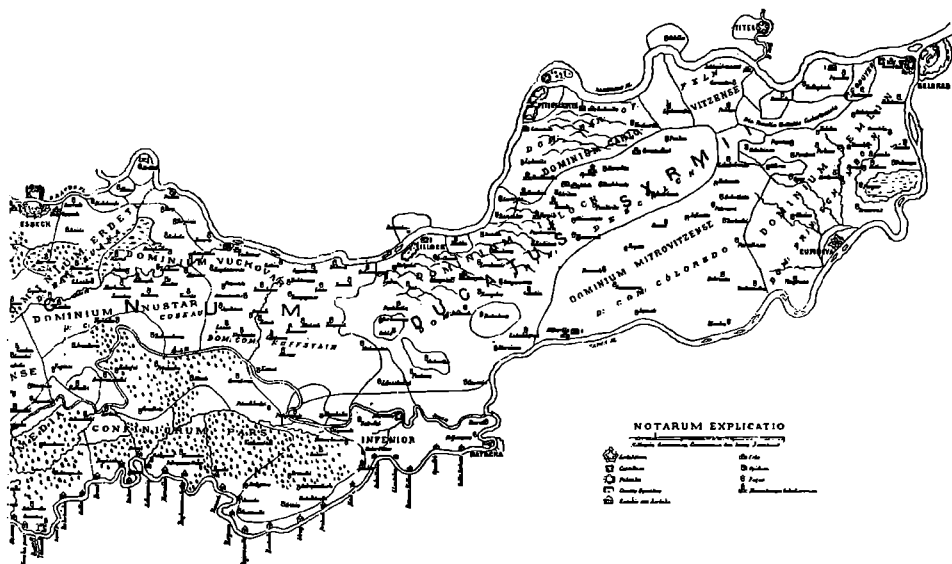
¹¹ Илочки властелинство било је највеће у Срему. (Д. Ј. Поповић, н. д, 114; Славко Гавриловић, *Ириџ – трговиниште у Срему 1687-1849*, Нови Сад Ириг, 1994.)

Друго по величини у Срему било је земунско властелинство, које је добио потпредседник Државног дворског савета гроф Карло Шенборн.¹²

Карловачко властелинство је припало генералу барону Ифелну, а поред Карловаца и Петроварадина у њега је спадало још 8 насеља.¹³ Оно је било откупљено 1747. за потребе Војне границе.¹⁴

Митровачко властелинство држао је прво гроф Колоредо, а 1751. на њега је даровницу добила породица Пејачевић.¹⁵

Вуковарско властелинство је првобитно уживао гроф Кифштајн а од 1741. оно се налазило у поседу породице Елц.¹⁶

Срем из 1720. године

Власника је такође мењало и Ердутско властелинство. Прво је припадало барону Зуану а од 1747. угарском палатину Јовану Палфију Ердедију.¹⁷

¹² У ово властелинство спадала су 22 насеља. (Д. Ј. Поповић, н. д, 115.)

¹³ Д. Ј. Поповић, н. д, 115.

¹⁴ Карловци и Петроварадин су опет издвојени и проглашени за Слободне граничарске комунитете (области). Петроварадин 1748, а Карловци 1753. (Д. Ј. Поповић, н. д, 115; Александар Форишковић, *Војна граница у XVIII столећу, Оквир за историју Срба у Угарској и Хрватској, Историја српског народа IV/1*, Београд 2000 (допуњено издање), 257.

¹⁵ Д. Ј. Поповић, н. д, 115.

¹⁶ Исто, 116.

¹⁷ Исто.

За разлику од Срема, у Бачкој и Банату највећи власник земље била је царска Дворска комора. Она ће такође уступити земљиште спахијама, али су ови поседи за разлику од сремских били незнатне величине.¹⁸

Највећи посед у Бачкој био је Футог. Осим Футога он је обухватао Бегеч, Кисач, Гложан, Петровац и Пирош. Властелинство је у XVIII веку више пута мењало своје господаре, који су као и у Срему били већином странци.¹⁹ Ипак, за разлику од Срема у Бачкој се у XVIII веку осим страних племића јављају и племићке породице словенског порекла: Аксимарковићи у Сомбору, Антуновићи у Кунбаји, Латиновићи у Боршоду и Леђену, Пејачевићи у Доњој Ролатици, Стратимировићи у Кулпину, Зако у Бајши и Старом Бечеју, Путник у Сиригу, Бођану и Ковиљу.²⁰

У Банату је било нешто другачије. По изгону Турака, Банатом је прво управљао војни заповедник а од 1751. Коморска цивилна управа, тзв. Земаљска администрација. Комора, односно цар била је власник све државне земље а становници Баната, изузевши граничаре, њени коморски поданици.²¹ Тек 1779. године, када је Банат инкорпорисан у Угарску државу и на његовој територији оформљене су Торонталска, Тамишка и Крашосеверинска жупанија, биле су одржане прве лицитације и на њима продата коморска земља приватним лицима.²²

Грб Гражалковића
(В. А. Душин)

Српски народ „gens Rasciana“, како га често називају аустријске власти у јавним исправама, чинили су граничари, сељаци и нешто трговаца, занатлија и свештенства.²³

Срби су се Сеобом 1690. нашли на територији средњовековне угарске државе и нису ни на који начин били признати као народ од стране угарских власти. Исто тако, ово непризнавање је значило да најистакнутији представници српског народа нису никако могли добити племићке титуле и привиле-

¹⁸ Д. Ј. Поповић, н. д, 116.

¹⁹ Први власник био је 1703. године заповедник Петроварадина барон Нехем, а од 1728. генерал гроф Одијер. Потом, 1731. године, Футог прелази у руке грофа Кавријана а од њега га 1744. откупљује породица Чарнојевић. Они ће га 1770. продати фелдмаршалу грофу Хадику, председнику Дворског ратног савета у Бечу. (Д. Ј. Поповић, н. д, 115–116).

²⁰ Најбогатија у Бачкој била је католичко-племићка породица Гражалковић. Они су по попису из 1826. године имали 108.663 јутра земље. За њима су следили Латиновићи са преко 40.000 јутара, Калочка бискупија (у поседу су имали Бач и Дероње) са 38.000 јутара, Стратимировићи 6.414 јутара и Зако преко 4.000 јутара. (Д. Ј. Поповић, н. д, 117).

²¹ Д. Ј. Поповић, н. д, 117.

²² Д. Ј. Поповић, н. д, 117.

²³ Исто.

гије, које оне са собом носе, од стране угарских сталеза.²⁴ Одмах су се почели залагати да се и у погледу племства изједначе с Мађарима. Већ 1706. године тражио је патријарх Арсеније III Чарнојевић „да племићи српске народности, који као такви већ именовани или у будуће буду од његовог Величанства проглашени за такове, – уживају сва уобичајена права по свима градовима, местима, манастирима њиховог обреда; нека им уз то слободно буде десетине и друге приходе уживати“.²⁵ Срби у односу на угарски сабор и сталезе нису у овим својим настојањима успели све до усвајања одлука Темишварског сабора (1790/1791), али је Аустријски двор ипак поједине Србе, угледне и заслужне, учинио племићима и доделио им права која су они уживали.²⁶

Племство су, дакле, Срби добијали директно од стране Аустријског двора и стицали га на више начина, с тим што је у образложењу о додели племства увек истицана заслуга, односно услуга учињена владару.²⁷

Ипак, Срба племића, односно спахија, било је у Угарској и пре Сеобе 1690. Један део племића налазио се у крају између Мориша и Ерделских планина а други у Коморану. На ове прве, већ од XVII века, сећа још само име у њиховим иницијалима или још чешће само ознака Рац. Иако су говорили мађарски, носили су и даље у себи своје српско порекло. Тако, на пример, Сава Текелија говори о капетанима који су стајали под командом његовог деда Јована, а имали мађарска имена Jenney, Lacko, Gabor, Horvath, Peter, и истиче за њих да су били „прави Сербљи и православне цркве синови“.²⁸

Средином XVII и почетком XVIII века у Коморану су се налазиле следеће српске племићке породице: Бељаковић, Будаји (раније Летић), Ваљи, Деметер, Дијак, Домонкош, Дузи, Естергом, Ђенђеши, Зомборлија, Зупановић, Јеновац (касније Јенеји), Капелети, Капошвари, Ковач, Ленчиш, Монастирли (Монастирлија, Монастерлија), Пап, Пешти Пожунија, Рац, Стевановић и др.²⁹ Од ових породица током XVIII века посебно су се истицали Монастерлије (Монастерлије) и Пешти.³⁰ Пре Сеобе се својим положајем издвајала и породица Бранковић.³¹

²⁴ Д. Ј. Поповић, н. д, 118 ; Владан Гавриловић, *Дипломатички списи код Срба у Хабзбуршкој монархији и Карловачкој митрополији од краја XVII до средине XIX века*, Ветерник 2001, 6–7, 99.

²⁵ Д. Ј. Поповић, н. д, 118.

²⁶ Д. Ј. Поповић, н. д, 118 ; В. Гавриловић, н. д, 6–7.

²⁷ Д. Ј. Поповић, н. д, 118; Александар Форишковић, *Племство код Срба у Хабзбуршкој монархији*, Историја српског народа IV/1, Београд 2000, 283.

²⁸ Д. Ј. Поповић, н. д, 118.

²⁹ Исто.

³⁰ Д. Ј. Поповић, н. д, 118.

³¹ Ђорђе Бранковић је добио баронску титулу 1683. од цара Леополда I а грофовску 1688. године. (Јован Радонић, *Гроф Ђорђе Бранковић и његово време*, Београд 1911, 269–270)

Коморан око 1720. године

Ипак, племство је као категорија још дуго остало готово недостижно за Србе у Монархији. Безмало тридесет година после Сеобе, у току прве две деценије XVIII века свега је неколико српских породица добило племићке дипломе и то сви само аустријско племство. У ове породице се убрајају: Рашковићи 1691, Ратко-Хаџи Марковић 1697, Груја Аксимарковић 1699, Чарнојевићи 1704, Текелије 1706, Јакшићи (потврда старог угарског племства) 1717. и Драгићи исте године.³²

Следеће деценије добило је племство још десетак породица: 1722 – Атанацковићи, Бибићи, Јулинци, Драгосављевићи; 1723. Степићи и породица Даниел 1725. године.³³

У следеће две деценије опет је само неколико истакнутијих Срба понело племићку титулу: Јован Николић 1735, Вук Исаковић 1739, Арсеније Вујић 1741 и Богић Вучковић-Стратимировић 1745. године.³⁴

Највише диплома – око педесетак, готово двапут више него што их је било издато током читавог столећа, додељено је Србима граничарским официрима, у једном дану, декретом царице Марије Терезије 1. марта 1751. године.³⁵ Овај чин двора био је условљен пре свега политичким разлозима, односно развојачењем Потиске и Поморишке војне границе и стављањем тих територија под управу угарских жупанија. Додељени су племство и сит-

³² Д. Ј. Поповић, н. д, 118–120, Александар Форишковић, *Племство код Срба у Хабзбуршкој монархији*, Историја српског народа IV/1, Београд 2000, 283.

³³ Исто.

³⁴ Александар Форишковић, *Племство код Срба*, 283–284.

³⁵ То су били они официри који су служили у граничарским јединицама бар од 1740. године. (Д. Ј. Поповић, н. д, 120 ; Александар Форишковић, *Племство код Срба*, 285).

Царица Марија Терезија

ни земљишни посед (повеља армалес) оним граничарским официрима који су се определили да остану под новом угарском управом. Заставници су добили 44 ланца (1 ланац = 2.200 квадратних хвати) а оберкапетани до 145 ланаца земље. Земља им је уступљена на коришћење за период од десет година, а у трајно власништво им је уступљена 1765. године.³⁶ Међу овим официрима, који су тада добили племство (које је било и угарско), било је седамнаест заставника, три потпоручника, двадесет два поручника, један поткапетан, четири капетана и један оберкапетан.³⁷ Навешћемо њихова имена: у Ади заставник Никола Дудварски (44 ланца); у Бече-

ју оберкапетан Јанаћ Антоновић (145 ланаца); заставник Михајло Брановачки (44 ланца); у Фелдварцу заставници Гаврило Илијевић, Максим Мириловић и Вуја Војновић, сваки по 44 ланца; у Кањижи лајтнанти Сава Карапанџић, Лазар Међашки и Максим Нинчић по 58 ланаца, заставници Стеван Зарић, Груја Чанади и Ђорђе Зако по 44 ланца; у Мартоношу лајтнанти Велимир Аврамовић и Драгић Каракашевић по 58 ланаца, заставник Остоја Кубура 44 ланца; у Сентомашу поткапетан Сима Рунић 73 ланца, лајтнат Живан Николетић, заставници Лазар Ђурић, Стеван Николић и Марко Радишић по 44 ланца; у Сенти поткапетан Ђорђе Голуб, лајтнанти Јован Бадрљица, Субота Брановачки и Михајло Тешић по 50 ланаца, и заставници Неша Милиновић и Игњат Вујичић по 44 ланца. Сви заједно су добили 1834 ланца земље.³⁸

Од ових породица успеле су да се одрже као племићке и да се обогате: Бадрљица, Голуб, Тешић, Чокић и пре свих Зако, док су се остали убрзо изгубили и осиромашили.³⁹

Током Седмогодишњег рата (1756–1763) за заслуге показане на бојном пољу још десетак Срба официра је добило племство.⁴⁰ Неки од њих су осим племићке титуле били и носиоци Витешког крста Марије Терезије, као највишег војног звања, који је установљен 1757. године. Осим годишње апанаже од 300 до 500 форинти овај орден је омогућавао право носиоцима да

³⁶ На том земљишту могу зидати зграде у вредности до 500 форинти. (Д. Ј. Поповић, н. д, 120 ; Александар Форишковић, *Племство код Срба*, 285).

³⁷ Александар Форишковић, *Племство код Срба*, 285.

³⁸ Душан Ј. Поповић, *Племство, Војводина II*, 120–121.

³⁹ Исто, 121.

⁴⁰ Александар Форишковић, *Племство код Срба у Хабзбуршкој монархији, Историја српског народа IV/1*, Београд 2000, 286.

изравном молбом упућеној владару добију и аустријски баронат. Носиоци овог ордена у XVIII веку међу Србима официрима били су: Арсеније Сечујац од 1761, Павле (Димић) Папила 1762, Павле Давидовић 1779, Павле Соколић и Вука Савић 1788 и Петар Дука 1793. године.⁴¹

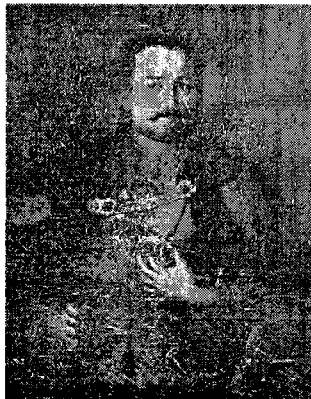
Неки од виших српских официра добијали су племство с предикатом (титулом) и тиме се издвајали из масе армалиста. Најчешће су се опредељивали при избору предиката за места код којих су се посебно истакли у току претходних ратова. На пример: Ђорђе Сечујац von Heldenfeld, Михајло Станојевић von Ehrenberg, Јован Калинић von Zierfeld, или су предикат састављали од имена старог краја: Манојло Прерадовић от Ужичке Каменице, Стеван Ракичевић от Топлице, Теодор Николић от Вележа и др.⁴²

Срба чиновника-племића било је врло мало, свега десетак. Царица Марија Терезија је желела да укључи одређен број Срба у управу, тако што би најистакнутије међу њима подигла у ред племића. На тај начин су племство добили Лазар Рубешић, бивши бележник Поморишке војне границе, провизор футошког спахилука и сенатор Новог Сада 1742, Павле Пуловица (Пулавица) и Филип Симеоновић 1759, Андрија Андрејевић, управник поште у Сремским Карловцима 1763. године.⁴³

Племство су такође добили и Ђорђе Калиновић, судија у Темишвару 1772, Георгије Јован Тиганити, саветник српског магистрата у Темишвару 1773, директор српских школа Теодор Јанковић Миријевски 1774, Јаков Сечанац 1790 и дворски агент Стефан Новаковић 1791. године.⁴⁴

Кад је реч о трговцима, њих готово да нема међу племићима све до осамдесетих година XVIII века. Највише их је понело племићке титуле у време распродаје пустара у коморском Банату осамдесетих година, као и после последњег аустро-турског рата 1788–1791. године.⁴⁵

Наиме, у овом рату Аустрија је мобилисала изузетно велике војне снаге, преко 240.000 војника. Тако бројне снаге су захтевале и одговарајуће снабдевање стоком, житом, тканином, па су се војне власти морале ослонити на трговце, пре свих Србе, Јермене, Грке, Цинцаре и са њима склапати одређене споразуме.⁴⁶ Кад је рат завршен 1791. неки од ових трговаца су се обрати-

Андрија Андрејевић

⁴¹ Александар Форишковић, *Племство код Срба у Хабзбуршкој монархији*, 285.

⁴² Исто.

⁴³ Исто, 284–285.

⁴⁴ Александар Форишковић, *Племство код Срба у Хабзбуршкој монархији*, 285–286.

⁴⁵ Исто, 284.

⁴⁶ Исто, 289.

ли двору са захтевом да им се због „ратних заслуга“ додели племство.⁴⁷ Двор је, услед празне касе, пристао на то, са захтевом да сваки нови племић уплати за диплому 1500 форинти. Захвањујући овоме још двадесетак Срба-трговаца је ушло у ред племића. Поменућемо само неке од њих: Вуковићи (Сава, Александар и Теодор), Михајло Дука, Јован Јовановић-Киш, Јован Бајић, Јефтимије Поповић и др.⁴⁸

Учешће Аустрије у рату против Француске револуције условило је нове финансијске издатке, па је крајем века дошло до нове продаје коморских добара, пре свега у Банату, чијом куповином је још неколико српских породица стекло племство (Демелићи, Ризнићи, Георгијевићи).⁴⁹

До друге половине XIX века само су неке малобројне српске официрске или трговачке породице добиле племство.

Добијање племићке титуле код Срба у Троједној краљевини (Хрватској, Далмацији, Славонији) је било скопчано с многим тешкоћама. Пре свега још увек су биле на снази одлуке Хрватског сабора из 1548, 1550. и 1563. године, по којима се у Хрватској не толерише друга вера осим католичке, као и одлука да „шизматичи“ не могу имати никакву непокретну имовину у Троједној краљевини.⁵⁰

Услед овакве одлуке Срби у провинцијалном делу Хрватске и Славоније нису могли доћи до поседа, а камоли бити проглашени за племиће. Тек од почетка XIX века у провинцијалним деловима Хрватске и Славоније, Срби се јављају као ситни племићи, чиме су могли доћи до нижих положаја у систему жупанијске, још увек сталешке, власти.⁵¹ Племство се ограничило на мању скупину армалиста у Срему и Осеку и почело је лагано да улази и у јавне службе, па и у културно-политички живот заједно с грађанством, из кога је већином и потекло.⁵²

На територији Војне границе, која је била издвојена из управног система хрватских земаља, као и у другим деловима Монархије, Срби су могли као истакнути официри понети и племићку титулу.⁵³ Пре свих треба поменути аустријског генерала и племића Михајла Микашиновића, који је имао најзапаженију улогу код Срба у Хрватској и Славонији у другој половини XVIII века.

⁴⁷ Исто.

⁴⁸ Исто.

⁴⁹ Исто.

⁵⁰ Славко Гавриловић, *Из историје Срба у Хрватској, Славонији и Угарској*, Београд 1993, 29–30.

⁵¹ Славко Гавриловић, *Срби у Угарској и Славонији од аустро-турског рата 1737–1739 до краја XVIII века*, Историја српског народа IV/1, Београд 2000, 205.

⁵² С. Гавриловић, *Из историје Срба у Хрватској, Славонији и Угарској*, 210.

⁵³ Исто.

Без обзира на све, корпус српског племства остао је мали и неупоредив са бројношћу и утицајем мађарског и хрватског племства у Монархији.⁵⁴

VLADAN GAVRILOVIĆ Ph. D.

NOBILITY CHARTERS OF SERBS IN HABSBURG MONARCHY FROM THE END OF XVII TO THE MIDDLE OF XIX CENTURY

The nobility within the Serbs in the Monarchy existed as one of the categories out of which the Serbian bourgeois society considerably developed towards the end of XVIII century. The nobility had been divided in many categories: as the most common the military one, then the nobility given to the clergy and in the end, the civil one whose status was most often paid for, by the wealthy and prosperous merchants. There were quite a few of Serbian noblemen recorded before the Migrations in 1690. By the Decree made by the empress Maria Therese from 1751 the nobility was given to some fifty Serbian families as a reward for remaining outside the border, that is, under the jurisdiction of the Hungarian district offices.

The Serbs from the territories of the Tripartite Kingdom (Slavonija, Croatia and Dalmatia) did not have the right to become noblemen, and according to that principle they could not even take part in the public life in the right way, due to the decisions of the Croatian Parliament that had been being repeated since the middle of XVI century, so that the Orthodox population could not, in their possession, have any movable property or real estates on these territories. It happened just, some time around the second half of XIX century, that the phenomenon of the Serbian nobility, almost timidly, started to appear in the Tripartite Kingdom, that is, within the areas outside the border land out of the jurisdiction of the Croatian district offices.

In the same way, the nobility did not develop among the Serbs at the Military Border, because of the uniqueness of that territory.

⁵⁴ Душан Ј. Поповић, н. д, 110–154 ; В. Гавриловић, н. д, 99.

ДВА ИСТОРИЈСКА РОМАНА О ПОДУНАВСКИМ ШВАБАМА У XVIII ВЕКУ¹

Сажетак: У обликовању особеног националног идентитета подунавских Шваба – поимања места и улоге које имају у прошлости и будућности немачког народа и али и дела Европе у коме живе – кључну улогу имао је Адам Милер Гутенбрун (1852–1923), најчитанији књижевник а уједно и један од водећих политичара међу Немцима у Угарској. Мање познат али врло популаран у своје време био је и Карл фон Мелер (1876–1943). Обојица су писали историјске романе који су издавани више пута у огромним тиражима. У овом раду разматрају се њихови најпознатији романи: *Der Grosse Schwabenzug*, односно *Werschetzer Tat*, чија се радња дешава у XVIII веку као „херојском добу“ Подунавских Шваба. Остаје отворено питање могућег утицаја на Милоша Црњанског.

Кључне речи: Подунавске Швабе, књижевност, историја, Гутенбрун, Мелер, Вршац, Банат, Црњански.

Историја Немаца који су више од два века живели у знатном броју на подручју данашње Војводине била је дуго времена запостављена. У Југославији се ретко ко њома бавио: делом због тога што се с правом сматрало да се ради о политички врло осетљивој и незахвалној теми, делом из пуког незнања. То није необично јер и у самој Немачкој академски образовани историчари нису показивали много интересовања за историју својих сународника на југоистоку Европе. Њу су током 50-их, 60-их и 70-их година XX века писали историчари из редова подунавских Шваба, углавном аматери, који су свој рад започели још пре Другог светског рата у завичају. Из њиховог рада проистекао је велики број објављених књига, врло неуједначених у погледу на-

¹ Рад је резултат истраживања на пројекту Војводина мултиетнички историјски простор финансираног од стране Министарства за науку и технологију Републике Србије (ев. број 1332)

учних домета – од озбиљно и стручно написаних дела, заснованих на разноврсним изворима, до пригодних споменица и албума. Преовлађују две врсте историографских радова: монографије насеља (готово да нема немачког села о коме није написана књига) и књиге у којима се говори о страдању и протеривању Немаца из Војводине после Другог светског рата. Чинило се, средином 80-их година XX века, да та делатност јењава и да ће сасвим замрети са нестанком најпреданијих писаца и читалаца, оних који су још увек осећали носталгију за завичајем и(или) горчину што су морали да га напусте. Међутим, почетком 90-их, када је са распадом Југославије нагло оживело интересовање за историју овог подручја и народа који га настањују, пробудило се изнова и занимање за подунавске Швабе и њихову прошлост. Сувишно је рећи да су и у овом случају, као и код других народа, приметне тежње да се историја злоупотреби зарад остваривања политичких циљева и немамо намеру да се на томе задржавамо. Важно је да је (знатно више у Немачкој него код нас) подстакнуто интересовање и појединаца и установа који се озбиљно баве историјом. Током 90-их објављен је већи број књига у којима се говори о Немцима на југоистоку, од њиховог насељавања у XVIII веку до егзодуса крајем Другог светског рата.

Ако се на поједине сегменте историје подунавских Шваба код нас и обраћала нека пажња – мислимо пре свега на политичку историју у раздобљу између два светска рата – о њиховој завичајној књижевности једва да је нешто написано. Одмах треба рећи да су домети подунавских Шваба на том пољу, и по квантитету и по квалитету, релативно скромни и да нису много привлачили пажњу књижевних критичара и историчара ни у Немачкој. Изузетак је Николас Ленау (1802–1850), највећи песник кога су дали Немци на југоистоку. Ако имамо у виду уметничку вредност, Ленауово место у том малом књижевном пантеону је неприкосновено. Међутим, ако за мерило узмемо популарност, самим тим и друштвени утицај, његово првенство може се с правом оспорити. Далеко најчитанији писац, уз то и јавни радник, био је Адам Милер Гутенбрун, који је своја главна дела написао у прве две деценије XX века. Мање познат, али врло популаран у своје време, био је и Карл фон Мелер. Врло је значајно да су обојица писали историјске романи и да је то био најзаступљенији и читаоцима најомиљенији жанр. Гутенбрун и Мелер били су врло плодни ствараоци и написали су по неколико романа чија се радња дешава у XVIII веку као „херојском добу“ подунавских Шваба. Гутенбрун је свој најчитанији роман *Велика швајцка сеоба* (*Der Grosse Schwabenzug*) написао 1913. и та књига убрзо је постала незаобилазна лектира у немачким кућама. Сматрана је готово неком врстом светиње. Како то обично бива, на историјску свест већине становништва академска историографија не утиче ни изблиза толико колико научно-популарна дела или романи. Гутенбрунове књиге, пре свега „Швабенцуг“, имале су пресудну улогу у обликовању особеног националног идентитета Немаца у Подунављу, њиховом поимању места и улоге које имају у прошлости и будућности свог народа и дела Европе у коме живе. Слика Немаца у Банату, али и њихових

суседа, Мађара, Румуна, Срба, какву је створио Гутенбрун, представља стереотип који су мање-више следили и други књижевници али и многи историчари. Најистакнутији Гутенбрунов епигон Карл фон Мелер прославио се већ својим првим романом *Вршачко јуначко дело (Der Werschetzer Tat)*, који се појавио 1936. године, а који су ондашња публика и критичари сравњивали са „Швабенцугом“. Имајући у виду не само важност и популарност Гутенбруна и Мелера међу Немцима који су живели у Срему, Банату и Бачкој, него и оно о чему су њих двојица писали, право је чудо да нису привукли већу пажњу српске научне јавности, како између два светска рата тако и касније. Наш познати германиста Миљан Мојашевић поменуо је ову двојицу писаца у свом обимном чланку из 1952. *Југословени у немачком роману између Првог и Другог светског рата уз освртње на раније доба*. Није разматрао њихова дела – из напомена се види да их није читао него се о њима обавестио посредно. Поменуо је Гутенбруна и Мелера само на крају чланка, у последњих неколико редова, тек толико да упозори јавност на њихов значај. „Било би интересантно проучити однос према темама с југословенског терена и код банатских Немаца који су писали на немачком и видети како се одразио лик југословенског човека и југословенског терена у њиховим делима, почев од Адама Милера Гутенбруна, који на пример, у свом роману ‚Götzendämmerung‘ описује тешку судбину националних мањина под мађарском влашћу, првенствено Немаца а затим Срба и Румуна, па преко шовинистички неинфицираног Ј. Е. Пропста и О. Алшера до Карла фон Мелера који у свом роману ‚Grenzen Wandern‘, пишући о банатским Немцима пише и о Србима, али већ и о Србима као властодршцима у односу на немачку националну мањину у Банату.“²

Гутенбрунови и Мелерови романи заиста нуде више занимљивих тема за оне које се баве изучавањем књижевности. С обзиром да говоре о једној мултиетничкој средини, садрже обилну и захвалну грађу за дисциплину која се данас помало помодно и звучно, назива „имагологијом“ („сликом другог“), а бави се тиме какве представе о неком народу постоје у књижевној традицији другог народа. Занимљиво би, такође, било када би се преко ових романа истражили међусобни утицаји српске и немачке књижевности. Ономе ко буде читао описе људи и збивања у Банату у XVIII веку из пера двојице Шваба, неминовно ће на ум пасти Милош Црњански и његове *Сеобе*. Тешко је веровати да Црњански није знао за Гутенбруна и Мелера, своје земљаке, чије су књиге биле толико читане међу Немцима у Банату. Док је радио при југословенском посланству у Берлину његова дужност је била да прати шта се у немачким новинама и књигама пише о Југославији а управо тада, 30-их година, Мелерова дела су штампана и прештампавана у гигантским тиражима. Ми сада на овом месту на сва питања не умемо да одго-

² М. Мојашевић, *Југословени у Немачком роману између Првог и Другог светског рата уз освртње на раније доба*, Зборник Филозофског факултета, књ. II, Београд, 1952, 293–332.

воримо. Тежак и одговоран посао поређења Црњанског са Гутенбруном и Мелером препустили бисмо радије онима који се баве науком о књижевности. Наша је намера да им овим чланком само побудимо радозналост и скре-немо пажњу на једно занимљиво и неистражено подручје.³ Наравно, на том подручју остаје довољно места и за историчаре јер Мелерови и Гутенбрунови романи, с обзиром на њихову друштвену мисију, представљају својеврстан феномен. Ми смо се овде ограничили на то да се укратко осврнемо на живот и дело Гутенбруна и Мелера и узмемо у разматрање само њихове најзначајније романе: „Швабентуг“, односно *Вршачко јуначко дело* – да изложимо укратко њихов садржај и са становишта историчара, кажемо нешто више о догађајима личностима који су у њима описани.

Адам Милер Гутенбрун (Müller Guttenbrunn) рођен је 22. октобра 1852. у месту Гутенбрун у данашњем румунском Банату. Потicao је из имућне сељачке породице. И поред тога провео је тешко и несређено детињство. Родитељи, Адам Лукхауп (Luckhaup) и Ева Милер, били су растављени. До тога је дошло што се његов деда противио синовљевом браку са лепом али сиромашном занатлијском ћерком. Ова се зато убрзо по рођењу детета преудала. Тако је дечак растао уз очуха и мајку – узео је њено девојачко презиме (Милер), коме је касније додао име завичајног села – Гутенбрун.⁴ Гимназију је уписао прво у Темишвару. Како је тамо настава била на мађарском језику, невољко је и мало учио, проводећи више времена у риболову на обали Бегеја. То се одразило на његов успех у школи. Разочарао је родитеље и једва их је убедио да му пруже још једну прилику. Школовање је наставио у гимназији у Херманштату, у Ердељу, где се настава одвијала на немачком. Завршио је гимназију и у јесен 1871. године почео је да похађа трговачку академију у Бечу. После студија добио је државну службу као телеграфски чиновник у Линцу. Тај посао га, извесно, није много привлачио, али му је остављао доста слободног времена тако да је могао да се посвети својој правој склоности – писању. Почео је да пише позоришне комаде и критике, а после неколико година одлучио је да остави чиновничко намештење и сасвим се преда интелектуалном раду. Преселио се 1880. године у Беч. У престоничком *Deutsche Zeitung*-у уређивао је фељтоне и писао позоришне критике. Већ 1886. постао је директор позоришта, прво Raimund Theater а потом Kaiserjubiläums-Stadt Theater. Оставио је видног трага у развоју аустријског позоришта јер се као националиста и пангерман, старао да измени репертоар у складу са својим уверењима. Мада је већину живота провео у Бечу, далеко од завичаја, није заборавио своје сународнике у Банату

³ Један кратак осврт на завичајну књижевност Подунавских Шваба дали смо у чланку: *Културно-просветни часописи Немаца у Војводини између два светска рата* (Зборник Матице српске за историју, 52, 1995, 155–171). Ту, међутим, с обзиром на тему, нисмо могли да подробније говоримо о Мелеру и Гутенбруну.

⁴ О Гутенбруну: Ferdinand Ernst Gruber, *Adam Müller Guttenbrunn, der Erzschwab*, Leipzig, 1921; Philipp Hilke, *Adam Müller Guttenbrunn, sein Bildungsgang*, Wolkswart, okt-dez. 1934, 1–7

и постао је један предводника борбе за њихов културни и политички препород. Био је иницијатор за покретање новина *Deutsche Tagblatt für Ungarn* (1897) и формирање Немачке странке у Угарској. И његов књижевни рад био је у служби борбе за национални препород подунавских Шваба. Прво је објавио романе *Сумрак идола* (*Götzendammerung*, 1908) и *Звона домовине* (*Die Glocken der Heimat*, 1910). Потом је уследило његово најзначајније дело, трилогија *Од Евџенија до Јосифа* (*von Eugenius bis Josephus*, 1913-1917) и роман *Мајстор Јакоб и његова деца* (*Meister Jakob und seine Kinder*, 1918). После Првог светског рата изабран је за посланика у аустријском парламенту, у коме се нарочито залагао да влада обрати више пажње на судбину Немаца који су остали да живе ван матице, у „државама наследницама“, тј. Чехословачкој, Краљевини СХС, Мађарској и Румунији. Као националиста био је разочаран огорченом класном борбом која се водила у парламенту и после годину и по дана вратио је мандат. Повукао се из политике и завршио своје друго велико дело, биографију најзначајнијег песника подунавских Шваба Николаса Ленауа: *Ленау њеничко срце свога времена* (*Lenau, Das Dichterherz der Zeit*, 1921). Адам Милер Гутенбрун умро је 5. јануара 1923. године у Бечу уважен као велики писац и борац за права подунавских Немаца, због чега је готово „канонизован“ као „Архившаба“ („der Erzschwab“) и „Будиоц народа“. Доцније га је националсоцијалистичка пропаганда величала као „духовног васпитача који је ширио идеју о немачком посланству на југоистоку Европе“ (*Südost-Sendugsieede*). Са друге стране, посебно од Мађара, Гутенбрун је критикован као пангермански агитатор, борац за германизацију Мађарске, како би се она, на крају припојила немачкој империји.⁵ И двојица Гутенбрунових синова, Херберт (1887–1945) и Родерих (1892–1956) бавила су се књижевношћу

Највећи и најчитанији Гутенбрунов роман је, као што смо већ поменули, *Велика швајцарска сеоба* (*Der Grosse Schwabenzug*). Објављен је 1913. године као први део трилогије *Од Евџенија до Јосифа*. Међутим, друге две књиге, *Цар доброг срца* (*Barmherziger Kaiser*) и *Јосиф Немачки* (*Josef der Deutsche*), које су изашле четири године касније, ни изблиза нису достигле популарност „Швабенцуга“, па је он и доцније најчешће издаван засебно. За тему је Гутенбрун узео насељавање Немаца у Подунављу у XVIII веку. Додуше, сеобе су почеле нешто раније, одмах после протеривања Турака из Угарске, значи пред сам крај XVII и трајале до првих година XIX века, али су размере организоване и масовне колонизације имале у Банату од почетка 20-их до краја 70-их година XVIII века. У то време на престолу су се сменила три владара: Карло VI, Марија Терезија и Јосиф II, па се у традицији уобичајила подела на три велике сеобе: Каролинску, Терезијанску и Јозефинску; тако је и Гутенбрун поделио свој роман-епопеју.

После Карловачког (1699) и Пожаревачког (1718) мира, Турци су потиснути из панонског басена у коме су владали век и по. Аустрија која је ова

⁵ Günter Schödl, *Am Rande des Reiches, Am Rande der Nation: Deutsche im Königreich Ungarn (1867–1914/18)*, in: *Deutsche Geschichte im Osten Europas, Land an der Donau*, 417.

подручја запосела našла се пред задатком како да одбрани границе, успостави власт, створи основу за привредни и културни развој новостечених области. Земља је била запарложена, друге привредне гране такође су замрле, насеља су била разорена или запуштена. Становништво, иначе малобројно, било је сасвим проређено дуготрајним ратом, глађу, болештинама, миграцијама. На простору Бачке и Срема највише је било Срба, који су се насељавали у овим крајевима у раздобљу од XV века, с тим што је велики талас стигао у последњих неколико деценија. У Банату су уз Србе најјачи елемент чинили Румуни. Поред њих, ту су се затекли у мањем броју и припадници других балканских народа, било да су стигли раније, у време османске владавине, или су мигрирали на север током последњих ратова: Грци, Цинцари, Бугари, сефардски Јевреји. Мађара је било мало јер су, током турских упада и пропасти Угарске државе, били или истребљени или се одселили. Већина сеоског становништва бавила се сточарством. Много је било дошљака из планинских крајева, па им је то било традиционално занимање – за земљорадњу нису показивали ни много интресовања нити су имали потребна знања и навике. Гајењу стоке посветило се и староседелачко становништво у другим деловима Мађарске јер је током ратова пружало веће изгледе на опстанак него обрада земље. У сваком случају земљорадња је и у погледу квалитета и кванитета била слабо развијена. Слично је стајало са занатством док су за трговину постојали бољи изгледи јер су многи дошљаци са Балкана били одлични трговци, са великим искуством и добрим пословним везама, посебно када се радило о трговини са Турском. У погледу вере, Хабзбурговци, главни заточници католичанства, добили су за поданике у јужним областима бројне православце, док су међу Мађарима, особито у средишњој и источној Угарској, превладавали калвинисти. Одмах по потискивању Турака, католичка црква је почела да ради на обраћењу православних и калвиниста. Рекатолизација Мађарске била је, између осталог, и у служби јачања власти Хабзбурговаца. Главни политички проблем проистигао је из чињенице да су крајеви из којих су Турци истерани историјски били део средњовековне Угарске. Хабзбурговци, руковођени тежњом да успоставе јаку централну власт на целој територији Угарске, позивали су се на то да им по „праву мача“ припада власт над ослобођеним подручјима. Са друге стране, мађарско племство, које се жестоко одупирало апсолутизму и бранило угарску државност, захтевало је да се све освојене земље поново инкорпорирају у Угарску, а да се поседи врате ранијим власницима. Отпор је био посебно јак у Ердељу који је претходна два столећа сачувао самосталност као вазална кнежевина Османског царства, и где су већину становништва чинили калвинисти. Устанак мађарског племства под Ференцом II Ракоцијем (1703–1711) угушен је после крвавих борби. Срби су стали на страну Беча и сукобили се са мађарским „куруцима“. У рату који су обе стране водиле крајње немилосрдно Срби су претрпели страшне губитке – у неким крајевима су скоро истребљени. Ипак, као граничари, нису били изложени укмећивању од стране угарског племства а привилегије су им омогу-

биле да на челу са народним првацима и свештенством одоле притисцима католичке цркве и постану озбиљан политички чинилац. Успостављањем Границе и њеним издвајањем из надлежности жупанијске адиминистрације, двор је успео да обезбеди знатне војне снаге за одбрану границе према Турској и интервенцију у случају побуне Мађара.

Замисао о „импопулацији“ опустелих подручја Угарске наметала се док је Велики бечки рат још трајао.⁶ После одсудних победа хришћанског оружја – освајања Будима (1686) и у бици код Харшања (1687) – постало је извесно да ће Турци бити потиснути из овог дела Европе. У Бечу је одбор стручњака за економска и војна питања, који је установио цар Леополд I, саставио обиман докуменат од 500 страница у коме су изнети предлози за даљи развој Угарске, између осталог и за њено насељавање. Радом овога тела руководио је Кардинал Леополд Колонић који ће у наредним годинама, на челу Неоаквистике (*Neoaquistica commisio* – комисија за новоприпојена подручја), играти кључну улогу у Угарској (између осталог, задао је много мука, Србима и патријарху Арсенију Чарнојевићу). У Колонићевом плану главно место заузима привредна обнова земље. Те су замисли биле засноване на начелима камерализма (од речи *Kammer* – комора, канцеларија) економске политике, какву су спроводиле немачке апсолутистичке државе, значи и Аустрија. Дужност државе била је да плански, применом низа мера, фискалних, просветних и принудних, унапређује економију и тако обезбеди благостање поданика и, наравно, увећа своје приходе. Развој привреде био је у тесној међузависности са демографским потенцијалом. Зато је држава морала да различитим средствима ради на увећању броја становника: од подстицања раста стопе рађања и спонтаног усељавања до организоване колонизације тамо где је стање било критично. Мада су при планирању и спровођењу колонизације аустријски владајући кругови истицали само економске разлоге, нису губили из вида сложеност прилика у Угарској и водили су рачуна о другим циљевима: политичким, националним, верским, војним. Колонић се залагао за то да предност при насељавању имају Немци. При томе није имао на уму само њихове радне навике и вештину у земљорадњи и занатима него и то да се „Краљевина или бар њен већи део постепено германизују, да се мађарска крв склона револуцијама и немирима умери немачком и тако се усмери ка постојаној оданости и љубави према свом природном господару, наследном краљу.“ Колонићева комисија донела је 11. августа 1689. први Патент о насељавању (*Impropulationspatent*). Да би се колонисти привукли, нуђене су им бројне повластице, између осталог: јефтине цене земље, право наслеђа на кућу и имање, ослобођење од пореза на три године за домаће и пет за стране усељенике, ослобођење од царина за увоз грађевинског материјала. Патент је наишао на тако повољан одзив, да су 1699. власти у Моравској и Шлезизи морале да забране исељавање у Угар-

⁶ О колонизацији Подунавских Шваба: Márta Fata, *Einwanderung und Ansiedlung der Deutschen (1689–1790)*, *Deutsche Geschichte im Osten Europas*, Land an der Donau, 89–197.

ску. Овај први талас колонизације брзо се зауставио. Избио је Ракоцијев устанак, потом и аустро-турски рат.

Тек по смиривању стања у Угарској (1711) и ослобођењу Баната (1718) створени су предуслови за масовнију колонизацију. Правну основу за насељавање представљале су одлуке Угарског сабора, које је 1722/23. санкционисао цар Карло VI, који је донео нови Патент о колонизацији. Начин на који је насељавање вршено, и положај колониста, зависили су од државно-правног статуса појединих територија јер су на њима и поседнички односи били другачији. Банат је од 1718. до 1778. био домен круне, у надлежности Дворске коморе у Бечу. Мада је де јуре припадао Угарској, остао је ван домаћаја мађарског племства и жупанијске управе. Дворска комора и Дворски ратни савет установили су Земаљску администрацију Темишварског Баната која је управљала покрајином и бринула о спровођењу колонизације. У осталим деловима Угарске, укључив и Бачку, део земље враћен је племству, а део је био под управом Угарске дворске коморе. Мађарски племићи добијали су земљу натраг под условом да докажу да су раније били њени власници и да плате 10% за „ослобођење од оружја“. Многи од њих нису имали доказа или новца да плате, често ни једно ни друго. Велике површине поседа без господара припале су Угарској дворској комори која је тако постала најбогатији феудалац у земљи. Знатне поседе дали су Хабзбурговци, као награду за ратну службу својим војсковођама: Капрари, Ветеранију, Мерсију, Евгенију Савојском. Енеја Силвије Капрара добио је у Барањи Шиклошко властелинство са 23 села а Евгеније Савојски Беље са 26 села. Што се Бачке тиче, један њен део, насељен Србима, био је у саставу Потиско-поморишке границе, значи под непосредном управом Беча, изван надлежности угарске власти и племства; други, врло пространи део остао је власништво круне; за властелинства је било места једино на северу области али је и тамо најјачи земљопоседник био гроф Антал Грашалковић, председник Угарске дворске коморе. Тако је насељавање подручја која су стајала под жупанијском влашћу углавном имало карактер приватне иницијативе – спроводили су је црквени и световни феудалци – док је Банат колонизован већином плански, од стране централних власти у Бечу.

У средишњим деловима Угарске, феудалци су се сами старали да населе своје поседе. При томе неки нису обраћали много пажње на етничко порекло или вероисповест кметова, па су давали сесије православним Србима као и Мађарима и Немцима, католицима и протестантима. Тако је, на пример, главнокомандујући куруца гроф Шандор Карољи иначе способан економ, убрзо по свршетку устанка против Беча, 1712. године, на својим поседима осим Мађара и Румуна, почео да плански насељава Немце. Уважавао их је као добре раднике и давао им низ погодности. Са друге стране, у многим случајевима националност и религија земљопоседика играле су улогу при одабиру усељеника, пре свега код црквених великодостојника немачког порекла који су гледали да доведу своје сународнике, католике. Приватна колонизација у Мађарској, као и државна у Банату, добила је велики замањ

1723. после Патента Карла VI. Неки земљопоседници са већим капиталом послали су своје људе у Немачку да врбују насељенике. Ишла им је на руку чињеница да је тамошње становништво већ било довољно узбуњено јер су 1722. царске власти вршиле пропаганду за колонизацију. Поједини мађарски феудалци гледали су да различитим средствима, обећањима па и силом, задрже Немце који су пролазили у близини њихових поседа на путу за Банат. Доцније се дешавало да избију сукоби између земљопоседника и немачких насељеника због различитог тумачења или непридржавања уговора склопљених приликом насељавања (то је једна од тема којом се бави Гутенбрун у „Швабенцугу“). Осим као сељаци, Немци су се у већем броју настањивали у Угарским градовима. Нарочито су били на цени као занатлије. У Бачкој су Немци, као и Мађари, почели да се насељавају масовније после 1751. године, када је развојачена Потиско-поморишка граница, и када су се многи Срби раселили из тих области. Осим насељавања из Немачке, врло је важна била тзв. унутрашња колонизација. Наиме, немачко становништво показивало је изузетно велику покретљивост и честе су миграције из места у место из области у област. Неретко се дешавало да становници неког немачког села оснују нову колонију. Нарочито је велики био број оних који су, да би се решили притиска феудалаца, напуштали подручја под жупанијском управом и одлазили у Банат.

Планска и систематска колонизација од стране државе изведена је, као што је већ речено, у Банату и о њој су доцније немачки историчари и књижевници највише писали, величајући је као велики подухват Аустрије у цивилизовању овог дела Европе. Заиста, за релативно кратко време од 60 година, колико је Банат био под коморском управом, постигнути су импресивни резултати – изграђена су села и градови, вршени обимни иригациони радови, унапређена привреда. Велике заслуге у томе имао је гувернер Баната, гроф Клаудиус Флоримунд Мерси, коме је немачка историографија одавала велико признање, а био је и омиљен лик у Гутенбруновим и Мелеровим романима. Као и принц Евгеније Савојски, „Племенити витез“, највећи национални јунак подунавских Шваба, и Мерси је оличавао немачки продор на југоисток Европе, моћну и незауостављиву стваралачку енергију западног човека. Мерсију је, као истакнутом војсковођи, управа над Банатом и поверена на препоруку Савојског, и он је ту дужност обављао од 1717. до 1733, значи у време када су ударани темељи за преображај ове области. Мерси је заиста предано радио и планирајући и спроводећи у дело своје замисли. Што се насељавања тиче, подстицао је повратак Срба, Румуна и Мађара који су избегли из Баната током рата и почео је 1722. велику колонизацију Немаца – Каролинску. Карло VI обратио се и протестантским и католичким кнежевима у Царству са молбом да дозволе одлазак својих поданика који желе да се иселе, како би се новоосвојене земље „као предзиђе Хришћанства запоселе немачким људима“. По Мерсијевом плану, Немце је требало настанити на северу дуж Мориша, а на југу дуж Дунава, као и дуж осовине која спаја ове две реке а коју чине тврђаве Арад, Темишвар и Нова Паланка. Највећи

замах имала је колонизација у прве четири године, када је пристигло 3–4.000 породица, односно 12–15.000 душа, и основано 60 насеља. До застанка дошло је 1726, када су огромне своте новца предвиђене за колонизацију преусперне и потрошене за регулацију тока Бегеја. То је било неопходно и због побољшања саобраћаја и да би се исушиле мочваре, легла маларије која је косила колонисте. Мерси је подстицао и грађевинску делатност, пре свега зидање вароши и тврђаве Темишвара, средишта Баната и целог југоистока Монархије. Колонизација је настављена после Мерсијевој смрти, 1734. године, када су осим већег боја Немаца насељени Италијани, Шпанци, Бугари.

После три године дошло је поново до прекида који је, међутим, потрајао три деценије. Уследили су ратови са Турском (1735–39), за Аустријско наслеђе (1740–48), Седмогодишњи (1756–1763). Тако је у првом раздобљу владавине Марије Терезије финансијска моћ круне била ослабљена. Због дугова, двор је од 1759. до 1769. Банат дао управу Бечкој државној банци. Колонизација, додуше, није сасвим замрла, али није имала размере као у Карлово време. Насељавање је наишло на отпор српских и румунских одгајивача стоке који су уживали право на испашу на великим просторима. Држава је од њих имала знатних прихода, којих није могла лако да се одрекне с обзиром да јој је новац био преко потребан. Становнике Баната озлоједило је и то што је Марија Терезија од 1744. до 1768. насељавала криминогене особе: лопове, просјаци, скитнице, проститутке. То је прекинула после одлучног протеста свог сина Јосифа II. Тек 1763. по свршетку Седмогодишњег рата, Марија Терезија је издала Патент о колонизацији, по коме је требало да буду насељени ратни ветерани и инвалиди, али су царски комесари врбовали и имигранте у Немачкој упркос протестима тамошњих владара. Терезијанска колонизација текла је врло организовано, али су примењиване и насилне методе. Да би се обезбедио простор за Немце, било је случајева принудног расељавања румунског, српског и мађарског становништва. Нарочито су притиску били изложени Румуни, о чијој су лојалности и радним навикама власти имале врло лоше мишљење. Староседеоци су, такође, били принуђени да помажу колонистима при градњи кућа, неки пут да сами то раде. Немачки насељеници уживали су низ погодности и државну помоћ. Углавном, до 1774. живело је у Банату 43.000 Немаца и чинили су 12% становништва. Колонизација Баната у време Марије Терезије стајала је око два милиона гулдена – двоструко више него колонизација Бачке и поседа Угарске дворске коморе заједно.

Јосиф II, велики реформатор, путовао је у Банат три пута и није био сасвим задовољан успехом колонизације. Није одобравао принудно расељавање староседелаца, сматрао је да су села бедна и прљава, куће неудобне и лоше грађене. У Јозефинској колонизацији, насељеници из Немачке добили су још већу помоћ од државе но раније, између осталог, кућу, земљу, пар волова, два коња, кола, плуг, семе, брашно, новчану помоћ. Издат је 1781. Патент о толеранцији, којим су протестанти изједначени у грађанским правима, па је почело и њихово усељавање у Банат, које је 1724. било обуставље-

но. Јозефинска колонизација била је врло масовна. За свега три године – од 1784. до 1787. у Бачкој је насељено 3.088 у Банату 2.439 породица, односно на целој територији Угарске 9812 породица или 44.699 душа.

Из Немачке за Југоисток Европе ишло се, углавном, воденим путем, Дунавом. Тако су долазили и колонисти. Њихово путовање текло је у две етапе: до и од Беча. Прву деоницу прелазили су самостално, а у Бечу су организацију и трошкове пута преузимале аустријске и угарске власти или поједини феудалци. За колонисте из југозападних делова Царства: Предње Аустрије, Баден-Виртемберга и Алзаса главна сабирна тачка био је Улм а за оне из Фалачке и Хесена – Регенсбург. Улм је као почетна тачка за пловидбу Дунавом био од XIV века важан центар за трговину са осталим подунавским земљама. У време продора Турака и њихове владавине на југоистоку град је финансијски ослабио, па му је прилив колониста омогућио да се опорави. Свесни тога, становници Улма били су врло предусретљиви према путницима. Колонисти су се окупљали и укрцавали и у другим мањим местима на горњем току Дунава: Донауверту, Гинцбургу, Ехингену, Виблингену, Лаунгену, Марксајму. Бродови су кретали од Улма ка Бечу једанпут недељно. Раздаљна је износила нешто више од 100 километра али је пловидба била прилично опасна због брзака, стена и вирова. Зато је путовање по лепом времену трајало 6 до 9 дана а по киши и магли 12 до 14 дана. Коришћени су бродови на весла, плитког газа, који су могли да укрцају до 400 људи. Највише су у превозу колониста употребљавани тзв. Zillien или Schwabenzillien (дереглије швапске дереглије) и Plätten тј. Ulmer Plätten (плоче, улмске плоче), који су грађени за 20, 80 или 150 путника. Швапске дереглије биле су на брзину грађене, грубо тесане, некатранисане, предвиђене за једнократну употребу, па је путницима у брзацима горњег Дунава живот стално био у опасности. По доласку на одредиште, у Бечу, Пешти или неком од мађарских пристаништа, ова јефтина пловила су расклапана и продавана као огревно дрво, а у Бачкој и Банату продавана су колонистима као грађа за куће. На већим бродовима постојале су у средини дрвене колибе подељене у две просторије, које су служиле као склониште путницима. Насељеници су на пут кретали најчешће у мају и јуну, да би избегли и студени и велике врућине, па су у то време пристаништа била пуна света и чекало се данима на укрцавање. Два дана пре доласка у Беч колонисте и њихов пртљаг прегледали су комесари, издавали им пасоше и давали најсиромашнијима новац за путовање. У предграђу Беча Розау колонисти су искрцавани и чекали упутства за наставак пута. Малобројни који су имали новца, одседали би у скромним гостионицима, док је већина боравила под ведрим небом. Ту су добијали пасоше који су важали до одредишта и добијали новац за следећу етапу путовања – последњу рату добијали су када стигну на циљ. И поред свих тих повластица, не треба мислити да су аустријске власти биле сувише издашне – неке друге земље, на пример Пруска, сносиле су за своје насељенике све трошкове, не само путне – од полазишта до одредишта. Колонисти

су пловили Дунавом докле год је то било могуће, а потом настављали путовање колима и пешице.

Немци се нису лако сналазили у новом окружењу. Неприлагођени панонској клими умирали су у великом броју од маларије, туберколозе и других болештина. Страдали су, посебно 1738, од турских упада. Срби, Мађари и Румуни, навикли на суров живот у опустелој земљи, на Турској граници, углавном су потцењивали дошљаке из Немачке јер им нису им изгледали дорасли да се изборе за опстанак у тим условима.⁷ Ипак, Немци су релативно брзо економски напредовали и ускоро су њихове вештине у земљорадњи, занатима и култура живљења постали пословични међу суседним народима. Тегобе из времена колонизације остале су упамћене у традицији. Најсажетије су исказане у пословици „*Tod – Not – Brot*“ јер у овом тројству прва беше Смрт, па потом Мука да би на крају стигао Хлеб, односно благостање.

У погледу језика, културно-историјског развика, социјалне структуре, начина живота и менталитета, Немци на југоистоку Европе нису представљали јединствену целину. Најбројнију и најкомпактнију скупину чиниле су подунавске Швабе, колонизоване у Бачкој, Барањи, Срему, Банату, односно на територији данашње Војводине, југоисточних делова Мађарске и румунског Баната. Уочи Другог светског рата било их је укупно око два милиона, од којих је нешто више од 300.000 живело на подручју Војводине. Саси који су од средњег века настањени у Ерделу били су малобројнији од Шваба, као и Немци који су раштркани живели по градовима у Мађарској и Хрватској. Немци у Словенији представљали су продужетак матице, осим мале изоловане групе у Кочевју (*Sprachinsel Gotschee*). У Босни је било нешто Немаца који су дошли као стручњаци и чиновници после аустроугарске окупације 1878. (постојала су и две мале немачке сеоске колоније). Упркос називу, подунавске Швабе насељаване су из различитих делова Немачке, чак не већином из Швапске, односно Баден-Виртермберга. Више је било колониста из Баварске и Алзас-Лорена. Много их насељено из Фалачке и Хесена. Разлике у говору и обичајима понели су колонисти из старог краја, а населили су се на великом простору, од Дунава до Трансилванских Алпа, па подручја на којима су били гушће настањени нису обухватала више од неколико општина. Измешани са другим народима развили су један изразито индивидуалистички начин живота, при чему је осећање заједништва ретко прелазило границе самог села. У време националног буђења које је захватило остале народе Хабзбуршке монархије, Швабе су остале по страни. Живели су углавном на селу или у мањим градовима. Њихова малобројна интелигенција, јурећи за државном службом и каријером, напуштала је завичај и гравитирала ка Бечу, не показујући много интересовања да ради на просвећивању својих сународника. У време револуције 1848. Швабе су први пут покренуле питање својих националних интереса, али не тако бурно, са оружјем у руци, као Срби и Мађари. После слома мађарске револуције, 2. октобра 1849. го-

⁷ Душан Поповић, *Срби у Војводини*, III, 183–188.

дине представници 13 банатских општина упутили су молбу цару Фрањи Јосифу да се образује једна „Швапска грофовија“ под непосредном управом круне. До успостављања овакве, посебне, територијално-административне целине није дошло. После Аустро-угарске нагодбе 1867. године почело је убрзано однорађавање. Без изграђене националне свести, политички неорганизоване Швабе тешко су се одупирале мађаризацији која је узела толико маха да су се њене последице осећале и биле са напором отклањане све до 1944, односно до егзодуса Немаца из ових крајева. Почетак националног освешћивања и окупљања десио се под крај XIX века XX, а један од провобораца на кулурном и политичком пољу био је Адам Милер-Гутенбрун. Својим романима, пре свега „Швабенцугом“, хтео је да улије самопоуздање и самопоштовање својим национално клонулим сународницима.

У „Швабенцугу“ преплићу се судбине неколико главних јунака – и стварних, знаменитих, историјских личности и измишљених ликова обичних сељака и занатлија. Писац уопште није залазио у њихов унутрашњи свет – страсти, жеље, побуде да крену на пут. Слабо се старао и да разради карактере. Предочио је низ крајње поједностављених архетипова, поводећи се за устаљеним фолклорним представама. Ту су стамени и вредни немачки колонисти, мудри, строги и правични цареви и државници, осииони мађарски племићи, полудивљи и пљачки склони (мада, ипак, колико-толико лојални) српски граничари. Гутенбрун је терао дотле, да међу немачким насељеницима никоме није приписао ни ситну ману, ни најбезазленији порок. Говори и о животу у градовима, највише у Бечу и Темишвару, али ти описи пре изгледају као да су преузети из извештаја надареног путописца, него као књижевна имагинација. Роман доста подсећа на дело неког историчара с половине XIX века, који се препустио уживљавању (*einfihlung*) не би ли читаоцима боље дочарао атмосферу једног прохујалог доба. Ту је историја насељавања испричана јасно и недвосмислено – као велика епопеја у освајању и цивилизовању Подунавља, као херојско доба у прошлости Аустрије и подунавских Шваба.

Гутенбрунов „Швабенцуг“, почиње, као и *Сеобе* Црњанског, на реци, на Дунаву, само што је обала у роману Црњанског блатњава са маглом обавијеним врбацама, а у Гутенбруновом делу је у Улму где „послови и живот цветају“. Срби и Немци крећу у супротним правцима: Срби ка богатој и уређеној Немачкој, а Швабе у полудивљи Банат.⁸ Ипак, Вук Исакович и његов „полк“, који полазе у рат „на Францега“, ништа добро не слуте, нити их шта добро очекује. У Улму госпођа Тереза Плес из градића Блаубојрен креће у Банат, своје будућем мужу који је у „растурченом Темишвару“, као храбри пионир, отворио гостионицу по европском узору. Мада осећа стрепњу од пута у непознату и дивљу земљу, фрау Тереза пуна је вере у нови почетак. Она брижљиво пакује ствари које ће добро доћи у туђини постељину и поцинковано посуђе („гешир“) које су израдили ваљани мајстори из Нирнбер-

⁸ Користили смо издање: L. Stackman Verlag, Leipzig, 1935.

га. Вереник је наручио да се за њу и њене пратиље посебно сагради брод са удобном кабином која има две собе и кухињу. Одабрао је и младог „шифмајстера“, способног да заповеда grubим лађарима и који, за разлику од других, није зазирао од пута за Банат. „Часни бродарски цехови из Улма, Регенсбурга и Пасауа неће да плове даље од Беча, јер се у такво ђаволово дело не разумеју. Доле за Угарску нека плови ко хоће, тога се лађари из Улма не прихватају.“ У крчмама у Улму грађани и сељаци расправљају о Банату. Чују да је та земља права гробница Шваба, да има болештина, да прети опасност од Турака. Ипак, то су здрави, снажни људи са много синова, и привлачи их могућност да обезбеде будућност за своје породице.

Бродови са колонистима крећу. Успут одјекује песма. Звонки девојачки гласови певају о љубави, цвећу, завичају (каква разлика у односу на страшно отегнуто ојкање Исаковичевих граничара). У Регенсбургу се укрцава један од главних јунака романа Филип Траутман, отеловљење свих врлина које поседују сељаци као „со земље“. „Дуга сељачка кола са арњевима покривеним платном за цакове, која су вукли риђан и вранац, усмеравана руком једног наочитог човека савијала су са Нирнбершког пута у град. Два снажна полустасала млада момка ишли су с лева и десна, сваки је имао кременачу обешену о раме. За њима је корачао млади слуга, који је дувао у гајде неку стару игру. Из кола су виркала деца, а мајка им је показивала Дунав и многе људе на обали. На стражњем делу кола стајала је кошара пуна шарене живине, а певац је по други пут извикивао своје кукурику“. Траутман је протестант из Фалачке (Палатината), самосвестан и одважан човек који не уступа ни пред киме. Отресито и дрско је разговарао са представницима власти, који су му претресали кола тражећи протестантску Библију, чије је уношење у Аустрију било забрањено. Није хтео ни да таји да је аугсбуршке вероисповести.

Шта насељенике чека у новом завичају? Није исто било у Угарској и царском Банату. Темишвар, мада тек ослобођен од Турака, већ почиње да се развија под строгим и праведним Мерсијем. Он се са једног од својих инспекционих путовања враћа у град. Његов тешки четворопрег прате двојица мргодних хајдука, који кнутом растерују псе и тамнопуту дечурлију која чувају козе. Наспрам „јадних турских брвнара“ дижу се полузавршене зграде од цигала зидане по западном узору. „Над полусрушеним минаретом вије се црно-жута застава. Над мошејом која се претвара у цркву сија крст на залазећем сунцу. Улице у које су долазила кола биле су оживљене шареном гомилом, чије су се ношње преливале у свим бојама. Срби, Влахиње, Грци, Јермени. Немци у дугим бојеним хаљинама, у белим, црвеним и жутиим чарапама, са тророгим шеширима и курјуком на потиљку ишли су пословно својим путем. Као стабла високи гренадири са медвеђим шубарама, наоружани сабљом и прутом, стајали су ту и тамо на раскрсницама и оштро мотрили на кретање народа.“

Мерси, крупна снажна војничина, прекаљен у многим ратовима, визионарски размишља о Банату – ту ће једнога дана израсти лепо и уређени гра-

дови, као они у Немачкој.⁹ Уз гувернера је његов млади болешљиви братанац, који је нетом стигао из Беча и тешко се привикава на мочварну климу и провинцијску чамотињу. Диви се стричевој снази и увиђа величанственост и далековидост његових планова. Мерси живи једноставно, не воли лицемерје и пренемагање. Он је оличење епохе рационализма и просвећености – неће да трпи ни језуите ни мађарски феудализам. Језуитима скреће пажњу да је паметније градити школе и јавне зграде него дати паре њима да роваре и саветује им да напусте Банат. Наглашава да у Банату Мађара нема – та земља је слобођена јунаштвом и крвљу царске војске а мађарско племство би сада да је присвоји. У аудијенцију позива и представнике Срба, кнеза и попове („knes und popen“), и тражи од њих да објасне зашто хушкају народ против Шваба. Српски свештеници изгледају „мало дивље али стамено и мужевно“. Жале се Мерсију што је само католицима, а не и осталима, дозвољено да станују у граду. Скрећу му пажњу да су Срби овде живели пре Немаца. То је смиреног гувернера јако разгневило – не може се указати поверење онима који су доскора живели у турском ропству. „Постаните поново људи, па онда дођите да тражите своја права“. Од те Мерсијеве вике српски свештеник се није уплашио нити је устукнуо. Мудро је сачекао да се гувернер истутњи, па је сасвим смирено наставио са причом тражећи права за Србе. Мерси је, иначе, забринут зато што добија вести да су неки бродови са немачким колонистима успут нестали, а да је судбина путника неизвесна. Одлучује да лично извиди ствар. Између осталог, обилази и српска села уз Дунав и Тису, скупине јадних колиба. Примећује да међу одрпаним граничарима има и боље одевених и то у немачка одела. Почиње да сумња да су они пресрели и опљачкали немачке колонисте, можда их и побили. Међутим, стасити, млади и окретни српски подофицир успева да га увери да није тако. Граничари јесу склони пљачки, понешто су и отели Швабама али их нису задржавали нити заробљавали. Начуо је да то чине Мађари, горе у Барањи (Швапској Турској).

Насупрот мудрој Мерсијевој управи у Банату, мађарско племство у Угарској понаша се самовољно. Безобзирног, охолог угарског племића у роману оличава барон Иштван Паркоци (Parkoczy), „барон Пишта“, окорели куруц. Он живи на властелинству Добок код Мохача. У ствари, једино имање које легално поседује је Паркоц али је без икаквих доказа насилно присвојио Добок, Сент, Мартон и Апар. Он сам није никакав економ нити су његови кметови Мађари вични земљорадњи. Паркоцијево богатство, на које је поносан, састоји се од 2.000 оваца и 1.000 свиња. „Замак“ у Добоку такође је јадан. Једини намештај у дому барона Пиште чине: „масивна клупа без наслона и пар

⁹ Florimund graf von Mercy (1666–1734) рођен је у Лонгвију у Лорени. Борио се од 1683. у аустријској војсци против Турака. Потом је био војсковођа принца Евгенија у Рату за шпанско наслеђе. Био је заповедник приликом освајања Сицилије. Грофовску титулу добио је као гувернер Баната. У Рату за пољско наслеђе борио се у Италији где је и погинуо у јуришу на утврђени замак Крочета код Парме.

столица које изгледају као да их је тесар правио.“ Бароница Хелена је отмена, потиче из породице Ердеди одане Бечу. Барон Ердедије, као и све „fidelis-e“ и „schwartz-gelber-e“, презире и мрзи из дна душе. Бароница, опет, свога мужа сматра грубијаном и пијанцем, на шта се он не обазире – „пићу колико ми прија“ (то је увек много). Њих двоје једва говоре. Барона то много не тишти, јер има наложницу, лепу Куманку ватрених очију, Катицу (Katitz). Гутенбрун слика један уобичајен дан код Паркоцијевих (поглавље „Код Куруца“). Барон и бароница очекују вечеру. Ту је и баронова десна рука, представник локалне интелигенције, нотар Маротнфи, једна страшна испичутура. Стижу из лова синови Андор и Пишта два момка „полудивљег изгледа“. Андор усхићено тегли у собу два убијена вука и дивљег вепра за којима остаје крвав траг. Мајка је згрожена а барон блиста од поноса. Одмерава улов, закључујући да се од вучјег крзна може направити добра бунда а вепар ће, наравно, завршити у гулашу. У том стиже и вечера. На велики груби храстов сто износи се комадешка овчијег сира и лонац гулаша који сви кусају дрвеним кашикама из плеханих тањира. Док обед траје, баронов верни слуга, стари хајдук Јанчи, доноси непрестано бокале са вином а после вечере приноси господи запаљене турске чибукe. Када су се поднапили, Андор почиње да удара у цимбало а Пишта да пева песме из Ракоцијевог устанка које је научио од очевих сабораца. Речи песме у којој се страшно прети Немцима Гутенбрун је највероватније измислио:

*Ова земља је без ђремца
Ако би је и са свештом мерио
Пшеницу чувај овде, злато и сребро
Које цареве свиње прождиру
Ој, ој.
Раније Мађари нису били
Толики мамелуци
Данас њак влада Немац
А ми треба да се кукавички сађињемо
Ој, ој.
Раније још имасмо хаљине
Богајто везене, надалеко познајте
Данас се носе немачка одела
Немачки су шешир, кајути и чакшире
Ој, ој.
Псећи роде немачки
Дошљачки олошу
Ускоро ће се јојавити Ракоци
И свезаће вас у снопље
Ој, ој.*

Обед код барона траје до дубоко у ноћ, док нотара Мартонфија, мртвог пијаног, слуга не убаца у воловска кола и одвезе кући. Заплет почиње када у Барању стиже Филип Траутман са породицом. Указао му се приказ боготдане али запуштене земље. „Овде није видео ништа до кукуруз, бундеве, паприку и сточарство најниже врсте. За кромпир се није знало ни по имену. Није видео пшеницу. Бољих врста земаљских плодова није било ни за семе. Ниједног стабла воћа надуго и нашироко! Ни цвећа, ни птица певачица. Дивље јабуке и крушке расле су на ободима шума, нико није марио за то да би се оне могле калемити. Трње и шипак цикљали су око храстових и тополових шума у којима су живеле дивље пчеле. Црни хлеб, суво месо, сланина и овчији сир били су главне намирнице госпде. Зимски су уз то могли доћи кобасице и дивљач. У бескрајној области, у јадним колибама, које су се једва издизале изнад земље, живело је пар стотина кметова.“ Одважни и вредни немачки сељак одмах је увидео да би се радом ова земља могла претворити у рај. Свратио је код Паркоција да би поправио кола а барон и нотар Мартонфи обрлатили су га да остане. Обећавали су му онолико земље колико може да обради, с тим да ће после три године бити ослобођен од десетка и моћи ће да је откупи. Траутман је прионуо на посао. Посејао је пшеницу и почео са градњом куће, али не земунице или „набијаче“, као сељаци у околини. Он и његова породица су вредно на обали Дунава од иловаче правили опеку коју су сушили на сунцу. Стигли су немачки мајстори из околних места и ускоро је никла пристојна кућа. Видевши Траутмана на делу, Паркоци је увртео себи у главу да своје поседе треба да насели Немцима и тражи од Мартонфија да му доведе „још тих Шваба“, макар и силом, па су његови људи, што убеђивањем, што притисцима, задржавали немачке колонисте који су путовали Дунавом за Банат.

У Гутенбруновој причи о Траутмановом пионирском подухвату занимљива је епизода са кромпиром. Током прве јесени, када су посвршавани сви послови, породица је могла да предахне. Траутмана је једино мучило што никако нема кромпира. Међутим, једнога дана његова жена приметила је како мужевљев рођак, 19-годишњи горостас, Мац (Матијас) седи утучен. Ухватила га је носталгија за завичајем и мајком која је остала сама. Траутман је нашао срећно решење: нека момак оде кући у Фалачку, у Бобенхајм, обиђе мајку и пријатеље и оданде донесе кромпир. Мац је тако и учинио. Отишао је у Немачку и бавио се тамо неко време. Земљаци су га снабдели врећом кромпира и целом хрпом поклона и писама за рођаке у Мађарској. Снажни момак је упртио тежак, драгоцен, терет и пешице дошао до Регенсбурга. Ту је, већ изнурен, увидео да тако натоварен ни за три месеца неће стићи до Беча. Нашао се у недоумици ког дела терета да се ратосиља: дарова, писама или кромпира. Пало му је на ум да је најбоље решење да испут једе кромпир. Тако неће бити гладан, постепено ће смањити терет а кромпир ће свакако остати довољно за семе. Када је дошао до Будима установио је да је у врећи преостало само 10 кромпира. Посрамљен и очајан покушао је да у граду пронађе и купи кромпир код Шваба колониста. Узалуд. Стигао је

у Добок у октобру са тих 10 кромпира. Траутман их је, као највеће благо, брижљиво чувао до пролећа. Кромпир је родио десетоструко – 100 комада које је требало сачувати за семе догодине. Осиони Паркоци, који је као Кербер бдео над својим десетком, дочуо је од ухода да Шваба има неку чудну биљку у башти. Дојахао је пред Траутманову кућу и захтевао свој део. Овај је залуду покушавао да му објасни да се сав урод мора сачувати за семе и да ће тек наредне године моћи да се једе. Барон није хтео да попусти па му је Траутманова супруга припремила његових десет кромпира које је у сласт појео и одушевио се (тако је, ваљда, установљена једна значајна панонска кулинарска тековина – паприкаш са кромпиром).

Расплет је наступио после три године. Једно јутро Шваба је дошао код Паркоција. Овај га је с врата дочекао речима: „Шта хоћеш, ти сељаче. Колико си ми врећа кромпира поново довукао. То је био његов одговор на јутарњи поздрав Филипа Траутмана.“ Шваба му је сталожено одвратио да му десетак више неће плаћати. Испоставило се, на огромно Паркоцијево изненађење, да Траутман поседује писмену копију уговора да ће за три године бити ослобођен од десетка и купити земљу. Барон је мислио да је то само празно обећање. Уговор је сачинио Мартонфи а Паркоци га је потписао – обојица, наравно, нису били трезни, а нису се ни надали да ће се неки сељак одважити да затражи своја права. Барон је љутито праскао, псовао нотара, тражио свој бич или „фокош“¹⁰ да научи памети дрског Швабу. Стамени Траутман, за главу виши од њега, владао је собом. Мирно је опомену племића да га не вређа, извадио је кесу са новцем и саопштио му да ће га тужити суду. Паркоци је, запрепашћен овом дрскошћу, ставио до знања недотупавном Немцу да такви процеси у Мађарској могу да трају и сто година. Узалуд, Траутман је знао да правда једног хабзбуршког краља мора бити ефикасна „Имао је боље мишљење о својој новој домовини“ од Паркоција.

До отворене побуне немачких сељака дошло је када је Паркоци ухватио два Траутманова сина и наредио да се туку по табанима – ту турску казну је, иначе, често примењивао. Када су младићи, крвавих ногу, колима довезени кући, њиховог оца и остале Швабе обузео је страشان гнев праведника. Наоружани пушкама, косама и вилама нагрнули су у Паркоцијево двориште. Залуд је барон претио пиштољима и дозивао своје слуге, бивше куруце – њих су већ заробили немачки сељаци. Траутман је суспрегао свој гнев и тражио од Паркоција да ослободи колонисте феудалних давања. Овај је и даље презриво претио и праскао. Швабе су хтеле да га положи на клупу и изудају по табанима, али их је Траутман обуздао јер се његова племенита нарав противила таквој варварској казни. У том тренутку стиже и царска коњица, десет јахача. На њиховом челу био је један наочити пуковник – нико други до баронов син Андор. Он се још раније завадио са оцем због његове везе са Куманком Катицом. Напустио је дом и прво је уточиште нашао међу бећарима на једној чарди. Потом је, као прави син своје мајке из породице Ерде-

¹⁰ Пастирски штап са савијеном металном главом.

ди, ступио у царску војску. Наравно, тај његов чин јасно је сведочио да се и међу Мађарима нешто мења, и да млађе поколење увиђа да боља будућност Угарску чека ако се буде помирила са Бечом, одакле долази свеколики напредак.

Речи са којима Гутебрун закључује своју епопеју представљају апологију пионирског и цивилизаторског немачког духа: „Немци већ поново жању! Само су се они, својом тврдом вером у Бога, осведочили као довољно отпорни. Шпанци, Италијани и Французи нестали су без трага, они који нису умрли, оставили су своја села празна. Немачка насеља нису готово нигде сасвим измурла. Тамо су се људи оружали, своје мртве брзо сахрањивали и разумно живели. И одашуд се наново будила одважност. Сви су они хтели да остану где су. Около гробова својих мртвих повлачили су нове бразде. Нови изасланици стизали су у Царство, нови патенти младе царице која је у тешко време ступила на трон читани су са свих предикаоница и Велика швапска сеоба ка истоку поново се захуктала. Они који су сад стизали, већ су ступали на немачку баштину. Они који су пали, освештали су ово тло за будућа покољења.“

Каква разлика између ове тврде вере у нераскидив спој крви и тла и речи којима Црњански завршава Сеобе! „...Ко би могао да предскаже, какви ће се народи селити и куда, кроз стотину година, као што се тај национ селио? Ко би могао набројати зрна, која ће идућег пролећа, ницати на свету, у Европи, Азији, Америци, Африци? Несхватљиво је то људском уму. Тамо, куд су Исаковичи и тај Солдатенволк отишли, као и толики њихови сународници, који су на леђима, као пуж, своју кућу носили, нема више трага, свему томе, сем та два-три имена. Било је сеоба и биће их вечно, као и порођаја, који ће се наставити. Има сеоба. Смрти нема!“

Шта рећи него да је Црњански, чије дело по књижевној вредности иначе надмаша Гутенбруново, дубље проникао и у смисао онога о чему је писао. Гутенбрунови сународници су само три деценије доцније напустили земљу који су населили у XVIII веку. Понешени национализмом, већина њих стали су на страну Трећег рајха. Пред сам крај Другог светског рата, у страху од одмазде, почели су да напуштају завичај: дуге, избегличке колоне, нови, тужни „Швабенцуг“ кретао се према Немачкој. Многи од ових Шваба или њихови потомци скрасили су се тек у прекоморским земљама – северној и јужној Америци. Они који су остали у Банату, Бачкој, Срему, били су изложени понижењима, логорисању, глади, смрти. У њихова села и куће дошли су други насељеници. Остале су забрављене цркве и запуштена гробља.

Друге две књиге, Гутенбрунове трилогије, као што смо већ поменули, никада нису достигле популарност „Швабенцуга“. Главна личност у њима је цар Јосиф II, кога је Гутенбрун величао као узорног владара, оличење немачког духа. Радња се одвија углавном у Бечу и описује се живот на двору и у граду. Ту су бескрајни Јосифови дијалози са саветницима и мајком Маријом Терезијом. Додуше, описују се царева два путовања у Банат (1768. и 1773). Појављују се и јунаци из првог дела, односно њихови потомци – тек толико да посведоче о величанственим достигнућима колонзације. Време

умирања и тегоба је прошло. Банат је већ у великој мери цивилизован. Тереза Плес посећује Беч, тек толико да се упозна са новим достигнућима на пољу угоститељства како њена гостионица у Банату не би заостајала за онама у престоници. Долази и да посети своје младе рођаке јер банатски колонисти су већ толико ојачали да своју децу шаљу у Беч на високе школе.

„Швабенцуг“ се појавио, као што смо већ рекли, 1913. године, у предвечарје Првог светског рата. Немци на југоистоку били су удаљени од матице и већ увелико захваћени мађаризацијом. После 1918. године и распада Аустро-Угарске, нису више живели у једној него у три државе: Мађарској, Румунији, Краљевини Срба Хрвата и Словенаца. Тако разједињени наставили су борбу за очување националног идентитета, и у тој борби су Гутенбрунове књиге биле од велике важности јер су пружале обрасце Подунавским Швабама да поближе одреде своје место и улогу у прошлости и будућности, како немачког народа, тако и југоистока Европе. „Швабенцуг“ је постао класично дело завичајне књижевности, обавезна породична лектира међу Подунавском Швабама, једна од оних књига које се усађују у срце и ум и постају битан део духовне баштине. После доласка Хитлера на власт, националосцијалистичка идеологија се постепено ширила и међу Немцима у расејању. Гутенбрунови романи постали су још актуелнији јер су се савршено уклапали у све основне претпоставке учења о „крви и тлу“ – надмоћност аријевске расе као „народа господара“, њену мисију у ширењу културе, мит о сељаштву као чувару расне чистоте и националних врлина. Нацистичка пропаганда на југоистоку истицала је Гутенбруна као узорног писца. О томе, између осталог, говори и овај пример из Краљевине Југославије: Када је нацификовани Културбунд дошао у сукоб са католичком црквом, свештеници су се јадали како деца не показују никакво интересовање на часовима веронауке. Један од њих је причао како је у разреду питао ученике ко од њих има Свето писмо код куће. Неки дечак му је одговорио: „Ми имамо Швабенцуг, то је сасвим довољно, не треба нам друго Свето писмо.“¹¹

О значају овог Гутенбруновог дела сведочи то што га је први издавач из Лајпцига штампао као засебну књигу за четрдесет година десет пута и то у све већем тиражу: **1913**, 1–5.000; **1914**, 9–11.000; **1923**, 25–27.000; **1927**, 28–30.000; **1931**, 58–61.000; **1935**, 44–48.000; **1940**, 62–71.000; **1941**, 89–91.000; **1953**, 92–94.000; У оквиру трилогије штампан је два пута: 1918. у 72–76.000 примерака и 1943. (непознат тираж). Осим Staackman-а књигу су штампали и други издавачи: Deutsche Hausbücherei 1919-20; Dünnhaupt (Dessau), 1928. и Donauschwäbischer Verlag (Aalen). То значи да је Швабенцуг објављен у преко пола милиона примерака. Рећи ћемо још и то да данас постоји у електронском издању.¹²

¹¹ *Die Wacht*, Ваčka Palanka, 26. 11. 1939.

¹² Ради се о пројекту Gutenberg de.v, чији је циљ да се што више књижевних дела учини доступним читаоцима на немачком језику у електронском издању.

//gutenberg.spiegel.de/mueller/schwaben/schwaben.htm

У годинама пред рат јако су били популарни историјски романи и приповетке Карла фон Мелера (Karl von Möller) из Жомбоља (нем. Hatzfeld). Он, за разлику од Гутенбруна, није био подунавски Шваба али је већи део живота провео у Банату. Рођен је 11. октобра 1876. у Бечу. Потпао је из војничке породице. После гимназије завршио је кадетску школу и генералштабну академију у Бечу. У Првом светском рату био је у чину мајора шеф штаба Банатске пешадијске дивизије – по сопственим речима учествовао је у педесетак битака и окршаја. Као пуковник, учествовао је 1918. у гушењу републиканских устанака у горњој Мађарској због чега је пензионисан. Био је 1919. један од оснивача Немачког културног савеза (Deutsche Kulturverbände) у Румунији и кратко време градоначелник Темишвара. Као челник Немачке народне партије (Deutsche Volkspartei) био је члан румунског сената у Букурешту и главни уредник *Banater Deutsche Zeitung*. Био је отворени симпатизер нацизма. Још пре доласка Хитлера на власт, 1932. године, основао је у румунији лист *Der Stürmer* (Јуришник). Истоимено гласило уређивао је у Немачкој Јулијус Штрајхер и оно је много отвореније и грубље заступало националсоцијалистичку идеологију него званични орган странке *Völkischer Beobachter*. Карл фон Мелер је књижевни рад започео током 30-их година јер је, како каже, увидео да после Гутенбрунове смрти нема више ко да пише о „херојима једне неупоредиве колонизације“. Мелер је у писању историјских романа, чија се радња дешава у XVIII веку, био много продуктивнији од Гутенбруна и његова дела су доживела више издања: *Вршачко јуначко дело, роман о сељацима и коњаницима* (1936–1944. 4. издање); *Шалићраши, борба за слободу немачких сељака* (1937–1943. 3. издање); *Савојски – роман о принцу Евџенију* (1939–1943. 5. издање) *Сеобе у граници* (1937); *Коњаник на Граници* (1939–1943. 5. издање) *Мерсијева смрт* (1940); *Маркизин корсет – војничка приповест из Фландрије* (1940 – 1944. 7. издање!); *Камена шаховска шабла* (1941–1943. 2. издање); *Лотаринжанка – један женски живот имешу два народа и две епохе* (1941–1944. треће издање); *Пућ преко границе* (1943); *У сенци екселенције* (1943 – исте године 3. издање!).¹³ Карл фон Мелер умро је у Жомбољу 21. фебруара 1943. године.

Мелеров први и најзначајнији роман је *Вршачко јуначко дело*, у коме се говори о догађајима из последњег аустро-турског рата (1788–1791), односно о подвигу вршачког сељака и ковача Јохана Јакоба Хенемана. Пре но што

¹³ *Die Werschetzer Tat, Ein roman von Bauern und Reitern*, Berlin, Hamburg, 1936, 287 s; *Grenzen Wandern*, Ein Banater Roman, Wien, 1937, 310 s; *Reiter im Grenzland*, Erzählung, Reutlingen, 1939, 157; *Die Salpeterer, Ein Freiheitskampf deutsche Bauern*, München, 1937, 277 *Der Savoyer*, Ein Prinz Eugen Roman, München, 1939, 507; *Der Tod des Mercy*, Schwäbische Volkskalender, 1940, 45–48; *Das Korset der Marquise, Eine Soldatengeschichte aus Flandern*, München, 1940, 74; *Das Steinerner Schachbrett*, Roman, Braunschweig, Berlin, Hamburg, 1941, 229; *Die Lothringerin*, Roman eines Frauenlebens zwischen zwei Nationen und zwei Zeitaltern, München, 1941.; *Im Schatten der Exelenz*, Novelle, München, 1943. *Der Weg über die Grenze*, Novelle, München, 1943, 65. О Мелеру: Bruno Kremling, *Frontkämpfer und Dichter*, *Bela Crkvaer Volksblatt*, 24. 1, 1937. Библиографски подаци: A. Scherer, н. д, 1966, 262–63.

кажемо нешто о више о радњи романа, изложићемо укратко „како се то заиста збило“.

Једно одељење турске коњице прешло је 17. јуна 1788. код Плочице, близу Ковина у Банат. Потучено је али је становнике захватио страх. Многи су памтили, или слушали о великом страдању које се збило пола столећа раније, 1738. године, када је од стране Турака и побуњених Румуна пуно Шваба побијено, одведено у робље или остало без крова над главом (то „крваво лето 1738“ често се помиње и код немачких књижевника).¹⁴ Испоставило се да је страх оправдан. Турци су направили пробој код Оршаве и у бици код Слатине принудили цара Јосифа II на одступање. Сва аустријска војска повукла се у околину Земуна и Темишвара. Турцима је био отворен пут у банатску равницу и спалили су Ковин, Панчево, Белу Цркву и Нову Паланку. Аустријанци су при повлачењу рушили магацине и уништавали залихе како не би пали у руке непријатељу. Већина немачког становништва је одраније, већ после пада Оршаве, напустила ово подручје. Међутим, Вршчани су се држали. Још на почетку рата снабдели су се пушкама у Белој Цркви, где је за време свог боравка Јосиф II оставио грађанима веће количине оружја како би могли да се сами штите.¹⁵ У Вршац се, кад су почели турски упади, склонило много становника из околних места. Већина њих је, видевши да царска војска није у стању да их одбрани, отишла даље. Град су напуштали и сами Вршчани. Одлазили су у више праваца: у Бечкерек, Кикинду, Темишвар, Арад, Чаково, Жомбољ, Дету, чак у удаљени Петроварадин. Када је царска војска 21. септембра напустила Панчево и Вршац је скоро сасвим опустео. Међутим, неколицина грађана је и поред притисака аустријске војске одбила да напусти Вршац, спречили су његово спаљивање и остали да бране град. Било их је свега 75 на челу са ковачем Јоханом Јакобом Хенема-

¹⁴ Јуна 1738. Турци су провалили у Банат. Нека новооснована немачка места као Салхаузен и Хајердорф су заувек уништена. У Вршац се слегло много бегунаца. Ни ту се нису осећали сасвим сигурним и већ крајем јула почели су да одлазе даље ка северу, у крајеве око Мориша. Почела је да хара куга а на устанак су се дигли Румуни од којих су Немци претрпели више штете но од Турака. Милекер наводи документа који упућују на то да су румунски главари били у дослуху са Турцима. „Романи су грозно беснели у нашем пределу. Они су млого места која су мало пре Немци населили као Белу Цркву, Дету, Денту, Чаково, затим српски православни манастир Св. Ђурађ близу Денте разорили и млогог несрећног Немца који им је жив у руке пао у робље продали.“ Једна румунска чета је септембра 1738. опљачкала и попалила Вршац. Из Темишвара је пристигао одред од 230 српских војника предвођених једним поручником и потукао румунске устанике код Клисуре. Јаче снаге аустријске војске су током јануара 1739. гушиле устанак и за одмазду разориле неколико румунских села. Коначни ударац задао је устаницима 4. фебруара српски одред на челу са Станишом Марковићем (Млатишума). Срећко Милекер, *Повесница слободне краљеве вароши Вршца*, Панчево, 1886, 91–99.

¹⁵ Ф. Милекер, н. д, 172-174.

ном.¹⁶ Под његовом командом организована је одбрана. Малобројни Вршчани непрестано су стражарили у униформама и дизали велику буку добошима, како би Турци стекли утисак да је у граду царска војска. Варка је успела – Турци су одустали од напада и повукли се ка Алибунару. Одатле су се још неколико пута приближили Вршцу и, мада их је било 700–800, нису се усудили да ударе на град. Турски заповедник Меми-паша покушао је да придобије на своју страну Румуне у области Нере и Караша, али су се ови држали лојалније него 1738. и нису се у већем броју окренули против Аустријанаца. Међутим, сељаци из Марковца Лацунаша и Варадије, које је предводио свештеник из Коморишта Дамаскин Бренка, напали су и опљачкали Гудурицу и још неколико немачких села. На Вршац нису ударили – само су се појединици одважили да упадну у град. Опљачкане су многе куће, али је више разбојника заробљено од бранилаца. Пресуђивали су им на лицу места, и да би зауставили пљачку и да би их спречили да одају њихов положај Турцима. Хенеман, иначе познат као добар ловац, патролирао је, често сасвим сам, околином Вршца, па и даље, све до Страже. О кретању Турака извештавао је предстраже аустријске војске. Цар Јосиф и аустријски главни штаб у Лугошу добили су обавештење да Вршац није пао. Да би зауставио нападе Турака и обуздао пљачкашке банде, цар је одаслао неколико коњичких ескадрона у област јужно од Темишвара. То су били кирасирска регимента грофа Хараха под заповедништвом капетана Капауна и Вурмзерови хусари. Капаун је драконским мерама зауставио пљачку и спречио румунски устанак.¹⁷ Присуство царске коњице дало је снаге и браниоцима Вршца да издрже. Нису морали дуго да чекају. У турској војсци морал је јако опао. После дуготрајне кише друмови су били сасвим раскаљани и тешко проходни. Појавиле су се болештине, а проносили су се гласови да ће Руси стићи у помоћ Аустријанцима. Убрзо су Турци почели да напуштају Банат. Главнина аустријске војске кренула је из Лугоша и Темишвара ка југу. Цар је 15. октобра стигао у Денту где је Хенеман изјахао пред њега и известио га о стању у Вршцу тражећи даља наређења. Наредних дана аустријска претходница посела је Вршац. По магли и киши, 18. октобра генерал-мајор гроф Јохан Харах ујахао је у град где су га браниоци одушевљено дочекали. Ускоро, 23. октобра, заузето је и Панчево. Царска војска нашла се у опустошеној земљи: 147 места у јужној Угарској је страдало. Вршац је претрпео знатну

¹⁶ Није познато из ког дела Немачке је потицала његова породица. Хенемани су се, углавном, доселили у Вршац у првом таласу колонизације, 30-их година XVIII века. Није познат ни датум Хенемановог рођења. Вероватно је рођен 1744, јер је априла те године крштен. То значи да је 1788. био човек у зрелом добу и пуној снази. Међу браниоцима Вршца био је и његов син Јохан. Ф. Милекер, н. д, 175; Friedrich Lotz, *Geschitliche und Sippenkundliche über Johann Jakob Hennemann*, Volk und Heimat, Novi Sad, 1–2, 1939, 42–48.

¹⁷ Његови кирасири су у једном нападу разбили групу од 300 румунских сељака. У Денти 11. и 12. октобра наредио је да се повешају 2 румунска свештеника и 53 сељака.

штету – процењена је на 210.600 форинти, отприлике равномерно у српском и немачком делу града. Ипак у односу на друга места Вршац је изгледао „као каква оаза усред пустиње“ и био је од велике важности јер су Аустријанци имали где да презиме.¹⁸ Избегло становништво се у град враћало постепено. Страдање није завршено јер је 1789. и 1790. избила епидемија богиња од које је умрло много људи у јужној Угарској. Покосила је и већи број Вршчана. Измучено становништво ишчекивало је са зебњом и нестрпљењем пад Београда. Вест да је 18. октобра 1789. аустријска војска освојила град дочекана је у Вршцу свечано. После овог догађаја и последњи Вршчани вратили су се кућама из избеглиштва. Хенеман и браниоци награђени су за свој подухват. Свих 75-оро ослобођено је доживотно плаћања главарине. Неки су добили медаље, а Хенеман и племићку диплому. Није дочекао да је лично прими. Умро је 16. новембра 1792. године. Две године раније умро је цар Јосиф а убрзо и његов наследник Леополд II. Само шест дана по Хенемановој смрти, 22. новембра 1792, издао је Франц I угарску племићку диплому његовој удовици Варвари и њиховом потомству: синовима Јохану, Самуелу и Леополду и кћери Катарини. Хенемани су добили и 80 ланаца општинске земље на уживање уз незнатну закупнину.¹⁹

Вршачко јуначко дело, роман о сељацима и коњаницима се по књижевној вредности не може сравнити са „Швабенцугом“ – то је лакше штиво, сасвим у духу „колонијалних романа“ који су у међуратном раздобљу били врло омиљени код најшире публике. Данашњег читаоца ће неодољиво подсећати на неки вестерн. Ту су швапски сељаци као одважни пионири, Турци (Индијанци), искусни скаути (Срби) и, наравно, коњица.

Уз Хенемана је главни јунак у роману коњички капетан Капаун, такође стварна историјска личност. Он изгледа као немачки пандан Павлу Исаковичу из *Сеоба* – смирени, одважни, дугајлија, нежења и омиљен код лепшег пола. У њега су заљубљене две жене. Једна је отмена, грофица Бургл, а друга је глумица у путујућем позоришту и има несвакидашње име Резеда Триглав. Капаун је заповедник ескадрона Харах-кирасира истих оних за које Црњански, кроз уста заповедника Баната Енгелсхофена, каже: „Било би боље да сте поручили из Вестфала три стотине и осам тешких кобила и да сте их послали на Француза. Био би то коњички пук нимало гори од Харахових кирасира.“²⁰

Као официр Мелер је волео и умео да описује војску као, на пример, приликом смотре у Темишвару: „Ордонанс се зауставио три корака пред официром и предао му писмо. Барон га је одложио. Његов поглед је такође остао као изливен од бронзе, тако да се није могло видети да му ватра путује жилама. Збор! Наредио је. На потез руком ескадрони су образовали линију,

¹⁸ У том рејону смештено је 10.970 пешака и 1265 коњаника. У самом Вршцу уна-
чено је 2.950 пешака и 720 коњаника.

¹⁹ Ф. Милекер, н. д, 187.

²⁰ *Сеобе*, Друга књига, Нолит, Београд, 1978, 29.

па је једно одељење скренуло левим крилом ка другом. Официри и људство седели су непокретни у седлу. Сами коњи су једва мицали. Хватај сабљу! Четири стотине палоша кренуло је из лимених канија. Сунце се поигравало на оштрицама, зашиљеним кацигама, оковратницима, белим мундирима, прекривачима за панталоне, горело је на црвеним прекривачима за седла и гледало оклопљене коњанике под штитницима испод којих је треперило много плавих очију... Кирасири! Упита Капаун: Шта ће бити када сутра турски стршљенови заује на нас? Један човек повика с чела: Нико да ни увом није мрднуо! Господине ритмајстеру! Браво Камереру, нико да ни ушима није мрднуо док... – Док труба не затруби јуриш!, повика Ханс Хлинка. Да, а онда! Стотине гласова забрундало је пригушено али срчано: Боди, боди!“

Банат је описан као периферија европске цивилизације, мада је, захваљујући колонизацији, доста напредовао. Вршац је, као и Темишвар, леп град у коме немачки биргери живе спокојно и удобно, скоро као у старом завичају. Ипак, Банат је још довољно егзотичан. Равница је добрим делом пуста, њоме лутају вукови и витлају страшни ветрови каквих нема у Немачкој. Благодети цивилизације нису омекшале Вршчане. Старији памте добро време насељавања, маларију, глад, турске упаде. Ту је и један Шваба који је као дечак од десет година одведен у Стамбол (Stambul) где је одрастао у султановом Сарају, и то баш међу лепим харемским робњама. Зато су вести о продору Турака забринуле, али не и обесхрабриле, вршачке пионире. Жене Шваба-граничара из банатског Soldatenland-а као Спартанке довикују својим мужевима који крећу у рат: „Вратите се као победници. Извршите своју дужност. Деца треба да буду поносна на вас!“ Хенеман који организује одбрану Вршца је сељак-ковач, прекаљен на европским бојиштима јер је учествовао у Седмогодишњем рату (за то нисмо нашли никакву потврду код немачких историчара, Милекера и Лоца). У град су се слегле избеглице из околних места, многи су преживели страхоте. У нападу на једно село горостасни Немац очајнички се борио не би ли обезбедио одступницу својој породици све док није клонуо гушајући се са Турцима. За то време његова је жена грабила преко поља ка шуми, носећи у руци млађе дете док је синчић трчао уз њу. Уоколо, у даљини, дизали су се у небо стубови дима из попаљених швапских села. Турци су бегунце засипали стрелама (мада су и код њих пушке увелико истисле ово оружје). Погођена стрелом међу плећа, храбра жена, ипак је успела да се докопа шуме и нађе скровиште за себе и децу.

Ту су и Срби, одреда типични, високи, кошчати, кукастих носева, тамно коси, „одважног погледа“. Боре се заједно са Швабама, мада су неверљиви према њима. Срби су, наравно, врло вични ратовању на граници. На острвцу између Ковина и Смедерева, скривен у шуми, налази се граничарски чардак саграђен од брвана („блокхауз“). Командант ових „оштрострелаца“ („шарфшицера“) је Перо Ракић, „момак као саздан од гипког челика. На руменом лицу кострешили су се поседели бркови. Пре тога служио је у Лици, био унски граничар и страх и трепет босанских муслимана. На ковинском острву преобратио се у пирата. У ковинском рукавцу лежала је његова

флотила, пар шајки. Сам Бог зна шта су он и његови, већином Немци, урадили Турцима током овог рата...“ Приликом једне чарке у одбрани Вршца заробљени су Срби: Арнаутовић и два Јовановића, отац и син. Ударени су на страшне муке. Арнаутовићу забијају клинце под нокте, одсецају каишеве коже али он јуначки то трпи и не одаје положаје својих сабораца. Хенеман који је пошао у извиђање то посматра из заседе; не може више да издржи, напада и разбија Турке. Арнаутовић му издише на рукама уз речи захвалности.

Своје суграђане Румуне Мелер је приказао у најгорем могућем светлу. Главни негативац у роману је стварна историјска личност, православни свештеник из Коморишта, Дамаскин Бренка („Рора Brenka“), један „мрзак“ и „опасан тип“. Полазећи из Оравице у околину Вршца, Капаун пита немачког чиновника, шта раде влашке харамбаше у брдима. „Још кушују али као и увек оштре своје ножеве“. На Капаунову примедбу да Власи и нису тако лоши, чиновник пада у ватру: „Неће ниједан довратак остати у немачким кућама, али то још неће бити најгоре. Већ дуго облизују усне чекајући крвопролиће. Они мрзе Немце! Распродаће нас у робље Турцима као ’38. Нису тако лоши! Нису тако лоши! Невероватно“!

У Коморишту је румунско становништво окупљено на недељном богослужењу врло узбуњено. Чују се различита мишљења. Једна жена се жалила како је ђаво ушао у све мушкарце. Чак се и дечаци играју рата на најодвратнији начин. Неколико њих се играло напада на немачко село Гудурицу, који су пре тога извршили њихови очеви. Њеног сина Николу одредили су да буде Шваба, па су га везали за дрво и око њега наложили ватру. Насупрот њој, друга жена, распомамљена мржњом на Немце и жељом за пљачкањем, викала је: „...где морате да купујете шминку? У Вршцу, код Немаца! Немци су, каже Бренка, послани од ђавола који хоће да нас они преплаве јер смо ми од Бога!. Ох, ох, кад бисмо само једном могли да паднемо на Гудурицу или чак на Вршац, забијала би их им клинце под нокте, кидала им месо с костију, насмејаним белим женама изгребала бих плаве очи. А шта бисмо тек донели кући! Мени треба нови довратак климнула је главом госпођа Луца, јер да је до мога мужа кућа би мирно могла да се сруши. Он не мрда прстом.“ На примедбу да би Немци могли да за одмазду запале Комориште, једна од жена је повикала: „Јао, јао мени – гледати Комориште како нестаје у пламену. Па то не би била никаква штета. С оним што би донели из Гудурице, Вршца, Моравице, Марцфелда и Дете изградили би га да буде лепше и много би боље изгледало са правом црквом. Ми жене носиле би свилу као оне блуднице у Темишвару! Мој муж не мрда прстом да нешто гради! Онда ће Немци морати да раде за нас!“ Помирљиве људе, као једног старца који је рекао да Немци нису лош народ и да се од њих може штошта научити, сви ућуткују. Највише је хушкао вернике сам попа Бренка. „Ипак, његов глас добио је један нарочит призив. Мршава је тело нарасло, тупе очи су оживеле: ’неће никада доћи до тога (да Румуни раде за Немце, Б. Б.), не за те говњиве стрвине. Бићемо господари! Говорим вам, Бог ће нам их дати у руке,

видео сам већ то, духовним очима. Господ је с нама он ће нам помоћи и сва ће нам земља припасти, од мора до мора... Подићи ћемо... цркву од мермера од сребра и злата! Ко, пак, умре у борби за то, три пута је блажен и на најлепше ће небо доћи, седам ће анђела држати његову душу.“

Лепа глумица Резеда Триглав нађена је једно јутро задављена у својој соби. Сведок убиства је била њена другарица која од шока није могла одмах да проговори и каже ко је убица. Ту загонетку Мелер открива читаоцима пред крај романа: глумицу је на најбестијалнији начин задавио Дамаскин Бренка, који је као ухода кришом улазио ноћу у Вршац.

Од историјских личности у роману се појављује у неколико наврата Јосиф II, „као јела витки цар“ („Tanenschlanke Kaiser“), продорних плавих очију и јасног гласа. Мелер је изрекао све похвале владаревом просвећеном апсолутизму и његовом визионарству. Тако је, на пример, цар уљудно али оштро прочитао буквицу лукавом румунском владици који је покушавао да оправда недела и издају својих сународника. „Пустите само, већ знам. Али после рата, пречасни, то мора да буде другачије. Разумем да ми нисмо без кривице за побуну! Са влашким брђанима не може се поступати као са Немцима... Дамаскина Бренку и побуњене попове даћу да повешају. Ваш посао је, пак, да успоставите мир међу људима кроз бригу о душама, кроз образовање, кроз рад, кроз постепену изградњу постојаног благостања, кроз буђење међусобног разумевања код различитих народа овде у Банату. Бићете и остати браћа. Имате једно тле у коме сте се укоренили, једно поднебље, једну отаџбину. Молите се, без обзира на веру, једном Богу. Апропо Бренке! Један белоцрквански граничар доставио је главном штабу обавештења са територије непријатеља и зато су га ови убили. Известио је, имеђу осталог, о појединостима из Бренкине прошлости. Он је од господара Маврогенија већ годинама плански обучаван за своју мисију у Банату.“

И Капаун се у неколико наврата срео са царем који му је, иначе, био наклоњен. Пред крај романа, њих двојица, као на концу доброг вестерна, јашу и разговарају загладени у будућност. Цар износи своју визију југоистока као цивилизованог срећног подручја. Поред свег поштовања за Јосифа II, Мелер је Капауну ставио у уста оно што је сматрао исправним, показујући да су пројекти цара-просветитеља били само утопија коју је сањао у својој немачкој великодушности. Капаун се, противречећи цару, позвао на један мемо-рандум у коме је била изложена будућност Баната, односно какву ће улогу имати поједини народи у њеном грађењу. По ритмајстеру, Србима је исправно додељена улога ваљаних војника на Дунаву. Немци долазе за њима, у средину области, као „хероји рада“. Граничар мора да се брине за то да тај рад тече неометано. Што се Румуна тиче они треба да буду расељени – на крају крајева, они су 1738. посведочили своју непоузданост. Цару се то није свидело: „Бесмислица, сви могу бити хероји рада. Хоћу да Немци превладају док, постепено, сви не буду могли да мисле и раде по немачки. Зашто правите

лице као куруц ритмајстеру.²¹ – Не замерите Величанство, али Румун неће моћи никада да буде Немац као, такође, ни један Србин. Сувише су различите врсте. – Данас, само данас. – Остаће такви увек Величанство, језици се могу усвојити или наметнути али крв не. – Прилагођавање, Капаун. Крв се никада не прилагођава. Откуда вам та мудрост. Осећам то.“

И Мелеров роман постао је „култна“ књига као и Гутенбрунов „Швабенцуг“. Бруно Кремлинг, водећи песник међу Немцима у Југославији писао је да *Вршачко јуначко дело* треба да заузима почасно место у свакој швапској кући како би се млађа покољења надахњивала делима предака. После првог издања, 1936, роман је у следећих осам година штампан још четири пута и то сваки пут у већем тиражу: 1940. у 6–9. 000; 1943 у 10–15. 000; и 1944 у 16–35.000 примерка. Гласило Културбунда, водећи немачки дневни лист у Југославији *Deutsches Volksblatt* објављивао га је од 1. априла 1939. године у наставцима.

Знаменити историчар Баната, Феликс Милекер је још у својој *Повесници слободне краљеве вароши Вршца* написао: „Дело Хенемана и дружине му јединствено је у аналима јужне Угарске; њиме су, без сумње, исписане најлепше стране у повесници Вршца. Оно ће вечито светлити као узор храбрости и пожртвовања. Истина, Хенеман и дружина му нису као оно Никола Зрињски 1566. у Сигету, Леонидином смрћу погинули давши својом храброшћу нов обрт читавој војни, шта више они и нису изгубили свој живот; али кад се узме, да они не беху војници по занимању, нити беху обвезани на ово дело, ипак су не мање славни и заслужују, да се успомена у истој мери чува међу потомцима.“²² (188) Хенеман је у родном крају постао легенда. Осликан је на једном зиду католичке цркве у Вршцу. Међутим, захваљујући Мелеровој књизи и безбројним чланцима у новинама, Хенеман је, уз принца Евегенија Савојског, израстао у националног јунака свих Немаца у Војводици. Стефан Марија Вајферт (Weifert) написао је позоришни комад Хенеман. Бруно Кремлинг му је посветио поему *Најудаљенија мртва сџража Рајха* (*Des Reiches fernste Feldwache, Die Tat d. Bauern u. Grobschmiedes Henemann im Türkenkrieg 1788*). У апологији „плуга и мача“ истицан је као архетип сељак-ратника који чува границе европске цивилизације. Људи Хенемановог кова били су потребни будућности оличеној у хиљадугоди шњем Трећем рајху која је припадала сељаштву – „Новом племству крви и тла“. „Богу хвала још увек смо сељачки народ“ – волели су да нагласе челници Културбунда, истичући сељаштво као биолошко језгро нације. У време немачке окупације, за време Другог светског рата, Вршац је добио име Henemannstadt.

²¹ Владар је капетана од милоште звао „куруцом“ због његове незгодне нарави, пошто се није ни пред њим устручавао да саопшти шта мисли.

²² Ф. Милекер, *Повесница краљеве вароши Вршац*, 188.

TWO HISTORICAL NOVELS ABOUT THE DANUBE SWABIANS IN XVIII CENTURY

The most read author, and beside that a public worker of the Danube Swabians was Adam Müller Guttenbrun (1852–1923) the one who wrote his main works in the first two decades of the XX century. Less famous but very popular at his time as well, before the World War II, was Karl von Möller (1876–1943). Both of them had been very prolific writers and they wrote quite a number of novels whose plot was happening in XVIII century like „the heroic age“ of the Danube Swabians. In his most famous novel “*The Great Swabian Trek*” (Der Grosse Schwabenzug, 1913) Guttenbrun has been describing the settling of the Germans at the South-East of Europe above all, in Banat. This work had a crucial role in the formation of national identity of the Germans in the Danube Basin, and their comprehending the place and the role that they had had in the past and also in the future of their people as well as the part of Europe in which they live. The image of the German people in Banat, but their neighbours as well, the Hungarians, Rumanians, the Serbs that had been made by Guttenbrun was a stereotype that was more or less followed by other writers as well as many historians. Karl von Möller, the most eminent of the Guttenbrunns epigone had already become famous with his first novel “*Vršac's heroic deed*” (Der Werschetzer Tat) that appeared in 1936 and which at that time was compared with the “Schwabenzug” by the audience as well as the critics of that time. The plot of this novel happens at the time of the last Austria-Turkish War (1788–1791) when a peasant and a blacksmith Johann Jakob Hennemann succeeds to organize the citizens of Vršac to defend themselves from the Turkish attack. Both authors attributed to their compatriots the role of advocates of civilization heritage from agriculture to cooking, in which there was a lot of truth but more exaggeration. Industrious, strong and tough German peasants that were coming to a wild country, by the painstaking work they were resisting the moods of nature and fight along the restless border to the Turks, they were very alike the heroes of the „colonial novels“. That was the apology of the “plow and sword” of the German peasantry that was standing at the outpost of the western civilization. That was the reason why, at the time of the Nazification of the Germans in Vojvodina, in the second half of the 30s, Schwabenzug and Werschetzer Tat were published, in an enormous number of copies, many times. There has remained an open question upon the Guttenbrunns and Möllers influence on the Serbian authors especially on Miloš Crnjanski and his novel “*Migrations*” (Seobe).

РАДИКАЛСКА ВЛАДА САВЕ ГРУЈИЋА И РУСИЈА

(31. децембар 1887 - 26. април 1888)

Прилоџ за биоџрафију Саве Грујића

Сажетак: Сава Грујић је образовао прву радикалску владу током владавине краља Милана. Значај ове владе је у томе што је покушала да нормализује односе Србије са Русијом.

Кључне речи: радикали, влада, Сава Грујић, краљ Милан, Русија

Када је 29. децембра 1887. оставку поднела либерално-радикалска влада Јована Ристића, краљ Милан је отпочео преговоре са напредњацима, али је од те намере убрзо морао да одустане због тога што је искрсао проблем са Скупштином, коју је у том случају требало распустити, пошто су у њој радикали чинили већину. И управо због тога краљ је променио одлуку, па је, по савету аустроугарског посланика, ступио у преговоре са радикалима. У току тих разговора краљ Милан је покушао да радикалима наметне два услова: први, да се начини савез са „фракцијом Радикалне странке“ коју је предводио Пера Тодоровић и да се за њега у будућој влади осигура министарско место; и други, да се краљу препусти да руководи спољном политиком и да сагласно са тим одреди министра спољних послова. На те краљеве услове радикали су одговорили својим програмом, који је израдио скупштински клуб њихове странке 30. децембра 1887. Од краљевих захтева радикали су прихватили да министарство спољних послова буде у рукама „чисто краљевог човека“, али су сматрали да спољној политици треба дати „правац..., који би са свима великим силама удешавао добре односе на основу узајамне правичности, клонећи се свакога рада у корист једне, а на штету друге велике силе“. Поштујући вољу краља Милана, радикали су у погледу Црквеног питања изјавили „да то питање не улази у програм нове владе“ и Скупштине. Умереност су радикали показали и у питању „амнествовања политичких криваца из године 1883.“, када су само изразили жељу да оно „ускоро буде

решено“, али су га у потпуности препустили краљевој одлуци. У погледу промене Устава радикали су изјавили да намеравају да се том питању посвете одмах „после свршетка послова законодавних“, али само уз сагласност са краљем Миланом.

Били су то услови који су, пошто их је прихватио и краљ Милан, омогућили радикалима да формирају владу 31. децембра 1887, под председништвом пуковника Саве Грујића који је: „Са свога свесловенског идеализма добро... стајао код Руса; после Ристића и митрополита Михајла, то је био Србин коме су Руси највише веровали“. На краљев предлог министар спољних послова постао је пуковник Драгутин Франасовић, „частан човек, који није припадао ниједној партији и који је у души био русофил, али који се показао спреман да жртвује своја уверења из послушности према краљу“. За министра унутрашњих послова постављен је Светозар Милосављевић „један од оних ретких радикала у чију је личну исправност краљ Милан веровао“. Министарство финансија задржао је доктор Михајло Вујић, док су „остали министри били... најпитомији људи који су се могли наћи у радикалној странци“. Аустроугарски посланик запазио је да је краљ Милан био више него задовољан новом владом. Радикали су, по његовом мишљењу, преузели сву одговорност на себе, а краљ је задржао главне полуге власти. Колико је краљ био задовољан што му је пошло за руком да формира чисто радикалску владу, толико је Ристић био огорчен јер „до последњег часа није веровао у свој дефинитиван пад“, а када је до њега дошло, он га је „приказао... као резултат интрига насталих под патронатом Аустро-Угарске“. Аустроугарски посланик је тврдио да је он „у погледу пада господина Ристића потпуно невин“, али да је после Ристићеве оставке допринео образовању садашње владе, „јер сам краљу одлучно саветовао... да формирање једне ауторитативне владе држи у резерви као последњу карту...“ Долазак на власт радикала није био неочекиван за руског посланика у Београду. Посланик Персијани је пратећи преговоре између радикала и краља био уверен да њихова влада неће бити дугога века: „...по свим знацима краљ не поклања њима никаквог поверења и трпи их само зато, што су му они нужни да би Скупштина усвојила буџет за текућу годину. Персијани се и поред тога залагао да министарство у Петрограду подржи владу Саве Грујића, јер, како је он тврдио, радикалима „припада будућност и...они (су) оданије присталице Русије од либерала“. Радикали уз то признају Русији водећу улогу у спровођењу националног политичког курса на Балкану, и у њој виде једину потпору за српске интересе. Такве похвале упућене радикалима од стране Персијанија, утицале су и на Гирса да и он о њима почне другачије мислити.

Одлазак са власти напредњака који су се током своје владавине показали као постојан ослонац аустрофилске политике краља Милана, и долазак на власт прво коалиционе либерално-радикалске владе на челу са Јованом Ристићем, а потом и једнопартијског радикалског министарства Саве Грујића било је у Русији схваћено као добар предзнак. У новембру 1886. дошло је до прекида дипломатских односа између Русије и Бугарске, па је руска влада

сматрала да промене у Србији иду на руку њеним намерама да преко ње поново учврсти позиције на Балканском полуострву. Настojeћи да учврсти утицај у Србији, руска влада је уложила не мале напоре да онемогући зближење, на своју штету, двојице аустрофила, српског краља Милана и бугарског кнеза Фердинанда Кобурга. То питање је постало посебно актуелно у јануару 1888, у време посете бугарског председника скупштине Захарија Стојанова Београду. Поред бугарских званичника у акцију против Русије укључили су се и бугарски емигранти који су живели у Србији, и који су предлагали још радикалнији програм деловања против Русије.

После формирања владе радикали су се суочили са низом проблема. Најважнији задатак новог министарства био је сређивање државних финансија, па су радикали, да би решили то питање, изашли пред Скупштину са предлогом о закључењу новог зајма. Српска држава је у то време на име сталних дугова својим повериоцима дуговала 254,1 милиона динара, док је привременни дуг износио 32,1 милиона динара. Ради сређивања финансија и ликвидације привремених (летећих) дугова, радикалска влада је тражила од Скупштине овлашћење да закључи зајам. Законом од 12. јануара 1888. одобрено је његово закључење, па је зајам за „консолидовање привремених дугова државних“ закључен у јануару 1888. са Контоаром за есконт, Лендербанком и Берлинским трговачким друштвом, истим оним банкама „са којима су и напредњаци радили“. Зајам је био закључен у стварном износу од 21 милион динара, а за његову отплату као залога послужио је порез на обрт од 1,65 милион динара, чији су приходи прикупљани у посебну касу. И мада су радикали били задовољни закљученим зајмом, помоћник руског министра спољних послова Влангали изражавао је бојазан за успех и опстанак нове владе, управо због несређеног финансијског стања. Српска влада га је уверавала да је закључењем зајма добила „могућности а и времена... да нађе начина да финансијско стање радикално поправи, тако, да у том погледу неће наићи на тешкоће при извршењу свог програма“. Готово у исто време када је Влангали показивао забринутост за опстанак владе због несређених финансија, руска државна банка тражила је посредством српског посланика у Петрограду да јој се исплати интерес на доспели државни дуг у износу од 128.548 хиљада рубаља. Министар финансија Вујић изразио је спремност да доспели дуг исплати одмах „чим се изврше све формалности“.

На нову годину краљ Милан је „из властитих побуда“ помиловао све радикале који су се налазили у емиграцији, осим Николе Пашића, а 23. јануара 1888. дозволио је да се распусти Скупштина и да се распишу нови избори за 5. март. Секретар руског посланства у Београду М. А. Поджио тврдио је да радикали тиме желе да учврсте свој положај као владајућа партија и у Скупштини и да на тај начин сасвим неутралишу опозицију. Избори за Скупштину донели су, како се и очекивало, убедљиву победу радикалима, после чега их је краљ „демонстративно поздравио“ и изјавио да се искрено радује њиховој победи. Персијани је са неверицом гледао на те краљеве изливе наклоности, према партији „која је до јуче била у немилости“. Руски дипломата је у

том гесту краља Милана видео само његову намеру да искомпромитује Радикалну странку у очима народа, због њених блиских веза са двором. Персијани је у исто време упозоравао радикале да је компромис са краљем Миланом немогуће постићи, и да ће они сами у датом тренутку морати да се одрекну договора и да поднесу оставку. И док је јавно манифестовао наклоност према радикалима, краљ Милан је у интимном кругу својих приврженика говорио да нова Скупштина „неће бити у стању да реши у интересу реда државне послове“. Њему је, осим тога, била сумњива „делатност одбора Радикалне странке, који је руководио њеним пословима“, па је стога био готово уверен „да радикали тајно спремају акцију против њега и да је руска радња...у тај покрет умешана“. Иако је руковођење спољном политиком било препуштено краљу Милану, радикали се ипак нису одрекли свог удела у решавању спољнополитичких питања. Они су сматрали да на правац спољне политике могу да утичу преко Скупштине, у којој су чинили већину. У тој намери радикали су наишли на подршку званичног Петрограда, који је у њиховим настојањима видео могућност за преоријентацију српске спољне политике „на зближење са Русијом“. Такав став је заузео и скупштински клуб Радикалне странке, који је, поред тога што је осудио „антинационалну политику“ напредњачке владе Милутина Гарашанина, захтевао да руководећи принцип српске политике буде зближење са Русијом. Мада није био по вољи краљу Милану, тај захтев радикала није пореметио њихове међусобне односе, јер је у то време међу њима била постигнута сагласност да краљ има решавајући глас у пословима спољне политике. И поред постојања тог договора, даље спровођење проаустријске политике у земљи било је, по мишљењу Персијанија, отежано, јер је готово сва српска штампа изузев напредњачког *Видела*, захтевала не само промену спољне политике, већ и „савез са том државом, која није окупирала ниједан педаљ српске земље“.

Такав развој догађаја у Србији „отварао је пред руском дипломатијом перспективу“ да у будућности може да очекује успостављање контроле над спољном политиком земље, чему су умногоме допринели и радикали који су отворено исказивали сагласност са таквим тежњама Русије. Али, како је за то било готово немогуће добити пристанак краља Милана, радикали су преоријентацију спољне политике своје земље почели да повезују са могућношћу дворског преврата. У марту 1888. Персијани је обавестио министарство у Петрограду да је српски посланик Симић добио упутство од председника владе Саве Грујића да сазна какво би држање заузела Русија у случају преврата у Србији. Тиме су се радикали поново вратили свом ранијем плану о спровођењу преврата у земљи, што је и Русију доводило у крајње нелагодну ситуацију. У Петрограду су одобравали иступање радикала против краља Милана, који је својом „аустрофилском политиком довео Србију на границу економског и финансијског слома“ и директно утицао на кварење српско-руских односа, али су се у исто време плашили да би његово насилно свргавање било испуњено међународним заплетима којих се Русија клонила.

Стога је и став руске владе да је за Русију непожељан преврат у Србији био недвосмислено исказан.

Док су у Петрограду тражили одговор на питање које су о могућем преврату поставили радикали, из Београда је стигло Персијанијево упозорење да нема никакве сумње да ће краљ Милан отпустити радикале са власти, због чега је руски посланик поставио питање да ли је умесно саветовати радикалима да се и тада потчине краљевој самовољи. Персијани је због тога тражио од министарства да не „одрекне помоћ радикалима“, што би омогућило краљу Милану да у потпуности стави вођење спољне политике под своју контролу. Цар Александар III сагласио се са Персијанијевим мишљењем, па је у знак одобравања на маргини извештаја написао реч „наравно“. Министар спољних послова Гирс био је опрезнији и сматрао је да ће, ако је покрет против краља Милана „сазрео“, Русија бити принуђена да помогне вођама радикала, али само у оквирима сопствених интереса.

У Србији као да су наслућивали ту промену посланик Симић је у разговору са Гирсом, а у име краља и владе, изјавио да добри односи између две државе захтевају да се Русија не меша у унутрашње ствари Србије, „него да их остави нама, а само у великим међународним питањима да нам указује своју подршку“. Симић је известио да се Гирс сасвим сагласио са његовим мишљењем, а да су Влангали и Зиновјев изјавили „да руска влада поклања пуно поверења садашњој влади краљевској и да је препоручила г. Персијанију да са њом одржава најбоље односе“. Заинтересованост радикала за спољну политику садржала је и низ непожељних момената за руску владу. Поред идеје о уједињењу јужних Словена у борби за национално ослобођење, коју је подржавала и руска влада залажући се за савез балканских народа, радикали су у свом програму поставили и питање националног уједињења Срба, што би неминовно изазвало рушење постојећих граница на Балкану, а што опет за Русију у том тренутку није било прихватљиво. У Петрограду су били свесни чињенице да би реализација националног програма Радикалне странке довела до заоштравања ситуације на Балкану и због тога су свако деловање које је поново могло да покрене Источно питање сматрали непожељним и „искључивали га из арсенала“ своје спољне политике.

Разлози за такво држање Русије изнети су у једној свеобухватној анализи Министарства спољних послова у првој половини 1888, у којој је детаљно размотрен њен политички положај, циљеви њене спољне политике, као и неопходна средства да се они достигну. Политички положај земље окарактерисан је као веома тежак: „Наше финансије су растројене; наше наоружање још увек не одговара размерама до којих нам је нужно доћи, узимајући у обзир војну силу којом располажу наши суседи, а посебно Немачка; наша флота се још увек споро гради, посебно у Црном мору; наш политички положај сасвим је изолован... Све то нас тера да журимо да будемо спремни за сваку евентуалност, а најважније је да се употреби сва снага нашег разума, да не би неопрезним подухватом или поступком убрзали за нас у садашњем

тренутку непожељну кризу“. У склопу тога, као главни циљеви руске спољне политике одређени су: „...источно и словенско питање, чији се садржај и значај за Русију савршено изменио после руско-турског рата“. Прво се, по мишљењу министарства, трансформисало у питање о мореузима, а друго у „питање аустријско“. Оптимално решење за питање мореуза сматрало се „њиховим заузимањем нашим сопственим снагама“, а до тог времена требало је водити рачуна да „мореузи не допадну у руке европских држава, посебно Енглеске“. „Питање аустријско“ сводило се на одбрану словенских народа, и онемогућавању ширења аустријског утицаја на Балканском полуострву. Оба циља могла су бити достигнута само ако међународни односи остану стабилни, то јест ако се сачува мир који је за Русију био неопходан да би се и у војничком и у економском погледу припремила за одлучујући сукоб у будућности. Због свега тога је истицан значај очувања мира не само између Русије и Немачке, већ и између Француске и Немачке, а тиме и одржање status-a quo.

Знатно више од спољнополитичких проблема, руску владу су у то време у недоумицу доводиле унутрашње прилике у Србији, одакле су стизале информације да радикали намеравају да отворено иступе против краља Милана. Као оправдање за ту своју намеру радикали су истицали краљеву вероломност, јер је он својим поступцима нарушио њихов међусобни споразум. Петроград није могао да пренебрегне оно што се у Србији дешавало између краља и радикала, али није намеравао да код њих подстиче и продубљује делатност против српског монарха. У писму Персијанију, које се може тумачити и као упутство од стране министарства, директор Азијатског департмана Зиновјев подробно је изложио позицију руске владе у вези са српским догађајима. Зиновјев је сматрао да „српске патриоте не умеју увек добро да се користе насталим приликама и да се у њихову делатност често мешају партијске интриге, тако да је тешко поверовати да се то не би поновило и у тренутку неке озбиљније политичке кризе у земљи“. И док је с једне стране одбацивао сваку могућност насилне промене власти у Србији, Зиновјев је, пак, с друге, стране, осврћући се на политичку и економску кризу у којој се налазила српска држава постављао питање, да ли руско министарство има „право саветовати радикалима да се подчине тиранији“. Такав став могао је да значи да се руски владајући кругови, као носиоци конзервативних принципа и противници сваког револуционарног деловања, ипак неће противити борби радикала против краља Милана. Зиновјев је то недвосмислено потврдио, када је у реченом писму Персијанију, навео да Русија ни у таквим приликама „неће изменити своје традиционално саосећање са Србијом“. За Русију је једино било важно да не допусти да унутрашњи догађаји у Србији пређу њене границе, и да тиме добију шири међународни одјек. Стога је Зиновјев изричито написао да руска влада не може да спречи радикале да се баве и спољнополитичким питањима, али да они: „...треба да имају у виду, да Русија као велика држава има своје задатке, и да она не може дозволити себи да се одрекне утврђеног правца у балканским питањима

ма, јер је њени властити интереси обавезују да се држи... утврђене... политике. само у тим оквирима ми можемо обећати нашу сарадњу са Србијом“.

Радикали су дословно схватили поруку из Петрограда, што их је још једном уверило да реализацију свог спољнополитичког програма морају да одложе за касније, а да у међувремену све расположиве снаге усмере ка спровођењу унутрашњих реформи, због тога што су веровали да ће управо оне показати да је за Србију „продужење садашње спољне политике постало само од себе немогуће“. Да би достигли тај циљ, радикали су припремили нацрте неколицине закона од којих су најважнији били *Закон о општинама* и *Закон о новом устројству војске*, које су потом изнели пред Скупштину. „Закон о општинама требало је да демократизује локални политички живот; допуштао је поново малу општину, спуштао је изборни цензус са 30 на 10 динара пореза и уводио слободне општинске изборе. У Закону о устројству војске било је предвиђено и делимично враћење народне војске тако што би се I позив састојао од сталног кадра, а II и III од народне милиције“. Међутим, и те планиране реформе од стране радикала наишле су на отпор код краља Милана, који је посланику Хенгелмилеру рекао „да радикална странка ради на припремању револуције“, и да због тога „жели само да добије на времену, да би могла да донесе закон о формирању народне војске на основу њега наоружа народ и онда дигне револуцију“. Аустроугарски посланик је после тог разговора био уверен да краљ: „...тражи разлог за прекид са садашњом владом, разлог којим би могао да то образложи како у земљи тако и у иностранству. Тај би разлог можда могао наћи већ у најскорије време када дође до расправе о закону о општинама који је већ на дневном реду“.

Удаљавајући радикале од питања спољне политике краљ Милан је добио могућност очувања пређашњих добрих односа са Аустро-Угарском, на то га је упућивало мишљење и посланика Хенгелмилера, који је тврдио да су „баш од времена доласка ове владе расположења у Србији према монархији неповољан правац узела“. У свом деманту Хенгелмилерове изјаве, Сава Грујић је тврдио да је програм нове владе управо имао за циљ очување „добрих суседских односа“ са Монархијом, и да влада ниједним својим потезом „није дала повода сумњи у искреност своје спољне политике“. И поред тако израженог незадовољства Беча, изгледало је да ће се слога између краља и радикала одржати. У разговору са српским послаником Симићем, Гирс је изразио жељу „да се одржи слога између главних државних фактора у Србији, како би ова у миру могла развијати се и напредовати“. Гирс је том приликом рекао да је политика његове државе мириљубива, и да стога „жели да се мир за дуго време одржи“. Русија тежи више за „доминацијом“ у Азији, нагласио је Гирс, и стога су неосновани оптужбе упућене од стране Беча да се она меша у унутрашње ствари балканских „источних држава“, па тиме и Србије. Оно што Русија жели за Србију, јесте само и једино „мир и напредак“. У међувремену се криза у Србији продубљавала, и краљ је тражио начин да се ослободи радикалске владе. То нерасположење краља према радикалима за-

пазио је и Милан Пироћанац, па је у дневнику записао: „Краљ се показује нестрпљив да се радикала ослободи и зато ће бити приморан да ломи пре времена, и да себи нове тешкоће створи“. Први секретар руског посланства у Београду В. С. Сергејев је извештавао да је услед политичког неуспеха и међу самим радикалима ослабило јединство и дисциплина. Један део радикала је сматрао да се излаз из насталог стања може једино наћи у државном преврату. Цар Александар III је одобрио такво мишљење: „Другог излаза за земљу нема“. Из Петрограда није стигао никакав други подстицај за извршење те намере, те радикалима није преостало ништа друго већ да беспомоћно ишчекују следећи потез краља Милана. Када је радикалска влада поднела краљу на потпис нови закон о општинама, он је већ био одлучио да је сруши и одбио је потпис. Десило се управо онако како је предвиђао и аустроугарски посланик. Сава Грујић је ипак покушао да приволи краља да дâ свој потпис, па га је подсетио да је доношење тог закона предвиђено и споразумом који је он сачинио са радикалима као услов да они образују владу. Краљ Милан је на то одговорио: „Е, па тужите ме суду за неиспуњење уговора!“. После тога Грујићу није преостало ништа друго већ да поднесе оставку, што је он и учинио 26. априла 1888.

Када је вест о оставци владе Саве Грујића стигла у Петроград негативна реакција руског јавног мњења била је, као што се могло и очекивати, усмерена против краља, јер се оставка „гумачила као нови успех аустријске политике у Србији“. И наклоност званичне Русије била је на страни Саве Грујића. Гирс је српском посланику рекао „да их је ова промена врло непријатно изненадила“, због тога што су они од радикалске владе очекивали да ће „успети да васпостави потпуну хармонију између државних фактора Србије и да ће тиме дати задовољења потребама државним“. Тако је промена владе изазвала неспокојство у Русији, постојала је бојазан „да Србија не буде опет потиснута на поље бесплодне унутрашње борбе“, и да та борба не изађе из унутрашњих оквира земље и „изазове заплете међу народне природе“. Гирс је, стога, рекао Симићу да ће руска царска влада остати „и даље верна својој одлуци, да се не меша у унутрашње наше послове“, и да ће у прво време само пратити рад нове владе „пре него што према њој заузме децидирано држање“. У међувремену је руска влада упутила интерпелацију влади у Бечу, да се уздржи од мешања у унутрашње ствари Србије, јер она сматра да унутрашњим превирањима не треба давати међународну димензију.

Јавно мњење Русије негодовало је због поступка краља Милана и истицало „перманентан карактер кризе у Србији“. Либерал В. А. Голцев је писао да: „...вероватно није далеко то време, када ће незадовољство српскога народа аустрофилском политиком Милана попримити опипљивију форму“. Мада се јасно одсликавала „трошност“ положаја краља Милана, руска дипломатија, пошто није могла ништа да промени у унутрашњим односима у Србији, приклонила се принципу немешања у српске послове, и уопште у све што би могло погоршати ситуацију на Балкану. Учвршћивање у Србији у

том тренутку није био стратешки задатак Русије, она је тада била заузета преоријентацијом своје спољне политике на савез са Француском и сређивањем прилика у Средњој Азији. Све је то удаљавало „српски аспект спољне политике“ Русије у други план.

DUŠKO M. KOVAČEVIĆ Ph. D.

THE RADICAL GOVERNMENT OF SAVA GRUJIĆ AND RUSSIA

Summary

The Radical Government of Sava Grujić was founded on the 31 December, 1887, so just two days after the resignation of the Liberal-Radical Government of Jovan Ristić. By that act the Radicals, for the first time, during the King Milann's reign managed to found an independent Government. The coming to power of the Radicals, that had been being, according to the opinion of a Russian Minister in Belgrade Aleksandar Persijani, "more loyal adherents of Russia than the Liberals", was accepted in Petrograd with the approval. During the continuation of the Sava Grujić's Government, the official Russia not just supported the Radicals but even dissuaded them from the conflicts with the King. But when, on 26 April, 1888, the Government of Sava Grujić resigned, due to the misunderstanding with the King Milan, the Russian diplomacy submitted to the principle of the policy of nonintervention to the internal relations, since there was nothing else the Russian Government could change in the internal relations within Serbia any longer.

ВОЈВОДИНА У ПОЛИТИЧКОЈ ИДЕОЛОГИЈИ СВЕТОЗАРА МИЛЕТИЋА

Сажетак: Српска Војводина у политичкој идеологији Светозара Милетића заузима кључно место током његове целокупне политичке активности. У току револуције 1848–1849. веровао је да је Војводина могућа једино као једна од једанаест држава у преуређеној Монархији, да би после укидања круновине Војводства Србије и Тамишког Баната (1860), усмерио своје политичке планове ка стварању Војводине која ће имати унеколико мање надлежности, и административни карактер који би био прихватљив за мађарску политичку елиту. У средишту политичког програма странке коју је основао 1869. налази се идеја о Војводини коју је потребно створити без ратовања са Мађарима и уз договор који ће уважавати принципе европске грађанске револуције, демократска начела и равноправност свих народа у Угарској. Његов политички идеал наставили су, после 1887, две странке: Српска народна либерална странка и Српска народна радикална странка, али са неупоредиво мањим изгледима да га приведу успешном завршетку.

Кључне речи: Светозар Милетић, Војводина, историја, либерализам

Првој Српској Војводини, која је настала 1849. као круновина у угарском делу Хабзбуршке монархије, претходило је појављивање Војводине као идеје о политичко-територијалној аутономији пречанских Срба још крајем XVII века. И пре него што су дошли у прилику да се изборе за оно што су упорно захтевали после 1690, а то је посебна територија на којој би се могли политички и управно организовати, Срби у Угарској су обезбедили у појединим областима, својим присуством и понашањем, простор да мисао о посебној српској области ухвати дубље корене. Кључну улогу у дефинисању, одржању и јачању ове идеје имала је Српска православна црква, односно Карловачка митрополија, све до 1861, а после тога Милетићева Српска народна

слободоумна странка.¹ Преломни тренутак за обликовање идеје о стицању посебне територије за Србе, на простору Хабзбуршке монархије настао је у току Великог бечког рата, када је цар Леополд упутио Позивни манифест, којим је обећао слободе и повластице које су укључивале и слободан избор војводе као световног старешине. Привилегијама које су уследиле, од 21. августа 1690, Протекционом дипломом од 11. децембра 1690, Привилегијом од 21. августа 1691, Срби су признавани као народ (*Natio Rasciana*), архиепископу (митрополиту) се признаје духовна и световна власт, али се обећање из Инвитаорије о избору војводе доследно избегавало и заобилазило. Привилегије су потврђиване 1695, 1698, 1699, 1706, 1715 и 1743 (Леополд I, Јосиф I, Карло VI, Марија Терезија), али се већ од 1713 (Карло VI) оне сужавају на уштрб српских права и то се наставља и у периоду од 1718. до 1739. године.² Делатношћу Илирске дворске коморе (1745–1747), Илирске дворске депутације (1745–1777), Угарске дворске канцеларије после 1777. и Дворског ратног савета у Бечу у односу на Војну границу, српска народно-привилегијална права се додатно релативизују и умањују, а правно-политички положај Срба у Монархији погоршава. На Народно-црквеним саборима, на које су Срби полагали право на основу тумачења Привилегија да могу слободно бирати себи архиепископа, обнављана је и одржавана идеја о посебној територији за Србе у Хабзбуршкој монархији, почевши од збора у Баји 1694.³ и нарочи-

¹ М. Јакшић, *Природа цреласка Срба у Угарску 1690 и Привилегије*, ЛМС 1901, књ. 206; М. Јовановић, *Филозофски и правни основи политичке мисли Светиозара Милетића*, Зборник радова Културно-политички покрети народа Хабзбуршке монархије у XIX веку, Нови Сад 1983, 122; С. Гавриловић, *О борби Срба у Хабзбуршкој Монархији за политичко-територијалну аутономију*, Зборник Матице српске за историју, 43, Нови Сад 1991, 7–23; Ј. Савковић, *Борба Срба војвођана за територијалну и политичку самосталност*, Зборник Матице српске за друштвене науке, књ. 3, Нови Сад 1952, 21; В. Крстић, *Историјске основе војвођанске аутономије*, Из историје српско-хрватских односа, Београд 1994, 88–113; Ј. Адамовић, *Привилегије српског народа у Угарској и рад Благовештенског сабора 1861*, Загреб 1902; Ј. Радонић – М. Костић, *Српске привилегије од 1690 до 1792*, Београд 1954; С. Симеоновић-Чокић, *Српске привилегије*, зборник Војводина 2, 48–85.

² Посебним царским декретима из 1729, 1732. и 1734. године решено је да се митрополиту одузме сва световна власт над српским народом и да му се остави једино старешинство над Српском црквом. Митрополиту се одузима право да посвећује епископе, а канонске визитације је допуштено обављати једино уз дозволу надлежних органа.

³ На овом збору српских првака, патријарха и официра, Срби су тражили компактно пресељење од Сентандреје до северозападних крајева земље у Малу Влашку (Централну Славонију) и Куманију (северну Бачку) и то под управом свог патријарха, подвојводе и признајући само врховну власт цара Леополда.

то на Темишварском сабору 1790. године.⁴ На њему је изричито захтевана, са позивањем на Привилегије у којима је наводно управо то обећано, посебна територија под управом сопствених народних власти и поштовање Привилегија за онај део српског народа који би остао изван српске националне територије. Овај пут је тражено војводство на простору Баната и тражено је да се он у ту сврху отцепи од угарске државне територије.⁵ Коришћење српских захтева истакнутих и на овом сабору остало је константа у политици Бечког двора према Угарском сабору, како тада тако и касније, а посебно 1848–49. и 1861. године.

На Мајској скупштини 1848. у Карловцима захтевана је Српска Војводина која би обухватала Срем с границом, Барању, Бачку с бечејским дистриктом и Банат с границом и дистриктом кикиндским⁶, а Светозар Милетић, двадесетдогодишњи младић, пожунски студент филозофије и пештански студент права, захтевао је претходно на Венцу административну територију за Србе у Угарској, али уз инсистирање да се не прихвати Деспотовина као тада предложени назив за њу: „То никако! У данашњем времену слободе и слободоумља деспотовина би Србе врло жигосала.“⁷ Милетићева агитација у Чуругу и Надаљу, која је потом уследила, а која је имала за

⁴ Радикално потчињавање аутономије је претходно спроведено Регуламентом из 1770. и 1777, Школским уставом из 1776. и Деклараторијом из 1779. године. То је значило да се митрополиту одузима свака световна власт, да се редукују верски празници, српске школе претварају у државне установе. Тиме се упорно и темељно сузбијају захтеви и идеје о свакој врсти аутономије за српски народ у Монархији.

⁵ И у ово време се сматрало да би било захвалније Војводство на простору Славоније, Бачке и Срема, али с обзиром да су те области већ одавно биле инкорпориране у Угарску, избор је пао на Банат који је донедавно био под управом Беча, па је издвајање ове територије изгледало као остварљивије у условима крајње затегнутих односа између Бечког двора и Угарског сабора. Мађарски одговор на српске захтеве садржан је у XXVII законском чланку из 1790–91. којим је Србима у Угарској призната „грађанска равноправност“ али за испуњавање захтева за одобравање посебне територије у Угарској није било изгледа. Овим законом Србима је укинута „привилегисан положај“. Важност Привилегија строго је ограничена на црквено-школску аутономију, а Срби су третирани као верска заједница „несједињених грчког обреда“ а не као посебан и равноправан, политички народ.

⁶ На Мајској скупштини Јосиф Рајачић је проглашен за патријарха, Стефан Шупљикац за војводу српског, а формиран је и Народни одбор као извршно тело Скупштине.

⁷ С. Гавриловић, *Светозар Милетић од еминенс-ђака до националног револуционара*, Зборник Матице српске за историју, 54, Нови Сад 1996, 87–106; К. Милутиновић, *Младост Светозара Милетића*, Документи о Светозару Милетићу, Нови Сад 1951, 14–25; Д. Микавица, *О писмима Светозара Милетића*, Зборник радова *Писмо*, Београд 2001, 167–177; С. Милетић, *Сабрани списи* (у даљем тексту: *Сабрани списи Светозара Милетића*), књ. 1, Београд 1999; С. Гавриловић, *Срби у Револуцији 1848–1849*, Историја српског народа, књ. VI/2, Београд 1981, 60–65; В. Крстић–Р. Љушић, *Програми и ставови српских политичких странака до 1918*, Београд 1991, 11–15; М. П. Десанчић, *Како је то било у нас Срба у буни 1848*, Нови Сад 1996, 78.

сврху да одговори граничаре од одласка у Италију,⁸ није дала резултата: граничари су одмарширали у Италију, власти у Шајкашкој су добиле наређење да га ухапсе, док је Ратно министарство у Бечу донело одлуку да га на све начине учини „политички нешкодљивим“. На Мајској скупштини договарао се са Јевремом Грујићем да му из Србије пошаљу пушку и два пиштоља јер је било веома изгледно да ће српско-мађарски разлаз у питању Војводине резултирати оружаним сукобом. Као члан Главног одбора, од 4/16. маја, пошао је у Земун, после напада Храбовског на Карловце 12. јуна, да би подстакао шајкаше да прискоче у помоћ нападнутој Војводини а затим и у Хрватску.⁹ Његове остале активности биле су од немалог значаја за српски покрет, а песма коју је испевао у част доласка војводе Стевана Шупљикца певана је, после септембра 1848 као химна Српске Војводине.¹⁰ По војводиној заповести, а под командом славног граничарског капетана Михајла-Михла Јовановића, учествовао је у бици код Новог Бечеја (30. септембра/12. октобра 1848). Јаша Игњатовић је Милетића запамтио највише као „познатог, чувеног матадора“ и „поборника Војводине“, заједно са Ђорђем Радаком и Илијом Захаријевићем. Средином фебруара 1849, као члан Правитељства Војводине,¹¹ добио је функцију „агента“ Војводине при Троједној Краљевини у Загребу, а са основним задатком да се, заједно са Јованом Суботићем, заузме тамо да Војводина буде од цара проглашена за Круновину (Kronland). Став по коме је Војводина требало да буде крунска земља није наилазио на разумевање у хрватској средини јер се знало да Круновина мора имати сопствено законодавство, а то је било неспојиво са мишљењем да Војводина и Хрватска имају једно законодавно тело – како се прижељкивало у Загребу. Српска Војводина, у политичкој идеологији Светозара Милетића, била је нешто сасвим друго у односу на оно што му је говорио председник Банског већа Мирко Лентулај, и други чланови већа. То

⁸ Милетић је следећим речима покушавао да убеди граничаре: „Браћо граничари! Ви сте познати јунаци. На храброст не треба нико да вас опомиње, али је прека нужда дошла, да вас на ваш разум опоменемо. Немци виде, Мађари виде да Ломбардија мора отпасти од Аустрије, јер јој помаже сва Италија и Француска и Швајцарска, да буде своја, а не туђа. И вас опет једнако вуку у Ломбардију. Вуку вас, браћо, у оним истим лађама, у којима другу животињу вуку у горње земље на клање. Ви видите, да се од ваше браће, која су тамо отишла, ниједан не враћа. Ако и одете, јамачно се нећете више натраг вратити. За вама ће опет један по један батаљон вући. Сви ћете ви горе које изгинути које задржани бити. У вашим кућама ће остати само по неко старо, женско, нејако и немоћно. Онда ће Мађари по опустелој граници своје наредбе да шире, своје офицере да шаљу, своје школе да дижу, своје цркве да отварају, свој језик да уведу, а српски народ и српско име ће да збришу са лица земље“. (*Сабрани списи Светозара Милетића*, књ. 1, 126).

⁹ С. Гавриловић, *Светозар Милетић – од еминенс-ђака...*, 96.

¹⁰ *Сабрани списи Светозара Милетића*, књ. 1, 128–129.

¹¹ Преименовани Главни одбор.

се најбоље види у његовим чланцима које је објављивао у *Најрејску*, од децембра 1848. и *Славенском јузу* од априла 1849. године.

У складу са принципима које је промовисала европска, пре свега француска револуција, сматрао је да остварење грађанских и политичких права није у Аустрији замисливо без уважавања права свих народа који у њој живе, а то значи и без уважавања права српског народа да гарантовање својих националних и демократских права осигура у оквиру Војводине каква је захтевана маја 1848. године. Неразумевање које је долазило са хрватске стране није желео ничим правдати: „Срби се кржаве за то, да своју народност у Војводству подигну, и име и племе народа свог са другим народима упореде – а многим и то главнијима Хрватима још никако не иде у главу, како то може Војводство српско с Троједном Краљевином неједнако стајати, и како да Сријем од ове оном отпадне“.¹² И на другом месту је отворено истицао да су сви разговори са „сојузном браћом Хрватима“ на Хрватском сабору били више „поетични“ него конкретни, да су то више били разговори „као сродника који се давно видели нису, па се радују и поздрављају, него дипломатични, као људи и народа“. Све одлуке које су донете на Мајској скупштини он је доследно подржавао и оправдавао у свакој прилици. У том образложењу могуће је јасно сагледати како је он видео Војводину, са којим надлежностима и са каквим уставно-правним положајем у Хабзбуршкој монархији, као држави коју је ваљало преуредити на националном принципу. Тиме је већ јасно указано да је питање Војводине заправо питање статуса српског народа у Аустријској царевини. „Природа пак Аустрије, писао је Милетић, јесте: многостручност народа; и потом место досадашњих раздјеловања¹³ мора се Аустрија распасти на толико разноличних држава, колико у њој више, мање, различних народа има; а будући да се народ од народа језиком разликује, то ће се и раздјелци илити границе појединих држава управљати или уредити по границама језика овог или оног народа“. Народа који су имали право на државу односно нарочит статус политичко-територијалног самоорганизовања у Хабзбуршкој монархији, Милетић је признавао једанаест и то: Немце, Чехе с Морављанима, Италијане, Словаке, Пољаци, Русине, Влахе, Србе, Хрвате, Словаке, Мађаре. Ови народи би требало да имају државе у којима ће њихова национална права бити осигурана. Држава српског народа у Хабзбуршкој монархији била би Војводина, односно Војводина, и Милетић њене границе и њен назив сматра неспорним: „Сваки од ових народа, био од воље или невоље правичан, најбоље ће знати границе и имена појединих држава својих, а за нас је Србе Војводина (подвукао Д. М.), у њу Срем, Бачка и Банат, изузимајући од овога Крашовску жупанију и Карансебешку регименту, која ће морати по правници Власима припасти“.

¹² Сабрани списи Светозара Милетића, књ. 1, 134, 139.

¹³ Мисли се на инсистирање на историјским правима народа у Аустрији и политичкој комбинаторици која је из тога произилазила.

Оне надлежности које је, по Милетићу, требало да има Војводина, осигуравале су српском народу национални опстанак и слободан економски, социјални и културни развитак. А то значи да је било важно за Српску Војвину, као државу српског народа у Монархији, стећи „особену, нашу законодавну власт“, затим извршну власт односно „законодавној власти одговорну администрацију или владу“ којој ће на челу бити војвода као народни поглавар. Све ово Милетић није формално супротстављао идеји о јединству и целокупности Аустрије сматрајући да ће понуђеним, конфедералним моделом унутрашњег уређења, сви народи у Монархији бити задовољени и неће имати потребе да гравитирају ка суседним државама у којима живе њихови сународници. „Конфедерација ових народа аустријских, писао је Милетић, подобна је северо-американској, али од ове зато природнија, што у Аустрији количину појединих држава природа сама опредељује, и све су на тврдом и природном темељу народности основане...“¹⁴ Надлежности које би остале изван домена органа националних држава у Монархији дефинисане су у опсегу спољашњих дела или дипломатије и послова који су од општег интереса и за народе и за грађане многонародне, конфедералне државе: општа одбрана, заједничке финансије за војску и за издржавање органа средишње власти, општи суд,¹⁵ трговина, грађевина и други јавни послови од општег интереса. Да би се ови заједнички послови за целу Монархију успешно извршавали, неопходно је, за све аустријске народе, постојање заједничког/општег законодавства и средишње владе. У заједничком/општем сабору, који би отварао цар, сви народи би имали заступнике који би били непосредно бирали у аустријским државама и то на 60.000 становника по један заступник.¹⁶ Према предвиђеним надлежностима, заједнички сабор би предлагао и усвајао законе, одређивао правац дипломатији, усмеравао економске везе Аустрије са другим државама. Сабор би одређивао колико би која држава, па дакле и Српска Војводина, регуларне војске морала одржавати, разрезивао би порез за заједничку касу, па чак и усвајао законе грађанске и кривичне који би се односили на грађане целе државе. Средишња/средоточна влада законе које би усвојио заједнички сабор спроводила преко министарства (средоточно министарство) којих би било пет: за иностране, ратне, финансијске послове, трговину и за грађевину и јавне послове. „Сва су друга министарства, напомињао је Милетић, која би при средоточној власти била,

¹⁴ *Сабрани списи Светозара Милетића*, књ. 1, 141–142.

¹⁵ Потребу за њим, Милетић је објашњавао овако: „Општи суд, јербо у држави једној, гди су толики народи и гди су грађани појединих држава толико, а особито трговачким интересима, једно за друго везани и слободним саобраштајем у судар долазе, не могу се избећи свакојаке распре, које би се породиле међу грађанима од различитих појединих држава између себе, или са којом поједином аустријском у Аустрији, или страном државом, и обратно. За пресуђивање ових распра, а особито оних, које средоточни чиновници, па и сами одговорни министри учине, нужно је опште судилиште“.

¹⁶ Милетић је, према томе, рачунао да би овај Сабор бројао око 600 посланика.

противна самосталности појединих народа и држава, и зато од ових никако не би могла бити призната“.¹⁷ Уз владу, на њеном челу, налазио би се Цар који „у кругу својих права неповредим стоји“.

За Српску Војвину, као и за сваку државу преуређене Аустрије, остављао је све оно што чини бит њене унутрашње организације и самосталности. Због тога је посебно истицао следеће: „Свака народна држава треба од главе до пете по духу свога народа устројена да буде. Како ће у појединим државама, на пример Војводству српском, општине, на којима се свака држава оснива, устројене, и по томе на колико ће и каквих окружија ова или она држава у административном смислу раздвојена бити, у каквом ће одношењу општине и цео народ према својим властима стајати, како ће се у појединим државама грађанска и политичка права развијати, и социјална или друштвена питања, која су данас Западну Европу тако јако потресла, решавати, уопште, какав ће цео строј и крој народне државе и унутрашње администрације њене бити, – о свему томе бринути се и то на својој Народној скупштини узаконјавати има право сваки народ сам на свом дому...“ Осим администрације, у оквир делатности о којима је требало да води бригу Српска Војводина и њени органи предвиђена је просвета, народна војска за одбрану унутрашње самосталности, финансије за одржавање унутрашње администрације, трговина, занатство, земљорадња и избор чланова народног представништва Српске Војводине код средишње владе где је требало да воде рачуна о интересима свог народа (нека врста државног савета).

Представнике за народно законодавство Српске Војводине бирали би на сваких 10.000 грађана по једног а у народној влади би, уз Војводу, било и министарство (народно попечитељство). У њему су се имали налазити попечитељ спољашњих дела или представник народних дела код средишњег министарства, попечитељ унутрашњих дела, попечитељ просвете, попечитељ народних ратних дела или командант свих гарди, попечитељ народних финансија и попечитељ трговине, индустрије и земљорадње. О односима између народа Српске Војводине и других народа Аустрије, посебну бригу имао је водити Конгрес аустријских народа у који би све аустријске државе слале једнак број посланика и који би се могао сваке године држати или увек када то једна трећина аустријских држава то затражи преко савезне владе. Одлуке на Конгресу би се доносиле „вишином народа“ а оне би се односиле на међународна питања, границе појединих аустријских држава и друга питања. Као пословни језик савезне/средоточне власти предложен је немачки „јербо је засад сваком најбоље познат“. Овакво Милетићево виђење Српске Војводине у оквиру прижељкиване конфедерације аустријских народа, појавило се у јавности у току децембра 1848. и јануара 1849. и стајало је у непосредној вези са решавањем српског питања у Бечу и санкционисањем одлука Мајске скупштине. Милетићев концепт државноправног статуса Војводине није остао усамљен: и сам патријарх Рајачић је формирао

¹⁷ *Сабрани списи Светиозара Милетића*, књ. 1, 145.

(4/16. јануара 1849) комисију која је приступила изради пројекта устава за Војводину,¹⁸ Огњеслав Острожински је дао свој нацрт *Основа за савезно прејорођење цесаревине аустријске*¹⁹, Стратимировић је израдио посебан нацрт,²⁰ Стефан Радичевић такође, као и низ других познатих и непознатих аутора. Заједничко за све ове пројекте јесте изостављање државноправне везе Српске Војводине са Угарском.²¹ Оно што су сви они прижељкивали, и чему су се надали, није реализовано ни тада ни касније. Већ од привременог Устава Царевине од 25. априла 1848, царевих манифеста од 20. октобра 1848. и 6. новембра 1849. било је извесно да Беч неће прихватити српске захтеве. Млади цар Франц Јозеф је тек манифестом од 15. децембра 1848, врло бираним речима, потврдио оне одлуке Мајске скупштине које су се односиле на избор патријарха и војводе, али је заобишао питање територија и питање границе Српске Војводине. Српске делегације, које су у различитим приликама и временима од октобра 1848. до фебруара 1849. предводили Јован Суботић, Јован Шупљикац, Ђорђе Стратимировић, нису успеле да постигну ништа више. Војводина није призната као посебна круновина са одређеном територијом и посебним надлежностима ни у Октроисаном уставу који је донет 4. марта 1849. године.²² Коначно решење уследило је царским патентом од 18. новембра 1849, којим је створена посебна територија под називом Војводство Србија и Тамишки Банат са седиштем у Темишвару. Срем је подељен тако да је Војводини припао румски и илочки срез а Војна граница је остала изван Војводине.²³ У оквиру ове територије, која се у историографији

¹⁸ Овај предлог завршен у марту 1849. детаљнији је од Милетићевог. Територија Српске Војводине обухвата и Барању, Нови Сад је одређен као главни град Српске Војводине, као грб Војводине предвиђен је бео крст на црвеном пољу са четири оцила између кракова. Аустрија је замишљена као федеративна заједница једнаких и равноправних националних држава са широким надлежностима.

¹⁹ Његов концепт федеративне/конфедеративне државе обухватао је девет народа и Хрвате и Србе је представљао као један народ.

²⁰ У њему је замишљено отцепљење Србије од Турске и њен улазак у Аустрију као „славјанско-лотарингску државу“.

²¹ Љ. Кркљуш, *Уставно питање у Војводини за време српског покрета 1848–1849*, зборник Српски покрет у револуцији 1848–1849, Нови Сад 2000, 89–117.

²² Њиме је Србима обећано уређење на основу Привилегија и царских одлука, национални опстанак и верска слобода, али нема ништа конкретно о Војводини као круновини, већ се предвиђало њено прикључење Троједној краљевини, Угарској или Ердељу.

²³ С. Гавриловић, *Срби у Хабзбуршкој монархији 1792–1849*, Нови Сад 1994, 150.

дефинише и као круновина,²⁴ крајеви насељени претежно Србима (Срем, Бачка, Тамишка и Торонталска жупанија) заокружени су као посебан округ односно као Војводство Србија.

За Милетића, међутим, није било озбиљнијих недоумица о томе да ли су Срби у рату против Мађара постигли оно чему су тежили. Он је држао да су Срби, после револуције и рата 1848–1849, од Беча „добили за награду оно што Мађари за каштигу“. Време у којем је опстајало Војводство Србија и Тамишки Банат (1849–1860)²⁵ није потиснуло његова разочарања, а после слома тзв. Баховог апсолутизма у Аустрији и укидања Војводства Србије исказао је своја политичка уверења у знаменитом Туцинданском чланку где је напоменуо да не треба жалити за „Баховим Војводством“ али да се при том не сме занемарити ни идеја о Српској Војводини у Хабзбуршкој монархији као кључна политичка мисао пречанских Срба: „Војводство је сарањено – али ми му нисмо очи заклопили, и злосретан би Србин био, који би неверном ногом Војводству приступио, ма и само да га целива, а камоли да ликује. Војводство то значи биће политично народа српског с ове стране – сарањено је, али који су га саранили, заједно су још нешто саранили, што више никад неће васкрснути моћи. Војводство ће пак у преображеном виду, ма и без имена тога, зацело васкрснути.“

Оно у шта је веровала већина пречанских Срба – Војвођана и због чега је носила црне флорове на шеширима и капама после укидања Војводине,²⁶ а што се није битније разликовало ни од осећања која су преовладала у Кнежевини Србији,²⁷ исказало се и на Благовештенском, црквено-народном сабору 1861. када је једнодушно тражено установљење Српске Војводине са надлежностима већим од оних које је била спремна да прихвати мађарска

²⁴ С. Гавриловић, *О борби Срба у Хабзбуршкој монархији за политичко-територијалну аутономију (1690–1850)*, Зборник Матице српске за историју, 43, с. 21, 23. У домаћој историографији још увек није постигнута потпуна сагласност у овом питању, а поједини историчари изричито тврде: „Патентом од 18. новембра 1849, као ни Мартовским уставом, Војводина није постала посебна круновина“ (В. Крстић, *Срби у Угарској од слома револуције до нагодбе 1849–1867*, Историја српског народа V/2, Београд 1981, 110). У мађарској литератури је најчешћа одредница круновина или још чешће крунска покрајина (*koronatartomány*).

²⁵ О томе види поближе: В. Крстић, *Срби у Угарској од слома револуције до нагодбе (1849–1867)*, Историја српског народа, V/2, 109–150.

²⁶ Одлука о укидању Војводине донета је још 26. августа 1860, на посебним седницама истакнутих аустријских и угарских чланова Појачаног царевинског већа које су одржане у дворцу Шенбрун.

²⁷ У Србији је „сав свет“ био против акта о укидању „аустријске Србије“ – тако су Војводину доживљавали и Србијанци и Мађари. (Н. Петровић, Светозар Милетић и Народна странка, књ. 1, 57–58). Многи Милетићевци савременици су сматрали да је „велико огорчење“ војвођанских Срба у превасходној вези са непостојањем услова под којима се Војводство Србија инкорпорирало у Угарску (М. П. Десанчић, *Све досадашње беседе*, књ. 1, 9).

политичка елита.²⁸ Светозар Милетић је на овом сабору предводио једну од три струје – мањинску. Већину је предводио патријарх Рајачић са Ђорђе Стојаковићем, а средиште Ђорђе Стратимировић и Јован Суботић. Предлози већине су, после свих расправа, постали уједно и закључци Сабора.²⁹ Милетићево виђење „васкрснућа“ Војводине остало је чврста основа за дефинисање политичког става српских јужноугарских либерала и у време Шмерлинговог провизоријума (1861–1865) и у наредним деценијама, после Аустро-угарске и Хрватско-угарске нагодбе.

Уочи почетка рада Благовештенског сабора, Милетић је одбио патријархов предлог да заузме место секретара сабора знајући да би тиме био онемогућен да учествује у саборским расправама. На другом заседању Сабора (22. марта/ 3. априла) изабран је у Одбор који је имао задатак да изради и Сабору изнесе на претрес услове и гаранције под којима би се осигурала привилегијална права српског народа и права српског језика, али је већ тада било извесно да заступа опцију коју не подржава већина посланика. Успротивио се мишљењу да Српска Војводина треба да има колективно представништво у доњем дому Угарског сабора, а све у намери да умањи подозрење мађарске стране и учини српске захтеве за њу прихватљивијим: „Место 24 посланика, бирани по срезovima имаћемо 24 посланика, бирани из обласне скупштине. Ако они буду гласали сваки за себе, онда је то исто, што би било, кад би се по срезovima бирали. Ако ли буду морали гласати колективно, онда ће морати при сваком питању најпре између себе гласати, а то рађа опет нове компликације... Народност је наша код куће довољно обезбеђена политичном народом главом, обласном скупштином, и домаћом аутономијом. А што се нашега представништва као народ тиче, ја налазим да је довољно, ако од нашег обласног сабора буду изаслана двојица, који ће нас на Угар-

²⁸ У овој Војводини, као посебној аутономној и територијалној јединици на простору Срема, Бачке, Баната и Војне границе, српски народ би чинио релативну већину. На челу Војводине, у којој би службени језик био српски и која би имала своју обласну скупштину, свој грб, заставу, првостепени и апелациони суд, стајао би војвода српски као „политички поглавар Војводине“. О раду и закључцима Благовештенског сабора види поближе: *Дјејанија изванредног српског народног сабора у Карловцима од 21. марта (2. априла) до 8 (20) априла 1861 држаног*, Карловци 1861; Ј. Ђорђевић, *Радња Благовештенског сабора народа српског у Сремским Карловцима 1861*, Нови Сад 1861; Ј. Адамовић, *Привилегије српског народа у Угарској и рад Благовештенског сабора 1861*, Загреб 1902; Н. Петровић, *Светозар Милетић и Народна странка*, књ. 1, 72–112; *Сабрани списи светозара Милетића*, књ. 1, 237–277; Д. Кириловић, *Српски народни сабори*, књ. 1, Нови Сад 1937, 14–15 и даље; В. Крстић – Р. Љушић, *Програми и ставови српских политичких странака до 1918*, Београд 1991, 21–28.

²⁹ Већина је од самог почетка настојала да сва питања реши искључиво уз помоћ и разумевање цара и аустријске владе, а средиште је сматрало да најпре треба склопити државноправни уговор са Хрватима и тако ојачати позиције за преговоре са Бечом и Пештом. Милетићева мањина је веровала да је договор најлакше постићи са мађарским демократским круговима.

ском сабору као народ представљати, који ће над нашим правима бдити, и њи разјашњавати, без даљег гласања у општеграђанским предметима. На ово је ишао митрополит Исаија Ђаковић, кад је захтевао, да буду на Угарском сабору посланици народа српског „ut invigilent juribus nostris privilegialibus“. На четвртном заседању Сабора (30. марта/11. априла), Милетић се изјаснио за границу Војводине у Бачкој која је искључивала Аду, Сенту, Стару Кањижу и Мартонош. Претпостављамо да је био и међу оним посланицима који су захтевали да у Војводину не уђу Берексово, Мехала, Темишвар, Сент Ђурађ, Омор и Брешће. Заједно са још осам посланика изјашњавао се одлучно за оне границе Војводине „у којима је наш народ барем у релативној већини“. На истом заседању укључио се у питања која су се односила на унутрашњу администрацију Војводине и залагао се за то да општине, срезови и жупаније Војводине буду једнообразне са таквим установама у Угарској и да тек са обласном скупштином у Новом Саду и са српско-војводском канцеларијом, као административним органом, почну измене у корист Војводине. У питању избора Војводе Српске Војводине, на шестој седници (1/13. априла), Милетић је остао у мањини сматрајући да војводи требају бирати сви грађани Војводине, а не само Срби. „Пред светом и Европом, осрамотили би се, говорио је Милетић, кад би друге искључили, и свет би могао и друга захтевања наша ђутуре осудити, држећи их за пород истог духа искључивости и неправедљивости“. У дефинисању тачке која се односила на развојачење Војне границе, Милетић је успешно интервенисао и то тако што је прва реч – „ако“, замењена са „кад“, чиме је предлог већине на Сабору добио нешто другачију политичку тежину. Говорећи о припадности Срема ишчекиваној Војводини³⁰, Милетић је истакао да није за „мешовито“ законодавство како је предвиђено и реализовано мишљењем већине, сматрајући да се тиме иде ка уништењу политичког јединства Војводине.³¹ Упркос бројним примедбама и полемикама са Ђорђем Стојаковићем, Милетић се сложио са већином прихваћених закључака на Благовештенском сабору, сложио се и са мишљењем Манојловића и Милутиновића о компетенцијама патријарха које би се односиле на сазивање новог сабора односно продужење истог и предложио да се пошаљу српске депутације на Угарски и Хрватски сабор чије је заседање било у току. На последњем, дванаестом саборском заседању (8/20. априла), после читања репрезентације којом је тражено да се Сабор продужи, понудио је текст представке цару, али она није прихваћена због примедбе царског комесара, генерала Филиповића, да се о државноправном положају Војне границе не сме већати. Филиповићева беседа није означила дефинитивни епилог рада Благовештенског

³⁰ „Срем је чисто српска земља, Срем је колевка деспотовине српске, Срем је душа наше Војводине“, говорио је Милетић.

³¹ Реч је о следећем закључку Сабора: „Војводовина српска има једно обште земаљско законодавство у смотрењу предела бачки и банатски са краљевином Угарском, – а у смотрењу Срема са троједном краљевином Хрватском, Славонијом и Далмацијом“.

сабора, али то је учињено коначно на седницама министарског савета у Бечу следеће године.³² Српско-мађарски споразум о питању Српске Војводине у Угарској није постигнут никада, иако је изгледао могућ у неколико наврата и после 1862 године.³³ Идеја о обнављању Војводине, путем заокруживања угарских жупанија према националном критеријуму пренета је и у писани политички програм Милетићеве Српске народне слободоумне странке који је настао у Бечкерек у 1869. и у Угарски сабор у којем су српски посланици

³² *Сабрани списи Светозара Милетића*, књ. 1, 253–264.

³³ На Хрватском сабору 1861. исказало се већинско мишљење посланика по којем је, на основу историјског и државног права, Срем био саставни део Хрватске, а не Српске Војводине, а сличан приступ био је и у односу на Војну границу у Банату, Бачкој и Срему. Неповећење Хрватског сабора односило се посебно на закључак Благовештенског сабора да се укидање Војне границе може обавити само уз сагласност српског сабора на којем би учествовали сви Срби из Мађарске, Хрватске, Славоније и Далмације, као и да у будућој Српској Војводини званично писмо мора бити ћирилица. Угарски сабор такође није био спреман да изађе у сусрет српским захтевима, суверенитет у Угарској признаван је једино мађарском народу и сви други народи Угарске једино су могли очекивати разумевање за реализацију њихове културне аутономије. У адресама Угарског сабора јасно је истакнут став да се не желе игнорисати захтеви немађарских народа Угарске које су они постављали у погледу своје самосталности, али да постоји граница која се не може прећи и да је то губљење самосталности Угарске и распарчавање земље. Само су поједини, усамљени предлози појединих мађарских политичара либералне провенијенције одржавали наде да је споразум ипак могућ. Најпре је Лајош Кошут још 1851. почео и 1859. довршио *Уставни нацрт* из Китахије где се наговештавају извесне могућности за решење народносног питања у Угарској путем стварања аутономних области у њој. За Србе се допушта могућност стварања Српске Војводине, уз нагласак да је то решење прихватљиво једино као последње средство да се Срби придобију за сарадњу против Беча. Статус ове територије одговарао би статусу територије Саса у Ердељу и у територијалном погледу као и у погледу надлежности значајно је нешто много мање од оног што су Срби прижељкивали 1848. и 1861. Представницима Кнежевине Србије, Илији Гарашанину и Јовану Ристићу (март 1861), нудили су Етвеш, Андраши и Подманицки **арондирање жупанија према националном принципу**. Тиме још није признато право на Српску Војвину, нити је Србима признат статус политичког народа, али је учињен корак ка будућем евентуалном споразуму. Крајем априла 1861. Етвеш и Деак су поново говорили српској страни (Никола Крстић) да је арондирање могуће, али једино као арондирање срезова у Бачкој и Банату. Слично су размишљали, касније, Антал Ченгери, Ласло Хуњади, Тир. Комораоми, гроф Чаки. Војвину је избегавао да именује и Ласло Хуњади 1866, али је обећавао кнезу Михаилу Обреновићу да ће се у Угарској основати жупаније у којима ће Срби бити у већини. О томе види поближу: Т. Пал, *Мађарска политичка јавност и српско питање на Балкану*, Нови Сад 2001, 87–88; Д. Микавица, *Михаило Полити. Десанчић*, докторска дисертација у рукопису (поглавље: Војводина као идеја српско-мађарског компромиса), Нови Сад 2003; В. Вучковић, *Војвођанско питање у односима између Србије и Мађара од 1859 до 1868*, Зборник Матице српске за историју, 5, 1953, 27–30.

настојали да остваре националне и демократске интересе у уставној и парламентарној борби.³⁴

Већ у првој тачки Бечкеречког програма странке Милетићевих народњака, која се заснивала на предлогу немађарских политичких представника из 1867. и 1868, унет је захтев који се односио на питање Српске Војводине. Српски заступници који су на Угарском сабору требали бранити принципе српског либерално – демократског национализма имали су пред собом задатак да мађарску владу „непрестано изазивају“ да „или на основу закључења од године 1861. предлог учини, или нов конгрес сазове, да према поменутим околностима нов предлог сачини и поднесе“. У другом делу програма поновљен је овај захтев навођењем оних државних фактора од којих се очекивала позитивна одлука: „Захтевати од престола, владе и сабора, да се закључења српског конгреса (Благовештенског сабора – Д. М.) од године 1861, било иницијативом сабора или српских заступника, у претрес узму“. Кључне саставнице мађарско-српских преговора који су вођени до 1867, нашли су своје место и у Бечкеречком програму. У њему се наводи и следеће: „... да се колективне муниципије по народности, по мери географских, комуникацијских и административних обзира заокруже... да се обзир на народност узме и престојење виших судских и политичких власти... да се и на сабору (Угарском сабору – Д. М.) призна равноправност разних језика и да се горња кућа има с погледом на представништво разних народа у њој преустројити... да се призна ограничено уједињење сваког наода у Угарској за просветне цели, са правом аутономије у обзир устројења, уређења и управе и са правом пореза на то; ово последње у сутицају са државном власти... да се признањем заставе и грба разних народа призна и спољашњи знак и значај сваке народности“.³⁵ Иако Српска Војводина овде није изричито наглашена, па чак ни споменута као административна нити као федерална јединица, из свега изнетог се јасно види да се на њу мисли и ка њеном васкрснућу упорно тежи. За Српску Војводину пронашло се место и у другом програму српских либерала 1872. године и то у оној одредници која води рачуна о закључцима донетим на Сабору једанаест година раније. Ове закључке ваљало је у форми краљевских пропозиција/предлога изнети пред Угарски сабор и тако их коначно уставним начином потврдити.³⁶ Могућност извесног одступања српске стране од идеала Српске Војводине није за Милетића никада била искључе-

³⁴ Избори за Угарски сабор 1861, 1865, 1869 и 1872. спроведени су на основу У законског члана из 1848, по којем је право гласа било обезбеђено за 6,7% целокупног становништва Угарске. Овим законом, а посебно његовом допуном из 1874. године, омогућене су бројне неправилности приликом одржавања избора. С обзиром на економску и социјалну структуру и посебно с обзиром на бројност, српски народ није могао рачунати на већи број посланика у Угарском сабору, чији је укупан број у доњем дому законски одређен на 377, а са Ердељом на 446.

³⁵ В. Крстић – Р. Љушић, н. д, 33.

³⁶ *Народ*, 47, 22. априла 1872.

на, ако би се за то стекли одговарајући услови. С тим у вези стоји следеће: „Што се наших интереса тиче, ту стоји на првом месту да добијемо земљиште на ком се као осебина кретати можемо. Карловачки сабор наш од год. 1861. изреко је шта народ у овом погледу жели. Он је искао земљиште за српску војводину. Може бити, да би сад у том погледу шта и преначити ваљало, али то се само посредством народних заступника учинити може“. Измену суштине националног програма, оличеног у идеји Војводине у Угарској, могуће је извести чак и без новог српског сабора, али уз поштовање принципа „арондовања у особним муниципалијама“. Све ове алтернативе Војводини као једној федералној јединици или као „српској држави у мађарској држави“ кретале су се од заокружења жупанија на националном принципу до устројења сличних „особених диштрикта“. При том је Милетић увек давао предност стварању нових жупанија јер је то изгледало као најприхватљивије за српску, а најбезболније за мађарску страну. Другачија, жупанијским границама скривена Војводина, представљана је као најприроднији начин решења српско-мађарског политичког несагласја и тек као једна промена у административном уређењу Угарске. Милетићев захтев за ревизијом закона о народностима из 1868. и савезништво са другим немађарским народима Угарске остао је пратећи елеменат бечкеречких принципа у свакодневной политици и у јавности. Осим мађарске владе, као највећи противници Милетићевих политичких идеала истакли су се представници српске јерархије, Обреновићи и обреновићевци у Србији и нотабилитети у Угарској који су, не за дуго, успели да идеју српске политичко-територијалне аутономије („једне политички одвојене егзистенције“) потисну у други план. Милетићево троипогодишње тамновање због наводног и недоказаног злочина велеиздаје удаљило га је коначно од политике и у великој мери је значило даље слабљење опозиционе борбе Српске народне слободоумне странке и српског националног покрета у целини, на простору Аустро-Угарске.³⁷ Са сломом Великокикиндског програма српских нотабилитета,³⁸ окупљених под именом Српске народне странке и са конституисањем странака (1887) које су идеолошки и програмски настављале, у великој мери, политичку борбу Светозара Милетића, стекли су се неопходни услови да изнова оживи и ојача идеја о Српској Војводини у Угарској као јединој поузданој гаранцији националног опстанка пречанских Срба, у очекивању коначног и целовитог ослобођења и државног уједињења српског народа.

³⁷ Светозар Милетић је последњи пут говорио на седници Угарског сабора 13/25. маја 1882, а последњи чланак објавио је у *Застави* 18/30. августа 1882. Болест која је све више напредовала, приморала га је да се сасвим повуче из јавне делатности и он се, од почетка 1884, налазио у Шварцеровом заводу у Пешти где је остао пуних пет година (*Сабрани сјиси Светозара Милетића*, књ. 3, Београд 2002, 852–854, 878–880).

³⁸ В. Крестић, *Нотабилитетии и њихова политика у Угарској и Хрватској*, Сентандрејски зборник 1, Београд 1987, 91–112; М. Томандл, *Светислав Касишиновић*, Панчево 1940, 207–238.

VOJVODINA WITHIN THE POLITICAL IDEOLOGY OF SVETOZAR MILETIĆ

Summary

Serbian Vojvodina within the political ideology of Svetozar Miletić takes the key position during his entire political activity. With the idea of both political and territorial autonomy, that was to contain the key assumptions for the constitution of the Serbian country under such name in the Habsburg Monarchy or at least some basic elements of a Federal unit in the Hungarian part of the Empire, Miletić had met in the context of some serious fights between the Serbs and Hungarians from 1848–1849. Even he, himself, by taking part in those fights, writing articles or had been being the agent of Patriarch Rajačić was given the opportunity to be familiar with all the problems with which the Serbian people had been confronting in the fight for the national survival and for the acquiring the status of the equal “political nation”. During the war and revolution 1848–1849. he believed that the idea of Vojvodina was “possible” only as one of the eleven countries in the reorganized Monarchy, however, after the calling off of the country, as a separate administrative unit directly under the authority of the Crown, i. e. the “Dukedom of Serbia and Tamiššs Banat”, (Vojvodina), (1860) he directed his political goals to the creation of Vojvodina that would have, to a certain extent, lesser the legal authority and the administrative character that would be acceptable for the Hungarian political elite as well as the Hungarian Parliament. He hadnnt given up the idea about the necessity of the existence of the Serbian Vojvodina, not even after the Serbian National Congress of 1861, though he became aware that the accomplishment of what had been concluded was very doubtful. By taking over and adding onto it the suggestions from the Hungarian liberals in emigration and accepting all the severity of the political reality that had been forced on us by the Austrian-Hungarian and Croatian-Hungarian agreement, he defined, through the political programme of his party the idea about the constitution of Vojvodina within Hungary on the basis of the redistribution of Hungarian district offices, according to the national principle, being of the opinion that that was the only positive way in which the assumptions for the political and direct organization of the Serbs outside the border of its home state. In the middle of the political programme of the party that was established in 1869 by him, there was the idea about Vojvodina that was to be founded without the war with Hungarians along with the agreement that was to respect the principles of the European bourgeois revolution, the democratic principles and the equality of all the people in Hungary. After 1887 his political ideal was continued by two parties: Serbian National Liberal Party and Serbian National Radical Party but with an incomparably smaller prospects to bring it to a successful end.

АЛЕКСА ЈАНКОВИЋ, ПРЕЧАНИН У СЛУЖБИ КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ

Сажетак: Алекса Јанковић, школовани правник родом из Темишвара прешао је у Србију 1834. године. Тамо је попут многих „*пречан*“ тј. Срба из Угарске и Аустрије, дошао на висок чиновнички положај. Био је председник владе и неколико пута министар. Оставио је трага и у културном животу Србије. Политику је напустио 1858. године, после слома уставобранитељског режима, за који је и везана његова политичка каријера.

Кључне речи: Срби пречани, уставобранитељи, Алекса Јанковић, Светоандрејска скупштина, Тома Вучић-Перишић

Почетак XIX века, века нација, затекао је Србе без своје државе, расељене по Балкану и средњој Европи. Међутим, убрзо су Први и Други српски устанак учинили Београдски пашалук центром српства и будућом матицом нације. Доказ за то је и чињеница да од 30-их година XIX века многи школовани Срби из Угарске и Аустрије долазе у Србију. Њих покреће потрага за службом, нада да ће доспети на више чиновничке положаје него што би им то пошло за руком у монархији Хабзбурга, али и инстинктивни осећај да ће у овирима какве-такве националне државе успети да потврде свој национални и људски идентитет. Овај осећај био је у складу са ондашњим стањем духа у Европи, које су озваничиле Француска револуција и револуције 1848. године. Иако многи од „*пречана*“, како су их у Србији почели називати, нису остварили своја очекивања, током 40-их и 50-их година XIX века повећао се број оних који су долазили. Разлог за то је што се за време уставобранитељског режима (1842–1858), када почиње истинска изградња институција српске државе, осећала све већа потреба за школованим људима.¹ Најмоћнији човек уставобранитељског режима Тома Вучић-Перишић није волео

¹ Слободан Јовановић, Уставобранитељи и њихова влада, БИГЗ, Југославија публик, СКЗ, Београд 1990, на више места.

„немачкаре“, а често су се чули и гласови да се државна служба напунила „неоитчестивеним“ синовима, међутим, свима је било јасно да један од ослонаца режима чине баш „џречани“. Најважније институције уставобранитељске Србије чиновнички апарат, судови и школство изграђене су уз велику помоћ Срба из Угарске и Аустрије.² Један од њих био је и Темишварац Алекса Јанковић.

Јанковић је рођен у знаменитом темишварском кварту „Фабрика“ 1806. године. Тачан датум његовог рођења историографија, која се баш и није много занимала за овог значајног српског државника, није утврдила. Његов отац Мита био је абација, међутим пошто је осиромашео и није могао да води радњу, постао је црквењак градске цркве у Темишвару. После завршене основне школе и гимназије у родном граду, Алекса Јанковић је 1834. године у потрази за службом прешао у Србију. У томе му је од помоћи била Савка Николић, кћи кнеза Милоша удата за Јована Николића од Рудне, која га је препоручила српским властима.³ По доласку у Србију Јанковић је постао писар окружног суда у Крагујевцу, а убрзо затим и чиновник у кнежевој канцеларији. На тој дужности помагао је кнезу Милошу и Авраму Петронијевићу у припајању шест нахија Србији 1834. године.⁴ После тога, Јанковић напушта Србију и одлази у Прешов, где завршава студије права, које 1838. године, крунише полагањем адвокатског испита у Пешти. У Србији у којој је и двадесетак година касније било свега 4,2 % писмених људи, школован правник био је права реткост.⁵ То је навело Јанковића да се 1839. године врати у Србију, где отвара адвокатску канцеларију. Међутим, због велике потребе за образованим људима, понуђено му је да поново ступи у државну службу. Јанковић ту понуду прихвата и прво постаје секретар управе вароши Београда, а затим и секретар новог кнеза Михаила.⁶ У том својству путовао је 1840. године у кнежевој пратњи у Цариград, где га је султан одликовао орденом Ришан ифтихар.⁷ По повратку у Србију кнез Михаило је једно време са управом прешао у Крагујевац, јер се народ у Београду побунио против Вучића и Петронијевића. Јанковић као уставобранитељски присталица није хтео да иде у Крагујевац па је иступио из службе.

² Tkalac E. I, *Das Staatsrecht des Fürstenthums Serbien*, Leipzig 1858, 109–140.

³ Милан Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српској народа новијеј доба*, Београд 1888, стр. 196–197; Знаменити аустријски биограф Константин Вурцбах наводи како је Јанковић прешао у Србију 1929. године, Konstant von Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, Wien 1863, Zehnter Theil, 73; Међутим ми смо прихватили Милићевићеву тврдњу да је Јанковић у Србију дошао 1834. године, пошто се кћи кнеза Милоша Савка удала за Јована Николића тек 1831. године.

⁴ Wurzbach, X, 73.

⁵ Holm Sundhussen, *Historische Statistik Serbiens 1834–1914, mit europäischen Vergleichsdaten*, München 1989, s. 534.

⁶ *Поменик*, 197.

⁷ Wurzbach, X, 73.

Када је 1842. године Вучић кренуо у Крагујевац да побуни војску против кнеза Михаила, Јанковић је пошао са њиме. За време ове буне Јанковић је био нека врста Вучићевог секретара, тако да је писао прогласе и прокламације народу и ноте страним дворовима.⁸ По збацивању кнеза Михаила и доласку на власт Александра Карађорђевића, Јанковић бива постављен за директора кнежеве канцеларије. Убрзо се показало да је он постао један од стубова уставобранитељског режима. Када је 1843. године руска дипломатија повела агитацију за повратак Обреновића у Србију, он је заједно са Вучићем и Петронијевићем радио на сузбијању те агитације и учвршћивању власти.⁹ Пошто је у лето 1843. године руска дипломатија ипак приморала уставобранитеље да обнове избор кнеза, Вучић и Петронијевић су морали да напусте Београд. Тада је Јанковић преузео вођење иностраних дела од Петронијевића и на том положају остао до почетка новембра 1843. године.¹⁰ После коначног учвршћивања кнеза Александра Карађорђевића, Јанковић се поново враћа на функцију директора кнежеве канцеларије и директора канцеларије министарства иностраних дела. Као један од најистакнутијих „*йречана*“ у служби српског кнеза, он постаје и један од предводника дворске камариле.¹¹ О великом Јанковићевом утицају сведочи и чињеница да је приликом кнежевог пута у Русију он руководио државним пословима у земљи.¹² Као врхунац кнежевог поверења дошло је Јанковићево постављење за министра правде и просвете јануара 1847. године. Сагласно кнежевим плановима о ослободу на Аустрију против русофилске струје у Србији, он је на том положају водио аустрофилску политику.¹³

Талас револуција који је 1848. године захватио Европу осетио се и у Србији. Међутим, „*народни йредводиџељ*“ Вучић успео је да незадовољство уставобранитељским режимом каналише у мржњу према „*немачкарима*“, тј. Србима из Угарске и Аустрије, који су заузимали високе чиновничке положаје у држави. Као жртва тога таласа Јанковић је марта 1848. године морао поднети оставку на министарски положај. Пошто је на Петровској скупштини настављена повика на „*немачкаре*“ Јанковић је уз још неколицину висо-

⁸ Исто.

⁹ РОМС, 3.279, 3.349, 3.354, 3.356; Петар В. Крестић, *Пречани и Шумадинци*, Матица Српска, Нови Сад 1996, стр. 57.

¹⁰ Драгослав Страњаковић, *Влада устџавобраниџеља 1842–1853, Унуџраиња и сџољна; йолиџика*, Београд 1932, стр. 54, 55; Станоје Станојевић, *Народна енциклопедија*, Загреб 1925–1929, књ. II, стр. 805, 812, 815.

¹¹ АСАНУ, фонд ДСС, 1845, предмет 21; Јаша М. Продановић, *Истџорија йолиџичких сџџранака и сџџруја у Србији*, Просвета, Београд 1957, стр. 158, 159; Страњаковић, *Влада устџавобраниџеља*, 82; Када се узме у обзир да у уставобранитељском систему није било политичара у данашњем смислу те речи, већ да су државом управљали чиновници, онда се може закључити да су ове наоко административне функције собом носиле велики утицај.

¹² Wurzbach, X, 73; АСАНУ, 7051/198.

¹³ Страњаковић, *Влада устџавобраниџеља*, 100–101.

ких чиновника поднео оставку и на службу у кнежевој канцеларији. Ипак, када се атмосфера око скупштине мало стишала, ове последње оставке нису уважене тако да је он остао на челу кнежеве канцеларије.¹⁴ По сведочењу Јакова Игњатовића, Јанковић је за време револуције 1848, као аустрофил под утицајем аустријског конзула у Београду Теје Радосављевића, подржавао бечке реакционарне кругове у борби против револуције.¹⁵

После стишавања револуционарне буре 1848–1849. године, Јанковић постаје један од најпоузданијих дворских људи и предводника камариле. У политичким борбама русофилске струје и Вучића против кнеза Александра Карађорђевића, почетком 50-их година XIX века, Јанковић је био кнежева спона са Стеваном Книћанином, који је био нека врста противтеже Вучићу.¹⁶ Јанковић је био један од присталица политике „чврсте руке“, тако да је подржао владино поштравање цензуре штампе. Од 1850. године, поред послова у кнежевој канцеларији, он је био одређен и да цензурише *Србске новине*.¹⁷

О Јанковићевом утицају на државне послове почетком 50-их година говори и чињеница да је Илија Гарашанин тврдио како је он у лошим односима са кнезом само зато што Јанковић и дворска камарила праве интриге против њега.¹⁸ Један од Јанковићевих задатака био је и да мотри на покрете присталица Обреновића, како у Србији тако и у суседној монархији, и да спречи њихове акције.¹⁹ Нова потврда његовог значаја за режим кнеза Александра Карађорђевића дошла је октобра 1851. године, када је постао вршилац дужности председника владе и министра иностраних дела. До тога је дошло јер је Аврам Петронијевић, који је обављао те функције, отишао на службени пут у Цариград, а затим тамо и умро. На положају кнежевог представника, како се онда званично називао председник владе, и министра иностраних дела Јанковић је остао до марта 1852. године. Док је обављао ове дужности, радио је на набавци оружја истовремено и од Русије и Аустрије. Старао се за развој крагујевачке тополинице. Као министар иностраних дела морао је стишавати дипломатски скандал који је избио због свађе између српског

¹⁴ Продановић, *Историја политичких странака*, 162, 163; Страњаковић, *Влада уставобранитеља*, 110–114; И пре 1848. године односи шумадинаца и „немачкара“ били су тема многог расправа у српској јавности. Искрпан извештај о једној таквој ситуацији даје Стојан Симић у писму Теодору Павловићу 9. марта 1846. године. РОМС, 12. 854.

¹⁵ Јаков Игњатовић, *Райсодије из прошлог српског живота*, Матица српска, Нови Сад, стр. 306.

¹⁶ АСАНУ, 7051/678; С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада*, 154–157; Јован Милићевић, Јанковић Алекса, *Енциклопедија Југославије*, Загреб 1960, Том IV стр. 459; П. В. Крстић, *Пречани и Шумадинци*, стр. 128; Јанковић је иначе био у сродству са Книћанином. АСАНУ, 7051/1403, 1413, 1421, 1423.

¹⁷ Михаило Бјелица, *Политичка штампа у Србији 1834–1872*, Београд 1975, стр. 67, 68.

¹⁸ Страњаковић, *Влада уставобранитеља*, 139–141.

¹⁹ АСАНУ, Јанковић–Книћанину, 21. VII 1851.

„*Иравителство*“ и енглеског конзула у Београду Фонбланка. У време док је он водио спољне послове било је покренуто и питање о наследству кнежевског достојанства, међутим тада оно није могло бити повољно решено по Србију.²⁰ Иако у новој влади, на чијем је челу био Илија Гарашанин, формираној марта 1852. године, није било места за Јанковића, он је и даље остао један од најзначајнијих политичара у земљи. У Државном Савету чији је члан постао 1850. године, он је био један од свега тројице школованих у овом седамнаесточланом телу.²¹

Када је октобра 1852. године Илија Гарашанин упутио распис властима да спречавају народ да говори против „*Иравителства*“, царска Русија је искористила овај неуставан потез председника српске владе да изврши снажан притисак на њу. Наравно, деспотска Русија није бринула за „*људска права*“ српских поданика, већ је то користила као средство политичког притиска. Када је дошло до затегнутости у односима са Русијом, Јанковић је предлагао Гарашанину да се повуче, а саветовао је и кнеза да га разреши.²²

Јула 1852. године Јанковић је, као познати аустрофил, заједно са Книћанином био на челу српске делегације која је послата у Петроварадин да поздравља цара Фрању Јосифа на његовом путу кроз Мађарску. Том приликом је одликован орденом аустријске круне II реда. Убрзо потом и кнез Александар је прешао у Земун да се састане са аустријским Царем.²³ Овај кнежев састанак са царем означио је потпуно приближавање Аустрији, и покушај да се уз њену помоћ одоли намерама Русије да преко своје странке у Србији врати Обреновиће на кнежевски трон. Као Србин из Аустрије Јанковић је био погодна личност за то зближење. Априла 1853. године он је путовао у Беч да би се консултовао са царском владом о држању пред престојећи Кримски рат, али и да затражи помоћ за одржање кнеза на престолу. Према тврдњама Милана Ђ. Милићевића, Јанковић, је том приликом предлагао цару да се Босна, Херцеговина и Стара Србија припоје Србији. У врењу пред избијање Кримског рата, Вучић је, у страху за своју безбедност уколико се Обреновићи врате у Србију, покушао да се приближи кнезу Александру и тако ојача његов положај. За посредника у тој намери одабрао је Јанковића са којим је маја 1853. године водио разговоре о томе.²⁴

Крајем 1854. године Јанковић је за кратко био министар правде, али је русофилска опозиција принудила кнеза да га смени. Као потврда аустрофилског правца кнеза Александра дошло је именовање Алексе Јанковића за кнежевог представника (председника владе) и министра иностраних дела. Он је на том положају био од децембра 1855. до маја 1856. године. Ова влада

²⁰ АСАНУ, 7051/1374, 1380, 1441; Страњаковић, *Влада уставобранитеља*, 144–146.

²¹ Wurzbach, X, 73; С. Јовановић, *Уставобранители и њихова влада*, 154–157.

²² Страњаковић, *Влада уставобранитеља*, 177, 178, 180, 188, 190, 196, 197, 198, 199, 202.

²³ Wurzbach, X, 74; Страњаковић, *Влада уставобранитеља*, 209, 210.

²⁴ АСАНУ, Александар Ненадовић Книћанину 12. V 1853; Страњаковић, *Влада уставобранитеља*, 224, 240; *Поменик*, 198.

је могла бити састављена јер је Јанковић успео да привремено измири Вучића са кнезом. Уступак Вучићу било је место министра унутрашњих дела које је поверено његовом присталици Раји Дамјановићу.²⁵ Ова влада водила је изразито аустрофилску политику, што је довело до протеста и прећутног штрајка енглеских и француских дипломата у Београду.²⁶ Један од карактеристичних примера колико је Јанковићу било стало до мишљења званичног Беча о његовој влади је и писмо Вуку Караџићу у Беч априла 1856. године. У том писму он моли Вука да одврати београдске Јевреје који су дошли у Беч да се жале цару против српске владе и обећава да ће „*Правителство све што је могуће за њихову корист изградити*“.²⁷ И поред великог труда да се влада одржи, она је, због истовременог аустрофилства и Вучићевог утицаја на њу, морала пасти после пола године рада.

Када је после Тенкине завере кнез присилио већину државних саветника на оставке, Јанковић је као кнежев присталица остао једна од најутицајних личности у овом законодавном телу. После тога, Јанковић је прешао у благу опозицију влади Стевана Марковића, а самим тиме и кнезу. Ова опозиција није никако била усмерена на рушење кнеза Александра Карађорђевића, већ на сузбијање утицаја нове дворске камариле у којој Јанковић и Александар Ненадовић нису били утицајни као раније.²⁸ Тако су Ненадовић и Јанковић били против увођења жандармерије уместо грађанске полиције које је предлагала влада. Крајем 1857. године Јанковић се супротставио и пројекту закона по коме би Савет могао само једном да одбије кнежеве примедбе, а уколико их кнез понови, које би, биле обавезујуће. Том приликом он је Јеврему Грујићу рекао „*Издајте најхармоничније законе, Овоме Књазу неће њо вољи бити. Није то мој браће већа власи што он тражи, него безвластје*“.²⁹ Јанковић је чак предложио да се поред Савета уведе скупштина као доњи дом.³⁰ Овај предлог Савет наравно није прихватио, јер би он нарушио саме темеље уставобранитељског поретка. Јанковићев прелазак у опозицију влади водио је ка његовом зближењу са Вучићем. Ниједном од њих двојице није у интересу био повратак Обреновића, али су желели да у режиму Александра Карађорђевића ојачају своје позиције. То се и догодило. Вучић је 1858. године дошао на чело Савета, а Јанковић је постао његов подпредсед-

²⁵ *Устави и владе, Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835–1941)*, Београд, стр. 64; Јаша М. Продановић, *Историја политичких странака и струја у Србији*, Просвета, Београд 1957, стр. 172, 182; С. Јовановић, *Уставобраниоци и њихова влада*, 154–157.

²⁶ Васиљ Поповић, *Политика Француске и Аустрије на Балкану у време Наполеона III*, Београд 1925, стр. 105.

²⁷ АСАНУ, 8254, Алекса Јанковић – Вуку Караџићу, 6. IV 1856.

²⁸ С. Јовановић, *Уставобраниоци и њихова влада*, 168–170.

²⁹ Јеврем Грујић, *Записи*, књ. I, стр. 77; Продановић, *Историја политичких странака*, 182, 185.

³⁰ Јаша М. Продановић, *Уставни развитак и уставне борбе у Србији*, Геца Кон, Београд, стр. 116, 117, 120

ник. Будући да је Вучић био неписмен и да није имао правничког знања, седницама је руководио Јанковић.³¹

На овом положају Јанковића је, децембра 1858. године, затекла и знаменита Светоандрејска скупштина. Он је уз Гарашанина, Вучића и Мишу Анастасијевића био један од вођа странке кајмакамаца, како су их противници подруљиво назвали, јер се говорило да ће после збацивања кнеза Александра њихове вође постати турски кајмаками (намесници) у Србији и да имају већ написане фермане за то. Јанковић није био потпуно сигуран у то да кнеза Александра треба збацивати са престола, а када је за време заседања скупштине схватио да ће се – уколико он буде збачен – на престо вратити Обреновићи, учинио је све да се кнез Александар одржи. После кнежевог бегства у београдску тврђаву Турцима, он је са једанаесторицом саветника отишао у касарну и храбрио војску да онемогући скупштину да доведе Обреновиће. У једном подужем патетичном говору убедио је војску да остане верна кнезу Карађорђевићу. Потом је био одређен да у име савета заједно са Вучићем пође у скупштину и убеди је да одустане од избора Обреновића. Међутим, десило се супротно. Скупштина и окупљени наоружани народ око ње „убедили“ су саветску делегацију да се помири са повратком Обреновића.³² Епилог Светоандрејске скупштине био је повратак Милоша Обреновића за кнеза у Србију.

Падом уставобранитељског режима завршена је и политичка каријера Алексе Јанковића, једног од његових најистакнутијих представника. По доласку кнеза Милоша, он је остао без државне службе. Непуне две године касније, када је после смрти свога оца на престо дошао кнез Михаило, Јанковићу је додељена државна пензија. Како бележи биограф Милан Ђ. Милићевић, једини његов политички чин после Светоандрејске скупштине био је неуспео покушај да 1862. године наговори пуковника Бигу, Србина у аустријској служби, хероја из 1848, да у случају рата Србије и Турске стане на чело српске војске. Од тада до смрти 10. (23) јуна 1869. године живео је у Београду и Панчеву. Сахрањен је у Београду поред палилулске цркве.³³

Осим учешћа у вођењу државних послова Јанковић је оставио трага и у културном животу Србије. Он се 1842. године нашао међу оснивачима Друштва српске словесности, а за његовог почасног члана изабран је августа 1845. године.³⁴ Као министар просвете учествовао је у изради Устава Друштва 1847. године, а пошто је министар просвете уједно био и председник Друштва, он је обављао ту функцију у два наврата, током 1847–48. и

³¹ С. Јовановић, *Уставобраници и њихова влада*, 195.

³² Продановић, *Историја политичких странака*, 194, 205; С. Јовановић, *Уставобраници и њихова влада*, стр. 251, 254.

³³ *Поменик*, 198–199.

³⁴ АСАНУ, *фонд ДСС*, 1845, предмет 21.

1854. године.³⁵ Мада је као председник обављао само административне послове, Друштву је могло служити на част што се на његовом челу налазио високо образован човек који је знао француски, немачки и латински језик. Јанковић је одржавао контакте и дописивао се са Вуком Караџићем. Занимљиво је да је, иако пречанин, приликом Вуковог спора са Јованом Хаџићем стао на Вукову страну. Такође, када су увођене забране растурања Вукових књига у Србији због правописа, Јанковић је настојао да се те забране укину. У једном њиховом разговору он је рекао како „*Правитељствени посао није мешају се каквим ће правописом писаћељи своје књиже писати иштам-прати*“.³⁶

Иако је активно учествовао у свим значајнијим догађајима уставобранитељског периода, Алексу Јанковића су будућа поколења веома брзо заборавила, тако да данас и међу историчарима има мало оних који су уопште чули за њега. То је судбина оних историјских личности које, и поред преданог рада у послу којим се баве, не стекну епитет претече или вође. Томе је допринела и чињеница да Јанковић као „*пречанин*“, аустрофил и један од вођа дворске камариле није био омиљен ни од народних првака, ни од народа. Први су сматрали да дошљаци из Угарске и Аустрије заузимају положаје у државној управи који припадају њима, а народ је често желео да верује како за његове недаће нису криви кнез ни разни „*предводитијељи народа*“ већ чиновници који су дошли са стране. Историографија има обавезу да расветли делатност оваквих личности и да их прикаже без упуштања у моралне оцене њихових поступака и уверења. Ако бисмо на такав начин посматрали Јанковићеву каријеру, онда бисмо уочили да је он био једна од десет или петнаест најистакнутијих личности уставобранитељског доба, можда најзначајнијег периода стварања српске државе, и да заслужује да се бар расправља о његовом месту у историји српске државности.

³⁵ АСАНУ, фонд ДСС, 1847 предмети 10, 13 и 17; 1848 предмети 8, 11, 12, 13; 1854, предмет 64; 1855 предмет 10.

³⁶ АСАНУ, 8254; Љубомир Стојановић, *Животи и рад Вука Стефановића Караџића*, Београд 1924, стр. 660, 661; Мираш Кићовић, *Јован Хаџић*, Нови Сад 1930, стр. 128

**ALEKSA JANKOVIĆ FROM VOJVODINA
IN THE SERVICE OF THE PRINCIPALITY OF SERBIA**

Summary

The most important institutions of the Serbian principality, personnel, courts and the system of education were built with the great help of the Serbs from Hungary and Austria. One of them was a man from Temišvar, Aleksa Janković (1806–1869). After completing his secondary school in 1834, he briefly resided in Serbia where he served as a civil servant. Afterwards he went to Hungary where he finished law. To Serbia, where he had achieved a great personnel and political career, he returned in 1839. For some time he was the Prince Mihail's Secretary, after the Constitutionalists had come to power (1842–1858) he became the Director of the Prince's office. He was the President of the Government and the Minister of foreign affairs twice (1851–52 and 1855–56), he was also the Minister of the administration of Justice and Minister of education twice (1847–48 and in 1854). He was the Member, and for some time the Vice-President of the Council even, the most powerful institution at the time of the constitutionalism. The contemporaries have considered him one of the leaders of the court camarilla. According to his foreign-relations orientation he was an outstanding friend of Austria. His personnel career reminds of the careers of many "inhabitants of Vojvodina" ("prečana") that had been in the service of the Serbian Princes. He was even the Guest of Honour of the Society of Serbian Learning Society (currently The Serbian Academy), and he had even been its President twice. He was being in contact with Vuk Stefanović Karadžić as well.

ИЗВЕШТАЈ ЂОРЂА СИМИЋА О РАЗВОЈУ БРЕГОВСКОГ ПИТАЊА 1884. ГОДИНЕ

Сажетак: Односе Србије и Бугарске после Берлинског конгреса обележила су разна спорна питања, везана колико за непосредне односе две државе, толико и за целину њиховог спољнополитичког положаја и њихово место у подели сфера интереса великих сила. Бреговско питање, отворено у априлу 1884, представљало је повод за прекид дипломатских односа између Србије и Бугарске крајем маја исте године.

Кључне речи: Србија, Бугарска, српско-бугарски односи, Ђорђе Симић, бреговско питање

Погранични проблеми обележили су у значајној мери односе српске и бугарске државе после њиховог разграничења 1879. године. На воденој граници две државе, коју је чинила река Тимок, најзначајнији проблем представљала је чињеница да је река током претходних деценија услед великих поплава мењала свој ток и тиме делове територија, који су се пре поплаве налазили на једној, остављала на супротној страни. На тај начин, у Османском царству, односно после 1878. Бугарској, остао је и већи комад земљишта у близини села Брегова, док је на српској страни остао комад земљишта у близини села Балеј.¹ Овим проблемом бавиле су се комисије и пре и после стварања бугарске нововековне државе. Српско-бугарска погранична комисија састајала се у два наврата, 1881. и 1882, у настојању да реши сва спорна питања на српско-бугарској граници, па и проблем настао услед ранијих и могућих будућих промена тока Тимока, али без резултата. Ово питање поново је отворено у априлу 1884, када је бугарска влада оспорила српској влади право да на спорној територији код Брегова држи пограничну караулу и, уопште, да је сматра делом државне територије Краљевине Србије. Његово

¹ Оба села налазила су се на десној обали реке.

покретање било је у непосредној вези са тренутним стањем српско-бугарских односа обележених погоршањем услед деловања радикалске емиграције, предвођене Николом Пашићем, у пограничним областима и њеним настојањима да организује упад наоружаних чета из Бугарске, изазове немире у Србији и свргне краља Милана са српског престола. Српска влада захтевала је од бугарске владе да забрани боравак емигрантима уз границу са Србијом и тиме онемогући њихов рад. Бугарска влада, вођена у значајној мери унутрашњополитичким разлозима, одбијала је оптужбе српске владе на рачун емиграната, а тиме оспоравала и захтев за њихово уклањање са границе. Суочена са све снажнијим притиском из Београда, влада у Софији покренула је у априлу 1884. бреговско питање, желећи да тиме у одређеној мери смањи притисак српске владе. Месец дана касније протерана је српска стража са бреговске карауле, а убрзо је дошло и до прекида дипломатских односа.

Вративши се из Софије, дипломатски агент и генерални конзул Србије у Бугарској Ђорђе Симић написао је, за потребе Министарства иностраних дела Краљевине Србије, обиман извештај председнику српске владе и министру иностраних дела Милутину Гарашанину о развоју спорних питања.² Овај извештај послужио је као основа при састављању мемоара који је српска влада штампала на француском језику, а који је био намењен дипломатским представницима сила Савеза три цара Немачке, Русије и Аустро-Угарске, у Београду, као и њиховим владама, при расправљању питања везаних за српско-бугарски спор и прекид дипломатских односа две државе.³ Спону између Симићевог извештаја и штампаног мемоара српске владе представља документ који се чува у Народној библиотеци Србије.⁴ У овом документу доследно је, у трећем лицу једнине, препричан Симићев извештај, написан у првом лицу, а занемарен је само последњи део извештаја у којем Симић износи своје мишљење и писце међународног права у чијим делима српска влада може наћи основа за оправдање својих ставова.

Извештај Ђорђа Симића обима је четрдесет и шест руком писаних страна и подељен је на два дела. Први део, обима двадесет страна, посвећен је емигрантском, други, обима двадесет и једне стране, бреговском питању, а његов саставни део чине и једна страна увода и четири стране посвећене Симићевим разматрањима спорних питања. Део извештаја посвећен емигрантима објављен је у вишетомној збирци докумената о Тимочкој буни.⁵ Овом

² Архив Србије, Министарство иностраних дела – Политичко одељење, 1884, фасцикла IV, досије I, C/8, Пов № 461.

³ *Memoir sur le conflit serbo-bulgare*, Belgrade 6/18. juillet 1884.

⁴ Народна библиотека, Одељење посебних фондова, P 268.

⁵ *Тимочка буна 1883, VII, Грађа*, приредио Љубодраг Поповић, Београд 1989, документ број 1188, стране 100–109. Поменути последњи део извештаја занемарио је и приређивач овог зборника иако и овај део извештаја представља значајан додатак делу докумената посвећеном емигрантском питању.

приликом, због тога, не објављујемо извештај у целини, већ само његов необјављени део у којем је приказан развој брговског спора.

Председнику Министарског Савета,
Министру иностраних дела,
Господину М. Гарашанину,
у Месту

Господине Министре,

Одзивајући се вашој жељи да вам поднесем детаљан извештај о томе како су текли моји преговори са бугарском владом односно удаљења наших политичких бегунаца са наших граница, као и односно заузећа наше брговске карауле од стране бугарских власти, имам част поднети вам следећи извештај из кога ћете моћи видети кроз какве су фазе пролазили ти преговори, док нису доспели до оне оштрине која је изазвала прекинуће наших дипломатских односа с Бугарском.

Ради јаснијег прегледа ја ћу о свакоме од ова два питања говорити засебно, и ако су се она у последњој њиховој фази, једна у друго заплела. Тако ћу најпре говорити о питању емигрантском, као о хронолошки старијем, па затим прећи на питање брговско.

I Питање емигрантско

(...)

II Питање брговско

21 Априла ове год. , пред вече, дошао је у Заступништво г. Чернев, главни секретар Министарства иностраних дела, да ми, од стране бугарског Министра Председника г. Цанкова⁶ (г. Балабанов⁷ или се није још био вратио с пута, или је лежао болесан услед пада с кола), саопшти: како су 70–80 наших чувара јавне безбедности под оружјем прешли на бугарску страну код села Брегова, у округу видинском, са намером да на бугарској територији подигну некакву нову караулу, како бугарска влада то сматра за повреду бугарске територије, и моли да се ти наши људи повуку натраг, иначеће силу силом одбити, у ком смислу издане су већ наредбе од Министарства војног.

⁶ Драган Цанков – председник бугарске владе 1883–1884.

⁷ Марко Балабанов – министар иностраних дела Кнежевине Бугарске у Цанковљевој влади 1883–1884.

Не нашав мене код куће, г. Чернев испоручио је своју поруку писару Заступништва г. Бодију,⁸ који ми је о томе писмено реферисао. Чим сам кући дошао и овај реферат прочитао известио сам вас о овом догађају депешом од 21 Априла № 43, и добио сам 24 Априла ваш одговор, да је крајински окр(ужни) Начелник био на лицу места и убедио видинског управитеља да је свог Министра погрешно известио.

Кад сам овај одговор истог дана усмено саопштио г. Цанкову, он ми је приметио, да се овај извештај крајинског начелника не слаже са извештајем њиховог видинског управитеља, који му је телеграфом јавио, да је крајински начелник долазио на лице места, и да се уварио да се наша бреговска караула налази на бреговском земљишту, и да је обећао дејствовати код наше владе да се она са тог земљишта уклони, и на леву обалу Тимока премести.

Видећи из ових речи г. Цанкова, да је овде реч о оној нашој караули, која се од вајкада налази на десној обали Тимока код Брегова, ја сам одмах покушао убедити г. Цанкова, да је то земљиште, на коме постоји поменута караула, наше још откад постоји Србија, и да је само услед доцније догодивше се промене тимочког тока остало на десној обали његовој, ово, рекох г. Цанкову, утолико боље знам, што сам 1873 год. био члан једне мешовите српско-турске комисије, која је расправљала извесне спорове на Тимоку, и што сам тада, са осталим члановима комисије, био лично на овоме месту и код ове карауле, око којих нити је онда, нити од онда било спора, и које су нам Турци за наше признавали.⁹ Али г. Цанков није се дао убедити о неоснованости његових назора, тврдећи да је и он, приликом његове административне ревизије у видинском округу, у месецу Марту био у Брегову, и лично се уверио, да се наша караула налази на бугарском државном земљишту, не спорећи да је можда ливада бреговска приватна својина наше државе. Када сви моји против разлози не могоше убедити г. Цанкова о противном, ја сам га упутио да се са својом рекламацијом обрати званично влади краљевој, или преко мене у Софији, или преко бугарске агенције у Београду, додавши да ће влада краљева дати бугарској влади довољно доказа о томе да је бреговска ливада од вајкада саставни део српске државне територије. Г. Цанков одговорио ми је да ће сачекати писмен извештај видинског управитеља о томе, што је он са крајинским начелником свршио, пре него што учини какав даљи корак по овој ствари.

⁸ Димитрије Боди – писар заступништва Србије у Софији од 1880. У време прекида дипломатских односа био је не писар, већ секретар заступништва.

⁹ Српско-турска погранична комисија расправљала је 1873. више спорних питања на тадашњој српско-турској граници. Једно од питања било је везано и за водену границу, али је из сачуваних докумената видљиво да је том приликом било речи само о спорној територији код села Балеј. (АС, МИД-ПО, 1873, Ф-И, Д-ВИИ, Т/1, Пов. бр. 277) Иако се Ђорђе Симић не помиње као члан комисије, нема сумње да је био укључен у њен рад, јер су извештаји о раду комисије написани његовом руком.

Од тог времена па све до 14 Маја ја нисам добио никакво саопштење, ни писмено ни усмено, од бугарске владе по овом питању, тако да сам мислио да је она или уверивши се о њеној неоснованости или да ју је подигла преко њене Агенције у Београду.

Али када сам, као што сам имао част раније споменути, 14 Маја отишао г. Цанкову да се известим о мерама, које је бугарска влада наредила према нашим емигрантима, он, пошто ми је саопштио, шта је по тој ствари учинио, прешао је на питање о бреговској караули и запитао ме је: шта је учињено од наше стране са том караулом? Одговорих му: да мени о тој ствари није ништа више познато, осим тога што ми је он у пређашњем нашем разговору саопштио, и да ја нисам налазио за потребно да влади краљевој ишта о тој ствари пишем, очекујући да они, ако остају при своме тражењу, подигну своју рекламацију у уобичајеној за такве случаје форми. Овај мој одговор није се допао г. Министру Председнику, који ми доста раздраженим тоном одговори, како то није право да ми сваки час излазимо пред бугарску владу са новим рекламацијама у питању наших емиграната, а овамо не ћемо да водимо рачуна о њиховим рекламацијама, и да извршимо оно што је наш окружни начелник обећао њиховом управитељу. „Молим вас, додао је г. Цанков, да телеграфишете г. Гарашанину,¹⁰ и да га молите да да дигне вашу стражу са нашег земљишта, као што је обећао ваш начелник да ће се учинити, јер ако се ваша стража за три дана одатле не уклони, ми ћемо је сами отерати.“ Одговорих одмах г. Министру да ми се на овај начин стављена рекламација не чини ни коректна ни сходна да се ово питање путем споразума расправи, него напротив да се јако бојим, да ће она учинити на вас и на владу Краљевој врло рђав утисак и ствар погоршати, и опет га замолих да своју рекламацију подигне обичним дипломатским путем. Но кад он постојано оста при својој молби да вам ја у горњем смислу телеграфишем, то сам тако и учинио депешом од 14 Маја № 51, бојећи се да ће г. Цанков, који је познат као врло уперан и апсолутан државник, извршити своју претњу.

Врло је појмљиво да је овако изненадно и у тако оштрој форми подигнута рекламација бугарске владе односно једног дела српске државне територије, о коме дотле није постојала ни сенка каквог спора, морала у влади Краљевој створити уверење, да бугарска влада тражи њоме да маскира своје лабаво понашање у питању емигрантском, те да тако изазове ваш телеграм од 15 Маја, којим сте ми препоручили да изјавим влади бугарској ваше чуђење због истакнутог новог питања у тренутку када ми подижемо према њој много озбиљније рекламације и да захтевам брзо задовољење тих рекламација и удаљење наших емиграната са граница Србије, ставивши јој у изглед мој одазив из Софије, у случају незадовољења наших праведних захтева.

Примивши овај ваш телеграм ноћу између 15 и 16 Маја, ја сам 16 Маја пре подне отишао бугарском Министру спољних послова, и нашавши га у

¹⁰ Милутин Гарашанин – председник српске владе и министар иностраних дела 1884–1887.

Министарству унутрашњих дела, где је управ држан Министарски Савет, изазвао га из истог и прочитао му ваш телеграм, мислећи да ћу на тај начин најбоље одговорити вашим интенцијама, не казав му ни више ни мање, него што сте ви желели да му се каже. Г. Балабанов саслушао је врло пажљиво ваш телеграм и одговорио ми је за тим: да је врло зачуђен и тоном и садржином његовим, пошто мисли да влада Књажева није ничим заслужила да се тако с њоме говори, јер је увек показивала најбољу вољу да с нама одржава добре односе. Односно карауле бреговске изјавио је г. Министар да они мисле да се она доиста налази на бугарском земљишту, и да су за то и подигли своју рекламацију, но ако им се докаже да се она, према одредбама берлинског уговора налази на нашем земљишту, да влада бугарска, не само не ће тражити њено уклоњење, него ће се још извинити што је то питање подигла, јер не ће да чини ништа што би било противно берлинском уговору. Односно начих емиграната г. Балабанов поновио је своје уверавање да влади бугарској није ништа познато ни о скупљању чета, ни о штампању бунтовних прокламација у Бугарској; но ако јој се даду ближи подаци за једно и за друго, да ће предузети све мере, да се томе стане на пут, јер жели с нама бити у пријатељским односима (имам овде приметити да у том часу није г. Балабанову била позната ваша депеша од 16 Маја односно скупљања нове емигрантске чете у Бугарској и ухваћења Лазаревићевог, јер сам ја ту депешу добио тек пошто сам се из Министарства кући вратио, и тек после подне саопштио сам је г. Балабанову). Напоследку молио ме је г. Балабанов, да му наше захтевање саопштим написмено, пошто је ствар од највеће важности, те мора тачно знати значај и смисао наших захтевања, и изнети ствар пред Министарски Савет.

Овај мој разговор са г. Министром спољних послова Бугарске имао сам част саопштити вам депешом од 16 Маја № 52, молећи вас за упутство: хоћу ли наше захтеве саопштити г. Балабанову нотом, или му само дати копију вашег телеграма. Како на ову моју молбу нисам од вас добио никаквог одговора, а међутим сам вам 18 Маја саопштио садржину депеша видинског управитеља, почео сам мислити да се Краљева влада задовољила са објашњењима датим јој од бугарске владе, а ова опет да је, увидевши неоснованост свог захтевања односно бреговске карауле, одустала од сваког даљег корака по тој ствари. Ово последње веровао сам тим пре, што је од времена мог разговора са г. Цанковим било прошло седам дана, без да је г. Цанков извршио своју претњу, и силом заузео наше земљиште код Брегова.

Али на то, 23 Маја ујутру, примих вашу депешу од 22, којом ми јављате да је тога дана изјутра видински окружни управитељ заузео оружаном руком нашу караулу на Брегову. На основу овог вашег телеграма ја сам истог дана управио бугарском Министру спољних послова ноту под № 58, у којој сам пре свега констатовао наше право на заузето од Бугара земљиште, и према првом ограничењу Србије од 1833 год. и према берлинском уговору, па затим тражио да ми се саопште побуде, које су определиле владу књажеву да у овом случају поступи на начин тако необичан у међународним одно-

сима, као и правни односи, на којима влада Књажева мисли да може базирати заузеће једног нашег земљишта. Копију ове ноте имао сам част послати вам писмом од 24 Маја № 54.

Сутра дан, 24 Маја, у 10 часова пре подне имао сам аудијенцију код Његовог Височанства Књаза Александра,¹¹ који се 21 Маја у вече вратио у Софију, да бих га, по уобичајеном реду, поздравио добродошлицом. Књаз ме је предусрео врло љубазно изјављујући ми своје сажаљење за све несугласице, које су се за време његовог одсуства десиле између нас и његове владе у ствари емиграната. Он их, вели, сажаљева тим више, што је за њих дознао тек пред Софијом, када је са Министром војеним, Књазом Кантакузеном,¹² говорио о пошљању једног вишег бугарског официра у Ниш, да у име Његовог поздрави Његово Величанство Краља. Он моли Његово Величанство да верује да те несугласице потичу више из невештине бугарских административних чиновника, неже ли из зле воље његове владе, и нада се да из тих несугласица не ће проићи охладњење добрих односа, које он искрено жели.

Видећи из речи Књажевих да њему још није познат последњи акт Његове владе окупација оружаном руком нашег земљишта код Брегова – ја сам му то саопштио, и ради Његовог бољег обавештења, предао му и копију ноте, коју сам у очи тога дана у том питању управо Његовом Министру спољних послова. Књаз је био врло непријатно изненађен мојим саопштењем, и изјавио ми је отворено, да осуђује поступак његове владе, јер то није начин на који се подобна питања у међународним односима расправљају. У мом присуству издао је налог своме дежурном ађутанту, да позове у двор г. Цанкова. обећавајући ми, да ће на њих дејствовати у томе смислу да повуку војску са седнутог земљишта, и да своју рекламацију подигну дипломатским путем. Напослетку замолило ме је Његово Височанство, да и ја утишавајући дејствујем на владу Краљеву, и да вас уверим, да Он неће дозволити да се поремете наши добри односи. „Нашим здруженим напорима, рекао ми је Књаз при расстанку, испашће надам се за руком да се ово питање расправи путем споразума, и без прекида наших добрих односа.“

О овој мојој аудијенцији код Књаза Александра, ја сам, господине Министре, имао част извести вас мојом депешом од 24 Маја, и мојим писмом од истог дана № 58.

Тек што сам ово писмо био експедовао примио сам око 5 часова по подне вашу шифровану депешу од истог дана, са овом садржином: „Јавите за овај корак Агенцијама Немачке и Аустро-Угарске, и потражите њихову помоћ.“ Мислећи да се овај ваш налог односи на вашу депешу од 22 Маја, којом сте ме известили о окупацији бреговског земљишта и препоручили да тражим од бугарске владе објашњења за овај њен поступак, (јер ваш ултиматум, кога се тичала ова депеша, не бејаш још добио), ја сам одмах отишао моме

¹¹ Александар Батенберг – бугарски кнез 1879–1886.

¹² Михаил А. Кантакузин – руски генерал, бугарски министар војни 1884–1885.

аустро угарском колеги, кога нисам нашао код куће, па од њега к немачком, кога сам нашао. Саопштио сам му за насилно заузеће нашег земљишта од стране бугарске власти, и за ноту, коју сам услед тога 23 Маја управио г. Балабанову и замолио га за његову потпору у овој ствари, како би бугарска влада напустила заузето земљиште, и ствари дала други ток, известивши га уједно о обећањима Његовог Височанства Књаза, да ће у том правцу на своју владу дејствовати. Г. Брауншвајг¹³ одговорио ми је да он нема од своје владе никаквих упутстава да нас потпомаже у овом питању, али да ће одмах телеграфисати у Берлин и саопштити својој влади мој код њега учињени корак, па ће поступити по упутству које буде добио.

Од г. Брауншвајга отичао сам к руском Заступнику г. Којандеру,¹⁴ да га сасвим приватно од моје стране замолим за његову интервенцију код бугарске владе да исправи учињену погрешку, и напусти заузето земљиште. Ово сам мислио да смем учинити тим пре, што сам раније од самог г. Којандера чуо да лично осуђује овај поступак бугарске владе, и што сам знао да он има најјачи уплив на бугарску владу, која га држи au courant свију важнијих послова. Када сам ја дошао код г. Којандера били су код њега бугарски Министри г. г. Цанков и Балабанов, и тек пошто су они отишли могао сам видети руског заступника. Саопштио сам му зашто сам к њему дошао, и замолио га да подејствује на владу бугарску те да ова у одговору на моју ноту уједно ми јави да је напустила наше заузето земљиште, како би се избегле непријатне последице, које би овај самовласан поступак њен могао имати за наше добре односе с Бугарском. Приметио сам г. Којандеру да ја овај корак код њега чиним сасвим лично, а не по налогу моје владе. Г. Којандер није се ни овога пута устегао признати да су Бугарси некоректно поступили, кад су заузели бреговско земљиште, без да су претходно подигли своје рекламације обичним дипломатским путем, али је у даљем разговору покушавао извинити у неколико бугарску владу њеним убеђењем, да је то земљиште заиста бугарско, и да се наша караула није налазила на нашем, већ на бугарском земљишту. Тек после подужега разговора, и кад сам се ја већ спремао да пођем, г. Којандер запитао ме је, да ли су мени познате моје последње инструкције, и кад сам му ја одговорио да су моје последње инструкције гласиле да од бугарске владе тражим објашњења о насилном заузећу бреговског земљишта, он ми је у поверењу саопштио да су му бугарски Министри малочас саопштили једну вашу отворену депешу, којом се бугарској влади поставља ултиматум и мени издаје налог да оставим Софију ако у року од три дана не добијем потпуно задовољење. Уједно ми је г. Којандер изјавио своју сумњу да ће нам бугарска влада дати траћену сатисфакцију према расположењу, које је нашао код бугарских Министара.

Дознавши од мога руског колеге да ме оваква ваша депеша по свој прилици очекује код куће, ја сам похитао у Заступништво, и ту сам заиста за-

¹³ Брауншвајг – дипломатски представник Немачке у Бугарској 1881–1884.

¹⁴ Александар И. Којандер – дипломатски представник Русије у Бугарској 1884–1885.

стао вашу депешу од 24 Маја, којом ми налашете да формално протестујем противу заузећа нашег бреговског земљишта, и да захтевам да га бугарска војена сила одмах напусти, и наша стража опет поседне, докле се питање обичним путем не расправи; за тим да протестујем противу присуства бившег Митрополита Михаила у Софији, и да формално захтевам удаљење свију наших емиграната из Софије, и из пограничних бугарских округа; па ако ми се за три дана не даде потпуна сатисфакција, да затворим канцеларију заступништва, и да са целим персоналом оставим Софију, не очекујући даљих ваших налога.

Ова ваша депеша, која је еспедована из Ниша у 9 ч. 30 м. пре подне, стигла је у Софију у 5 ч. 50 м. у вече, а донесена је у Агенцију, као што сам се известио, око 6½ часова. На њој стоји примедба: *Rétardée pour cause répétition texte mal transmis par l'employé de Nisch*,¹⁵ – али је ова примедба очевидно стављена у цели, да извини одоцњено предање депеше, док је међутим препис исте достављен бугарској влади и ова јамачно одобрила да се она мени преда. Тако се десило да сам ја раније примио вашу доцније експедовану депешу у шифрама, којом ми налажете да за овај корак јавим агенцијама Немачке и Аустро-Угарске, и да потражим њихову помоћ, за коју сам тек сада видео да се није тицала ваш депеше од 22 Маја, него нашег ултиматума од 24 Маја.

Уверивши се међутим и из једне и из друге депеше, да су обе експедоване из Ниша пре него што сте ви могли примити моју депешу од истог дана о моме разговору са Његовим Височанство Књазом Александром, и о обећањима, која ми је он изволео дати, ја сам, господине Министре сматрао за дужност, пре него што учиним наложени ми одлучни корак, (који и тако не бих могао учинити пре 25 Маја, пошто је већ доцне у вече било), да вас још једном запитам телеграфом: да ли ми тај корак треба учинити и после књажевих обећања, јер сам могао мислити да су та обећања кадра преиначити решење владе Краљеве, или бар уздржати га од извршења, докле се не види резултат нашег првог код бугарске владе учињеног корака. С тога сам био тако слободан управити вам још 24 маја у вече моју депешу N° 60, којом сам вас молио за упутство, да ли да учиним препоручени ми корак и како да га учиним, при чему нисам смео крити моје уверење, према познатом ми расположењу бугарске владе, да не ћемо добити тражену сатисфакцију, поред све помоћи коју нам могу дати Аустро-Угарска и Немачка.

Сутра дан, 25 Маја ујутру, похитао сам к моме аустро-угарском и немачком колеги, да их, према нашем налогу, известим о садањем стању ствари, и замолим за њихову интервенцију код бугарске владе, надајући се још помало да ће им испасти за руком склонити бугарску владу на попустљивост према нашим захтевима, још пре него што јој ја предам ултиматум, јер сам увиђао, да ће после тога то много теже бити. Барон Бигелебен,¹⁶ код кога сам најпре

¹⁵ Каснио због понављања текста лоше пренетог од стране чиновника у Нишу.

¹⁶ Барон Рудигер фон Бигелебен – дипломатски представник Аустро-Угарске у Бугарској 1881–1889.

отишао, био је баш у том тренутку добио једну депешу грофа Калнокија, којом му се налаже да топло подржава наше захтеве, и он ми је обећао да ће одмах ићи најпре Његовом Височанству Књазу, а за тим г. Балабанову, да им говори у смислу наших захтева, и изазове, ако је могуће, повољан одговор бугарске владе на моју прву ноту, још пре него што би јој ја предао ултиматум. Г. од Брауншвајга, коме сам за тим отишао, није био добио још никаквих инструкција из Берлина, али ми је обећао да ће и без њих лично дејствовати код г. Цанкова и Балабанова да их склони на попуштање, и ако ми је изјавио отворено сумњу, да ће они, после познатог им нашег ултиматума, бити за то склони.

Дошав од г. Брауншвајга кући затекао сам ту вашу депешу од 25 Маја, којом ми налажете да ваше јучерање депеше предам нотом; а одмах за тим добио сам и од г. Балабанова одговор на моју ноту од 23 Маја № 58 у бреговској афери, – одговор који није био задовољавајући, јер се у њему претендирало да земљиште, које су бугарски жандарми 22 Маја зеузели, није наше, него бугарско, и да на томе месту, по протоколу № 33 Делимитацијоне комисије, Тимок образује границу између Србије и Бугарске, а не она линија којом је граница ишла пре ослобођења Бугарске, и коју је берлински уговор изрично признао у свом 2 и 36 члану као граничну линију.¹⁷

Добивши овакав одговор и овакав налог ја сам одмах почео спремати моју ноту за бугарског Министра спољних послова, у смислу ваших инструк-

¹⁷ У настојању да докаже оправданост свог става у вези са бреговским земљиштем, бугарска влада позивала се на чланове II и XXXVI Берлинског уговора и члан XI Протокола № 33 „Европске комисије за одређивање границе“ (*Мемоар за српско-бугарски конфликт*, Софија 15/27. јуни 1884, *Външнаџа љолийџика на Бџлџарџа, Документџи и маџтериали*, 1, 1879–1886, сџставили Т. Добриџанов, Т. Бакалов, К. Георџиџев, Ц. Дойнова, М. Ковачева, Р. Попов, Е. Стателова, Софија 1978, док. бр. 254, стр. 528–529). Из текста мемоара није потпуно јасно о којој комисији је реч (вероватно *Међународна комисија за разџграничење Бугарске*). Јасно је, ипак, да није реч о *Међународној комисији за разџграничење Србије*, која је једина заиста радила на обележавању српско-бугарске границе у пролеће 1879. и која, без обзира на то, такође није радила на обележавању ове границе на делу који се поклапао са старом трасом српско-турске границе од Иванове ливаде до ушња Тимока у Дунав, већ је, стигавши код Иванове ливаде до старе трасе српско-турске границе, завршила са радом на терену и вратила се у Ниш. Иза ове комисије остала су 23 протокола и опис нових граница Србије од 10 чланова, који се налази после протокола број 23. У последњем члану овог описа само је наведено да од Иванове ливаде до Дунава граница Србије иде старом границом. Дакле, нема помена Тимока, већ се искључиво помиње стара граница. (*Commission internationale pour la dџlimitation de la Serbie, Протоколес 1879, Белџраде 1879, сџтр. 48*). У поменутич члановима Берлинског уговора такође се помиње да гранична линија од Куле Смиљеве чуке (погрешно наведено због непрецизности аустроугарских карата на основу којих су на Конгресу повлачене нове границе) иде старом границом, а нема помена Тимока. (*Србија 1878, Документџи*, приредили Михаило Војводић, Драгољуб Р. Живојиновић, Андреј Митровић и Радован Самарџић, Београд 1978, документ број 341, стране 558 и 570)

ција од 24 Маја, и предао сам је г. Балабанову истог дана, у Петак 25 Маја у 5½ часова по подне. У овој ноти, од које копију имао сам част послати вам писмом од 26 Маја № 63, тражио сам од бугарске владе потпуну сатисфакцију свију наших захтева, изложених у вашем ултиматуму од 24 Маја, и оставио сам јој рок од три дана, да ми на моју ноту одговори, изјављујући јој да ћу, у случају незадовољавајућег одговора, оставити Софију. Примајући моју ноту г. Балабанов изјавио ми је своје дубоко сажалење, што су ствари дошле до оваке оштрине, и обећао ми је дати ми одговор у одређеном року, не кријући да тај одговор, по свој прилици, не ће бити повољан. Том приликом показао ми је г. Балабанов једну депешу Агенције Хавасове из Ниша, о интерпелацији, која је истог дана била управљена на вас, односно нашег конфликта с Бугарском, и о вашем одговору на ту интерпелацију, приметивши ми: да је ово прерано предавање на јавност од наше стране још текућих преговора јако отежало, ако не немогућим учинило бугарској влади, да нам даде тражену сатисфакцију.

Кад сам се од г. Балабанова кући вратио, затекао сам вашу депешу од 25 Маја, којом ме питате јесам ли ноту предао, и одговорио сам вам одмах депешом № 63, да сам то учинио и да предвиђам негативан одговор. Како је око 1 часа по подне аустро-угарски Агенат барон Бигелебен био код мене, да ме извести о корацима, које је чинио у корист наших захтева код бугарске владе, и о неуспеху тих корака, то сам вас и о томе у мојој депеши известио. Од таког истог резултата били су и кораци које је немачки агенат г. од Брауншвајг чинио код г. Цанкова и Балабанова, и о којима је сутра дан известио, када сам отишао к њему да га известим о предатом ултиматуму, и да га запитам је ли добио очекиване инструкције из Берлина. После овог неуспеха интервенције аустриског и немачког Агента, и они, и ја, и сви остали страни заступници у Софији, сматрали смо ствар за изгубљену, па за то сам вам ја у моме писму од 26 Маја № 63 и јавио да нема скоро никаквог изгледа, да ћемо добити тражену сатисфакцију, осим можда једино у случају, ако би све велике силе учиниле пресију на бугарску владу у смислу наших захтева.

Овде вам морам саопштити, господине Министре, да су сви страни заступници у Софији давали нама заправо, и у питању бреговском, и у питању емигрантском, осим руског заступника г. Којандера, који нам је такође у првом питању признавао право, али у другом одобравао гледиште бугарске владе. Али исто тако налазили су сви без разлике да смо ми у форми погрешили, трактирајући оваква тугаљива питања отвореним депешама, и предајући ствар јавности док се она налазила још у току преговора, чиме смо, по њиховом мишљењу, без потребе раздражили и бугарску владу, и бугарско јавно мњење, те тако првој учинили немогућно да попусти пред нашим захтевима, особито у очи избора за Народно Собрање, и испред јаких напада бугарске радикалне опозиције на Цанковљево Министарство.

Што се тиче држања Његовог Височанства Књаза Александра у овој ствари, ја се могу о њему само са захвалношћу изразити. Књаз је од почетка па до краја ове афере осуђивао поступак своје владе, и дејствовао на њу сви-

ма средствима, да исправи учињену погрешку, и да нађе пута и начина како би се избегао сукоб с нама, али, као што се изразио пред грчким и аустро-угарским агентом, а доцније и преда мном, није успео да одврати своју владу од пута, којим је пошла без његовог знања и одобрења., а, као уставан владалац, није хтео да прими на себе одговорност за последице, које би могле наступити од евентуалног оступања кабинета Цанковљевог у тренутку када су избори били на прагу, и када се није знало која ће бугарска партија у њима победити.

Сутра дан после мог предатог ултиматума, у суботу 26 Маја, дошао је бугарски Министар спољних послова г. Балабанов к мени, око 3 часа по подне, као што рече да учини последњи покушај не би ли се између нас и њих дошло до споразума. Г. Балабанов није ни крио да се Министарски савет то јутро занимао нашим ултиматумом, и решио какав одговор да нам даде. Тај одговор, рече г. Балабанов, биће негативан. Али, пре него што би ми дао овакав одговор на моју ноту, господин Балабанов, одушевљен жељом да исцрпе сва могућа средства за мирна решења нашега спора дошао је вели к мени, по сагласију његових колега, и по одобрењу Његовог Височанства Књаза, да ми предложи следеће решење спорних питања. У бреговској афери: да бугарски жандарми напусте заузето земљиште, али да га наши стражари не поседају, него да остане непосреднуто, докле српско-бугарска комисија, предвиђена у пројекту конвенције за уређење пограничних односа, или друга, нарочито за то одређена, комисија на лице места не изађе и ово питање не реши. у емигрантској афери: да бугарска влада не може да учини по нашем захтевању и да их уклони из пограничних округа и Софије, јер би таквим поступком себе и своју партију упропастила у јавном мњењу бугарском, које је у том тренутку јако разљуљано, али да прима на себе не само обвезу да на наше емигранте најстроже пази, него и одговорност за све што би они могли предузимати противу Краљевске династије или противу наше владе. Овакав одговор желео би г. Балабанов да нам даде, ако би био сигуран да би влада Краљева на њ' пристала; али преко тога не може влада бугарска ни у ком случају отићи. Ја сам одмах изјавио бугарском Министру, како не верујем да ће се влада Краљева задовољити оваквим одговором којим се нама ни у једном од спорних питања не даје сатисфакција. Приметио сам му да тек, ако би нам бугарска влада у једноме питању дала потпуну сатисфакцију, било би можда надежде да би се влада Краљева у другом задовољила са полу-сатисфакцијом, коју ми он нуди. При свем том, рекао сам му да сматрам за моју дужност саопштити вама његов предлог, што сам и учинио депешом од 26 маја N° 64.

Добивши сутра дан ујутру ваш одговор да влада Краљева не може примити никакав одговор осим онога, који би нам дао потпуну сатисфакцију, и да ја имам поступити тачно по вашем налогу од 24 Маја, ја сам око 11 часова отишао к бугарском Министру спољних послова, и саопштио сам му ваш одговор. Г. Балабанов изјавио ми је своје дубоко сажалење, што је прекид наших добрих односа постао неизбежан, и то баш онда, када се и ви и он

налазите на челу спољне политике српске и бугарске, а ја као Заступник српски у Бугарској, и обећао ми је свој одговор на мој ултиматум послати ми сутра дан до подне.

Истог дана пред вече послао ми је г. Балабанов, преко свог главног Секретара г. Чернева, једну промеморију о његовом јучерашњем кораку код мене, и о предлогу, који ми је учинио за решење нашег спора, као и о одговору који сам му ја на то дао. Ову промеморију ја нисам имао разлога не примити, пошто у њој није било ничега, што ми г. Балабанов није у јучерањем разговору саопштио. Копију ове промеморије имам част приложити овоме извештају под /.¹⁸

Пошто сам видео да је прекид наших односа са Бугарском и мој одлазак из Софије постао неизбежан, то сам сматрао за моју дужност, да Његовом Височанству Књазу Александру, пре мог одласка, изјавим моју захвалност на благоволењу, које ми је указивао за време мога бављења у Бугарској, и у тој цели потразио сам приватну аудијенцију код Његовог Височанства, коју сам и добио за сутра, 28 Маја, ујутру.

Његово Височанство примило ме је и овога пута изванредно срдечно и љубазно. Изјавио ми је своје искрено и дубоко сажалење што су ствари до овога дошле; казао ми је како је чинио све што је могао да Његову владу склони на попуштање, али како у томе није успео, и како је сву одговорност са себе скинуо; молио ме је да Његово Величанство нашега Краља уверим о његовој постојаној и непромењивој љубави и пријатељству, и о великом поштовању, које према Њему осећа; изјавио је наду да ће се и овај садањи спор између нас скоро расправити мирним путем, и да не ће пореметити његове личне односе са Његовим Величанством. Када сам му ја тронутим речима захвалио на Његовом високом благоволењу, и на Његовој љубазности, са којом ме је свагда предусретао, и изјавио како дубоко жалим, што сам се баш ја морао десити на овоме месту, у овако кобном тренутку, благоволело је Његово Височанство изјавити ми: да ја могу понети собом утеху, да сам чинио све што је било могуће да се избегне овај сукоб, и да ми то признају и Он, и Његова влада, и сви страни заступници у Софији. При расстанку благоволео је Књаз три пута се са мном пољубити, при чему, морам вам признати, господине Министре, да су и Њему и мени биле сузе у очима.

После ове аудијенције код Његовог Височанства Књаза, ја сам почео спремат се за одлазак, и правити опроштајне визите код мојих колега и других познаника, са којима сам свима одржавао најбоље односе за време мог бављења у Софији.

Тек око пет часова после подне, дакле потпуно по истеку одређеног рока од три дана, донео ми је г. Чернев одговор бугарског Министра иностраних дела на моју ноту од 25 Маја № 62, којом сам му положио ултиматум. Као што знате из моје депеше од 28 Маја № 67, и као што сте се уверили и из предане вам у Нишу оригиналне ноте г. Балабанова, од које имам част и

¹⁸ Копија промеморије не налази се у прилогу извештаја.

овде приложити једну копију под //.,¹⁹ одговор бугарске владе на наш ултиматум био је у оба правца негативан, јер нам ни у једном од спорних питања није давао тражену сатисфакцију.

После оваког одговора мени није остало ништа друго, него да затворим нашу канцеларију и да се кренем из Софије за Ниш, што сам и учинио 29 Маја, у 7 часова ујутру, оставивши кључ од Канцеларије писару повереног ми Заступништва, који је, по вашем одобрењу, остао у Софији до даље наредбе, и давши налог послужитељу заступништва, да, одмах после мог одласка, скине државни грб са капије заступништва.

Истог дана у вече стигао сам у Пирот и отуда вам јавио да сам дошао на српску територију, и шта сам још сазнао пред мој одлазак из Софије.

Овако су, господине Министре, текли и развијали се моји преговори са бугарском владом у оба наша спорна питања дакле, услед непопустљивости њене, нису дошли до прекида дипломатских односа између Србије и Бугарске.

Из овога мога извештаја надам се, да ћете се уверити да сам с једне стране чинио све што ми је било могуће да прибавим задовољење нашим праведним захтевима, а с друге стране да избегнем сукоб с Бугарима, који, по моме дубоком убеђењу и по познавању расположења бугарског народа према нама, може имати само зле последице по односе ова два суседна и братска народа, који су један на другог упућени, ако желе да се развијају самосталним државним животом.

Што нисам у мојим напорима успео, томе су, по моме уверењу, поглавито криве бугарске унутарње прилике, које су влади Његовог Височанства Књаза Александра отежавале у очи избора, који су имали да реше о њеноме опстанку, дати нам сатисфакцију, која би њеним политичким противницима дала повода, да је још жешће нападају, и да јој слабост пребацују. А те исте прилике нису с друге стране дозвољавале ни Његовом Височанству Књазу да своју пресију на Његову владу, у цели задовољења наших захтева, тера до оступања владе, пошто у оном тренутку не би знао коме да повери састав нове владе, нити би се когод, у очи престојећих избора, могао тога да прими.

Ово моје уверење делиле су са мном и све моје софиске колеге из дипломатског тела, и сви су били мишљења да би бугарска влада била много попустљивија према нашим захтевима, да су јој исти случајно дошли после свршених избора.

Пре него што завршим овај мој извештај, нека ми је слободно, господине Министре, да овде цитирам неколико наређења међународног права, која су нама давала пуно права, да од бугарске владе тражимо удаљење наших емиграната са наших граница, као и да протестујемо противу окупације једног земљишта, које је још од времена првог ограничења Србије припадало Србији, и које је само услед промене корита пограничне реке Тимока (у 1841

¹⁹ Нота се не налази у прилогу извештаја.

години), остало на десној његовој обали, спојено са бугарском територијом. Тако:

1. Што се тиче азила, које једна држава може да даје политичким преступницима, и о дужностима, које у таквом случају та држава има према држави – отаџбини таквих преступника налазе се одређења код Хефтера (Heffter, *Das Europäische Völkerrecht*, издање од 1861 год, стр. 122, 63^a), и код Блунчлија (Bluntschli, *Das moderne Völkerrecht*, издање од 1868 године, стр. 226–228, §§ 396 – 398). Оба ова призната аутора међународног права уче, да свака држава има право давати азил политичким преступницима других држава, али само под условом, да они не злоупотребљавају дати им азил, те да доводе у опасност мир и поредак других држава. Држава, која азил даје, дужна је по међународном праву, да предузме онакве мере, које су потребне да се спречи злоупотреба азила. Међу такве мере спадају и по Хефтеру и по Блунчлију: удаљење из пограничних места, интернирање у унутрашњости земље, стављање под полициски надзор и на послетку и протеривање појединих опасних лица из земље.

2. Што се тиче случаја, када једна погранична река промени своје корито, и остави услед те промене један део државне територије на противној обали, о томе се налазе наређења код Ватела (Vattel, *Droit des gens* I стр. 564, § 270), Клибера (Klüber, *Droit des gens moderne*, стр. 167, § 133), Мартенса (Martens, *Précis du Droit des gens*, I, str. 134, § 39), Уитна (Wheaton, *Elements du Droit International*, I, стр. 180, § 11), Хефтера (*Das Europäische Völkerrecht*, стр. 126, § 66) и Блунчлија (*Das moderne Völkerrecht*, стр. 176–177, § 298 и 299). Сви ови аутори уче да се при пограничним рекама матица реке (Thalweg) има сматрати за границу, и да у случајима, када таква река са свим промени своје корито, старо корито остаје граница државна.

На основу овако изречених и јасних наређења међународног права, ја сам уверен, господине Министре, да ћемо ми моћи лако доказати основаност наших захтева и некоректност држања бугарске владе у оба ова спорна питања.

Подносећи вам овај извештај, и по вашој жељи, и по мојој дужности, част ми је, Господине Министре, уверити вас о мом одличном поштовању.

ЂССимић
Заступник Србије
у Бугарској

Пов № 70
25 Јуна 1884 год.
у Београду

THE REPORT OF ĐORĐE SIMIĆ ABOUT THE DEVELOPMENT OF THE QUESTION BREGOV IN 1884

Summary

The border disputes represented one of the problems that had been arising in the relationship among Serbia and Bulgaria, after their confinement in 1879. At the watery border of two countries, made by the river Timok, the most significant problem was the fact that the river, over the last couple of decades due to the great floods, changed its course and so, some parts of the national territory near Bregov and Balej found themselves on the other side of the river. In spite of the attempts this problem was not successfully solved until 1884 when the Bulgarian Government, in the stern form, brought up the question of remaining of the Serbian border watch-tower near Bregov on the right, Bulgarian side of the River Timok, striving to lower the pressure of the Serbian Government, which demanded that the Serbian political emigrants who emigrated during the Timok uprising be removed from the Serbian-Bulgarian border. The negotiations about the Bregov's dispute were unsuccessfully led towards the end of April and during May and they served the Serbian Government as a reason for the breakage of the diplomatic relations with Bulgaria since the Bulgarian Government had ordered the seizure of the controversial watch-tower by the armed force. After returning to Belgrade a Serbian diplomatic representative in Bulgaria Đorđe Simić wrote a detailed report about the development of the controversial questions. On this occasion we are presenting a part of the report about the development of the dispute in connection with the watch-tower near Bregov that has never been published.

ОДЈЕК МЕЂУНАРОДНИХ ПРИЛИКА У ВОЈВОДИНИ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

Сажетак: У раду се даје синтетизовани приказ рефлексива европских политичких збивања на прилике у Војводини, посебно на међунационалне одnose. Анализира се одјек, пре свега, јачања нацизма у Немачкој и иредентизма у Мађарској на захтеве војвођанских Немаца и Мађара за значајније побољшање положаја у првој југословенској држави.

Кључне речи: Војводина, Војвођански Немци, Мађари, Чеси, Словаци, Шпански грађански рат, Мала антанта, бан Светислав Рајић, Покрет обновитеља.

Када је почетком новембра 1918. године српска војска прешла Саву и Дунав, међу Савезницима сила Антанте још није било дефинитивно решено каква ће бити судбина Аустро-Угарске, а тиме и војвођанског простора. Словенско становништво је са одушевљењем дочекало српску војску као ослободилачку, док су Немци и Мађари умногоме страховали за своју судбину. Одлука Велике народне скупштине Срба, Хрвата и Буњеваца 25. новембра 1918. године да се Банат, Бачка и Барања прикључе Краљевини Србији, као и одлука румских радикала да интерсе Срба Срема на будућој мировној конференцији заступа делегација Србије, била је у функцији да се европско јавно мњење упозна са жељом словенских народа у Војводини да живе у новој југословенској држави. Користећи етничке, али и историјске, аргументе на Париској мировној конференцији, Војводина је ушла у састав новостворене југословенске државе.

Прве године њеног постојања и конституисања, посебно на војвођанском простору, карактерише, између осталог, и рефлекс збивања везаних за Октобарску револуцију у Русији. Наиме, многи Војвођани повратници са Источног фронта били су носиоци и пропагатори револуционарних бољшевичких идеја. Исто тако, одређени утицај на војвођанско јавно мњење имала

је и Мађарска совјетска република, посебно њено угушење од стране Хортијевог режима.

Учесници ових револуција који су се вратили у Војводину ширили су болшевичке идеје и зато није нимало случајно што су на првим парламентарним изборима комунисти однели превагу у неколико војвођанских места. Очекивања војвођанских Мађара да ће бар оне територије у Бачкој на којима живе у већини, посебно у Потисју, остати у саставу Мађарске, нису се остварила, а одлуке Тријанонског мировног уговора из јуна 1920. године примљене су као неправда. Четрдесет хиљада војвођанских Мађара искористило је право на оптирање до почетка 1922. године.

Оснивање Мале антанте као савеза Чехословачке, Румуније и Југославије требало је да послужи као брана од мађарског ревизионизма. Нарочито је њен значај дошао до изражаја у време формирања Мађарске ревизионистичке лиге 1928. године, када су односи између Мађарске и Југославије били веома затегнути.

Подстицаје мађарском иредентизму и ревизионизму давала је у исто време, и акција енглеског лорда Харолда Ротермира посебно када је прву југословенску државу захватила криза условљена заоштреним српско-хрватским односима који су кулминирали убиством хрватских посланика у Скупштини јуна 1928. године. Наиме, лорд Ротермир се отворено залагао за ревизију версајског мировног уговора у корист Мађарске, сматрајући да би јој требало вратити Барању и северне делове Бачке из чисто етничких разлога. Само тако, по њему, могле су се превладати југословенско-мађарске супротности. Наравно, овакве идеје биле су осуђене са југословенске стране, а као одговор на то одржавају се бројни протести у многим војвођанским местима, посебно на северу Бачке.

Убиством југословенског краља у Марсељу, октобра 1934. године, још више су се усложнили мађарско-југословенски односи који су умногоме имали утицаја и на положај мађарске националне мањине у Војводини. Југословенске власти, сматрајући и Мађарску одговорном за ово убиство, приступиле су репресивнијем односу према Мађарима у Војводини. То се односило на проверу држављанства, тако да је после ове акције око четири хиљаде војвођанских Мађара морало да напусти Југославију.

Именовање Ђуле Гембеша 1936. године за председника мађарске владе и све чвршће везивање Мађарске за немачки тоталитаризам још више је искомпликовало југословенско-мађарске односе. Не само да су гранични инциденти учестали већ су се они одразили и на политичко раслојавање унутар вођства војвођанских Мађара. Све више су се уочавале две струје у њиховој политичкој оријентацији. Прва је почивала на жељи за сарадњом са југословенским властима и мирно интегрисање Мађара у политички живот учешћем у парламентарној борби за основна мањинска права, док је друга, у прво време мање бројна, подстакнута одређеним спољнополитичким успесима Мађарске, добијала све више присталица међу војвођанским Мађарима.

Јулских дана 1936. године очи европске јавности биле су упрте ка збивањима на Пиринејском полуострву. Грађански рат у Шпанији представљаће уводну епизоду Другог светског разарања и прво значајније одмеравање снага демократских држава са фашистичком идеологијом. Мада је југословенска држава заузела одређени неутралан став, сматрајући да је то искључиво ствар шпанског народа, ипак је уз активност комуниста и демократских снага пружена извесна помоћ републиканској Шпанији. Она се огледала у прикупљању добровољних прилога у новцу, одећи, обући, храни, лековима, затим кроз одржавање разних протестних митинга и књижевних вечери, штампањем летака итд. Међутим, од посебног значаја била је акција слања добровољаца за одбрану шпанске републике, где се међу 1.750 Југословена нашло и 106 Војвођана.

Септембарских дана 1938. године целокупна европска, а уједно и војвођанска јавност са великом забринутошћу је пратила и збивања везана за све агресивнију политику Трећег Рајха. Британска, али и француска политика попуштања и њихова спремност да се зарад европског мира разбије Чехословачка Република изазвала је одређене реакције у Југославији, не само из разлога што ју је обавезивао савез Мале антанте већ и што је на њеној територији, у то време живело близу 70.000 Чеха и Словака, највећим делом у Војводини.

Симпатије Војвођана према Чехословачкој развијане су у читавом међуратном периоду. Од доласка Адолфа Хитлера на власт и његова жеља да Трећем рајху прикључи Судетску област оцењена је као претња европском миру и почетак покушаја ревизије версајских граница. Носиоци ових симпатија и идеје словенске солидарности била је напредна војвођанска омладина, чланови соколских друштава и других друштвених и културних организација.

Војвођански соколи који су учествовали на Десетом свесоколском слету који се одржавао лета 1938. године у Прагу под паролом „градити и бранити“, по повратку у домовину са одушевљењем су причали о спремности чехословачког народа да брани своју демократију и границе.

У време све израженијег Хитлеровог притиска на Чехословачку у Војводини су вршене акције прикупљања материјалне и новчане помоћи за одбрану Републике. Тако је само у Петровцу, где је живело у највећој мери словачко становништво, до почетка октобра 1938. године прикупљено око седамдесет хиљада динара. Упоредо са овом акцијом, приступило се и организовању добровољаца који су били спремни да бране демократски систем у Чехословачкој. На челу ове акције стајала је тада илегална Комунистичка партија, али су одређену активност испољавали и припадници соколских организација у Војводини. Овој акцији у Војводини одазвало се неколико хиљада добровољаца. Најуспешнија је том приликом била скојевска организација у Новом Жеднику, која је успела да у ову акцију укључи око сто двадесет омладинаца. Међутим, влада Милана Стојадиновића спречила је њихов одлазак.

Војвођански Словаци са великим интересовањем пратили су збивања везана за комадање Чехословачке. Почетком октобра 1938. године лист на словачком језику који је излазио у Петровцу *Народна Једноиша* објавио је телеграм чехословачкој влади следеће садржине: „У судбоносним тренуцима нашег народа Словаци из Југославије стоје чврсто и верно уз Чехословачку. Били смо увек добри Словаци и у име ове словачкости молимо и све вас да до једног стојите у одбрани права народа и државе раме уз раме с браћом Чесима. Нека вас никаква пропаганда не поколеба. У тој борби за јединство народа и државе увек смо са вама“.

Одлука европских сила да се Судетска област прикључи Немачкој са великом забринутости је примљена у Југославији, па и у Војводини. Током зиме 1938/39. године демократска војвођанска јавност испољавала је своје посебне симпатије и солидарност према братском чехословачком народу. Свуда у Војводини врше се акције прикупљања добровољног прилога за чешке избеглице из Судета. Тако су, примера ради, Соколске жупе у Новом Саду и Петровграду сакупиле по тридесет хиљада динара, док је међу војвођанским Словацима ова акција имала још већи резултат. Сакупљено је око сто седамдесет хиљада динара. У ову акцију био је укључен и југословенски Црвени крст. Примера ради, срески одбор у Петровграду послао је Чешком Срцу преко 11.000 динара.

Страхујући од мађарског иредентизма и ревизионизма југословенске власти гајиле су одређено неповерење према несловенским народима, изражавајући сумњу у њихову лојалност. Бан Дунавске бановине Светислав Рајић писао је тих дана министру унутрашњих послова Антону Корошцу следеће: „Словенски живаљ у овим крајевима, измешан са мађарском и немачком националном мањином, плаши се стицаја околности у Европи, да се не постави и Југославији питање отцепљења наше територије насељене анационалним живљем. Претпоставља се у јавности да ће мађарска и немачка народна мањина у Војводини, после присаједињења Судетске области Рајху, не само изналазити могућности да пруже изражаја своме задовољству него ће им давати и подстрека за снажење њиховог живља у свим правцима. Вредно је овом приликом споменути да су овдашњи Немци толико уверени у снагу Рајха и Хитлера, па и сами Мађари, да би Хитлер успешно могао водити рат против читаве Европе за неколико месеци“.

Увиђајући проблем прегруписавања снага и односа међу мађарском, али и немачком мањином у Војводини, и све јаче снажење нацистички и фашистички опредељених група унутар немачке, али и мађарске мањине бан, Рајић је министра Корошца упозоравао да би се тај национални и политички проблем могао решавати на одређени начин који је био присутан међу радикалним српским политичарима још из првих година постојања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Наиме, они су сматрали да је због српских националних интереса потребно променити етничку слику северног дела државе, а посебно у Бачкој, где су Немци и Мађари чинили бројнију групу од словен-

ског становништва. Ни насељавање добровољачких породица није значајније померио тај однос у корист српског православног становништва.

Збивања везана за све агресивније захтеве мађарске државе према Југославији поново су актуализовала тезу да се мађарско становништво у Војводини мора територијално одвојити од своје матичне државе. Рајић је заступао тезу да је потребно мађарску аграрну сиротињу из Војводине преселити на југ Србије како би се амортизовао њихов захтев за аграрном реформом и одвојио од утицаја комуниста.

Бан Рајић је истицао и да се морају актуализовати југословенски захтеви у циљу решавања српског питања у Војводини насељавањем Срба из Мађарске и Румуније у Бачку и Банат. Наводио је то као националну потребу и задатак јер је у тим земљама вршен веома изражен процес однарођавања.

Немачко становништво у Војводини, као значајна народносна група у економском смислу, уз подршку владе Милана Стојадиновића и финансијском подршком Трећег Рајха са великим интересовањем пратило је развој ситуације у средњој Европи, а дипломатске и политичке успехе Хитлера пропраћало је са посебним одушевљењем. Немачка штампа у Војводини, посебно *Deutsches Volksblatt*, који је био уједно и политички орган Културбунда, одушевљено је пратио сва ова догађања, прво уздржаније, а касније, када је дошло до избијања Другог светског рат, све отвореније.

Подстакнути овим успесима Рајха, војвођански Немци отпочели су са све израженијом националсоцијалистичком пропагандом. Нарочито је у томе предњачила група окупљена у тзв. Покрету обновитеља. Носиоци и пропагатори ових идеја били су млади интелектуалци на челу са Јакобом Авендером, посебно банатски Немци који су студирали у Рајху, и већ тамо се укључили у Националсоцијалистичку странку. Авендер је за разлику од неких старијих умеренијих политичара, имао задатак и упутство да Немце у Војводини организује по узору на судетске Немце из времена пре разбијања Чехословачке Републике. Овакво понашање екстремнијег дела немачке мањине у Војводини није остало незапажено код бановинских власти. Бан Рајић је упозоравао министра Корощца да се „Немци понашају дрско, организују омладину по војничком узору, поздрављају се дизањем десне руке и поздравом *Хајл Хитлер*, одржавају тајне скупове где се глорификује стање у Немачкој, певају химну *Хорстиа Весела* и изражавају своју радост што ће Хитлер за кратко време да заузме Словенију и Војводину. Осим тога издали су и закључак о захтевима Немаца у Југославији, који је врло близак захтевима судетских Немаца, а издали су и гласовнице, за које су сматрали да је једна врста немачког плебисцита“.

Почетак Другог светског рата, септембра 1939. године, са одређеном пажњом праћен је и у Војводини, посебно међу немачким и мађарским становништвом. Војнички успеси Трећег Рајха, а посебно дипломатски успеси Хортијевог режима након бечких арбитража, када је Мађарској враћен Ердел, подгрејавали су жеље екстремнијих вођа мађарске националне мањине у Југославији да ће се то исто догодити и са североисточним деловима

земље. Истина, југословенско-мађарско зближење и потписивање Пакта о вечном пријатељству, половином децембра 1940. године, који је подстицан од стране Немачке, у одређеном смислу потиснули на кратко ова очекивања јер је након двадесетседмартовских догађања и краткотрајног Априлског рата 1941. године престала да постоји прва југословенска држава, а војвођански простор издељен је на три окупациона подручја.

ALEKSANDAR KASAŠ Ph. D.

THE ECHO OF THE INTERNATIONAL CIRCUMSTANCES IN VOJVODINA BETWEEN TWO WORLD WARS

Summary:

Having been multi-ethnic and multi-confessional, the area of Vojvodina has in a specific way reacted to the political events in the period between two World Wars. Starting from the echo of the October Revolution, the forming of the Little Entente, The Attempt of the Restoration of the Habsburgs in Hungary, the foundation of the Revisionistic league, the assassination of the King Alexander in 1934, the echo of the Spanish Civil War, national minorities in Vojvodina have been trying to build the attitude towards them in the interest of their own long-term goals. It has particularly been fully expressed during the 30s of XX century when the German National Socialism and the Hungarian separatism spreaded within the European politics. The Czechoslovakian crisis and falling apart of the Little Entente, as well as the Vienna arbitration had also had the influence on the political polarization and the increase of anti-Yugoslav trends within the Germans and Hungarians in Vojvodina. The events and relations in the European politics have considerably influenced the relations of the national minorities towards the Governmental power trying to find their place in the approaching changes due to the braking out of the World War II.

УНИФИКАЦИЈА ОСНОВНИХ НАРОДНИХ ШКОЛА У ВОЈВОДИНИ 1919-1929. ГОДИНЕ*

Сажетак: Једно од основних питања просветне политике југословенске државе било је уједначавање основношколског образовања и народних школа. Током целе прве деценије постојања државе трајао је рад на јединственом законском регулисању општег образовања, а овај процес је довршен тек после увођења краљеве диктатуре 1929. године. У раду су на основу архивских и објављених историјских извора и литературе изложени токови овог процеса на територији Војводине (Баната, Бачке, Барање и Срема) у периоду од 1919. до 1929. године.

Кључне речи: Краљевина Срба Хрвата и Словенаца, Војводина, народне школе, унификација.

Стварањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1. децембра 1918. године у новом државном оквиру нашли су се народи који су припадали различитим цивилизацијским круговима, са веома различитим историјским традицијама у оквиру држава које су донедавно биле у рату. Разлике су се огледале у разним областима, од привредног до културног, а у значајној мери су се испољавале и у области просвете. На територији нове државе постојало је неколико школских система што је било озбиљна препрека за постизање прокламованог „духовног уједињења“. Једно од основних средстава за постизање тог циља била је унификација школског система. Југословенска држава је, у складу са либералним идеолошким начелима на којима је почивала, настојала да у области просвете спроведе јединствени концепт

* Рад је написан у оквиру пројекта Војводина-мултиетнички историјски простор (број 1332), који је одобрило и финансира Министарство за науку, технологију и развој Републике Србије.

државних школа и да наставне програме усклади са основним циљевима своје политике.¹

У оквиру новостворене државе постојало је неколико просветно-правних подручја. У Банату, Бачкој и Барањи важио је угарски школски систем, док је у Срему важило школско законодавство Хрватске и Славоније.² Систем основних школа на територији Баната, Бачке и Барање био је веома разуђен. Основна подела била је на приватне и народне основне школе. Међу народним основним школама постојала је разлика по томе ко их је основао и издржавао. Осим државних основних школа, постојале су школе политичких општина, школе вероисповедних општина (православне, протестантске, римокатоличке, гркокатоличке и јеврејске) и спахијске основне школе. Школовање у основним школама на територији Војводине трајало је шест година. Овакав школски систем био је делимично резултат изразито хетерогене националне и верске структуре овог подручја. Према попису становништва из 1921. године, на основу критеријума матерњег језика и вероисповести, на територији данашње Војводине од укупно 1.544.471 становника било је 685.451 (44,4%) Срба или Хрвата, 368.064 (23,8%) Мађара, 321.602 (20,8%) Немаца, 71.364 (4,6%) Румуна, 60.684 (3,9%) Чеха и Словака, 13.648 (0,9%) Русина и 23.659 (1,5%) осталих. Међутим, потпунија слика о етничкој структури се добија тек ако се у обзир узму и подаци о вероисповести. Како су православне вероисповести били Срби и Румуни, одузимањем броја Румуна (71.364) од броја православних (611.054 или 39,6%) добија се укупан број Срба 539.690 (35%). Број Јевреја може да се утврди једино према критеријуму вероисповести, јер је њихов матерњи језик у то време углавном био мађарски и у мањој мери немачки. Према овом критеријуму, на територији Војводине живело је 19.286 (1,3%) Јевреја.³

Одмах после ослобођења Војводине (Баната, Бачке и Барање) и уједињења са Србијом, нове власти су настојале да на њеној територији измене угарски школски систем и уклоне последице интензивне мађаризације. У оквиру Народне управе за Банат, Бачку и Барању на томе се посебно ангажовао Одсек за просвету. Стручно-педагошки орган Одсека био је Школска анкета, чији је основни задатак био да „*преиначи наставну основу*“ у складу са новонасталим приликама.⁴ Народна управа је 9. децембра 1918. донела *Наредбу* да се настава у свим школама изводи на матерњем језику и то на јези-

¹ Љубодраг Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941*, Други део: Школа и црква, Београд 1997, стр. 117–120.

² На територији Срема био је на снази закон о уређењу пучке наставе и образовању пучких учитеља од 31. октобра 1888. године и низ других законских аката; Љ. Димић, *Културна политика*, књ. 2. стр. 117.

³ *Прелиминарни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921*, Сарајево 1921, в.м.; *Прелиминарни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921*, Београд 1924, в.м.

⁴ Архив Војводине (даље: АВ), фонд Министарство просвете, Одсек за Банат, Бачку и Барању (даље: МП БББ), 42/1919.

ку деце која чине већину. *Наредба* је 3. фебруара 1919. циркуларом упућена свим великим жупанима.⁵ Тиме је, у ствари, укинут мађарски језик као наставни језик у оним школама где деца са мађарским матерњим језиком нису била у већини. Велику тешкоћу у спровођењу ове наредбе причињавао је недостатак наставног кадра са знањем српског језика. Истовремено, постојао је велики отпор мађарског наставног кадра. Многи су тешко прихватили нову државу и доживљавали су је као пролазно стање.⁶ Посебно незадовољство међу неспрским наставним особљем изазвала је одлука Народне управе крајем 1918. да сви чиновници, међу њима и они, морају положити заклетву верности новој власти. Због великих проблема око спровођења ове наредбе, њене одредбе су маја 1919. ублажене.⁷

Према *Привременом устави за Краљевство Срба, Хрватиа и Словенаца* од 18. фебруара 1919. „*све јавне и приватне школе и дружи заводи за образовање стоје под надзором државне власти*“.⁸ У складу са овом одредбом и ради сређивања прилика у области просвете у Војводини, марта 1919. у Новом Саду је формиран Одсек Министарства просвете Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за Банат, Бачку и Барању. Овај Одсек је у много чему наставио послове које је започео Одсек за просвету Народне управе, из чијег састава су преузети и неки од водећих људи; начелник Одсека Министарства постао је др Милан Петровић, ранији заменик повереника Одсека за просвету Народне управе др Јована Лалошевића.⁹ Према *Уредби о привременом уређењу Одсека (Одељења) Министарства просвете за Банат, Бачку и Барању, његов задатак је био да „сprovede ликвидацију школских и просветних прилика у тим крајевима и изједначење њихово с приликама у чиниавом Краљевству Срба, Хрватиа и Словенаца*“.¹⁰ Одсек је био извршни орган Министарства просвете и радио је „*по иницијацијама министра Просвете*“.¹⁰ У делокругу Одсека било је да прописује наставни језик у основним и средњим стручним школама према матерњем језику ученика. Усто, прописивао је у којој мери ће се учити српски језик, историја и географија у „*несрпским школама*“ и био је овлашћен да, по претходном одобрењу Министарства просвете, „*прећивара мађарске школе према потреби у школе с наставним језиком српским*“.¹⁰

⁵ АВ, МП БББ, Наредба бр. 945, 11. III 1919; Љубинка Јудин, О раду Народне управе за Банат, Бачку и Барању 1918–1919, Зборник за друштвене науке Матице српске, бр. 51, 1968, стр. 19–20.

⁶ Петар Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, *Историја Мађара*, Београд, 2002, стр. 544.

⁷ АВ, МП БББ, 2368/1919; исто, 2068/1919.

⁸ *Службене новине Краљевства Срба, Хрватиа и Словенаца*, бр. 5, 1919, стр. 5.

⁹ Драго М. Његован, *Присаједињење Срема, Банатиа, Бачке и Барање Србији 1918*, Нови Сад 1993, стр. 114.

¹⁰ Бранислав Глигоријевић, *О настави на језицима народности у Војводини 1919–1929*, Зборник за историју Матице српске, св. 5, 1972, стр. 58.

Одмах после формирања, Одсек је 19. марта 1919. донео *Наредбу о привременом уређењу свих забавишћиа, основних, привредних и шеѓрџских школа*. Свим надзорницима, управитељима и наставницима школа наложено је да се најдаље до 1. априла 1919. године организује наставак рада школа, који је највећим делом прекинут још у јесен 1918. године. У овој наредби оснажена је намера Народне управе да се у школе као наставног језика уведе матерњи језик деце која су у већини. Мањини је осигуравано учење матерњег језика тако што се у таквим одељењима матерњи језик изучавао као помоћни предмет. Извршене су измене и у наставним програмима учења мађарског, односно српског језика. Одредбе *Наставне основе уѓарскоџ министарства просвете* из 1905. и *Наставне основе Срџско-православноџ школскоџ савета* из 1909. године измењене су тако да се „сви часови прописани за учење маџарскоџ језика имају уџоџребити за учење матерњег језика у свим немаџарским школама“. Извршене су измене и у оквиру наставних предмета историје и земљописа. „У свим школама учиће се историја срџскоџ народа и џо у џвном реду културна историја, а с њом у вези културна историја оноџа народа којему припадају деца.“ Наредбом је одређено да се школска администрација води на наставном језику који се користи у дотичној школи, а да се преписка између школе и просветних власти води на српском језику, или на матерњем језику, уколико се српски језик не зна. Одређено је да се сва дотадашња мађарска државна знамења у школама „у присуству свих чланова учитељскоџ збора имају одмах уништиџи о чему ће се најравити записник.“¹¹

За спровођење ове наредбе 15. априла 1919. донето је *Уџуџство за жуџанијске школске надзорнике и надзорничке експозиџуре*. Школски надзорници су добили налог да контролишу спровођење ове наредбе и да суспендују све раније законе и наређења Угарске владе који су у супротности са актима Министарства просвете. Најважнији посао надзорника и поднадзорника је био да изврше прегледе школа с обзиром на „нове џолиџичке прилике“. После завршетка прегледа школа надзорници су били дужни да поднесу извештај „о џолиџичком држању несрџских наставника“.¹²

Мере нових просветних власти имале су као основни циљ да се обнови рад школског система, али и да се садржај наставе што више прилагоди новим политичким околностима. Припреме за нову школску годину почеле су већ априла 1919. године тиме што је Одсек Министарства 15. априла 1919. издао *Наредбу о џопису обавезне деце од 6 до 12 џодина за школску 1919/1920. џодину*. Овом наредбом одређено је да се школска деца поделе према школским четвртима, према матерњем језику и наставном језику месних школа.¹³

¹¹ АВ, МП БББ, Наредба бр. 945, 11. III 1919.

¹² АВ, МП БББ, 1651/1919; Б. Глигоријевић, *О настави на језицима народности у Војводини*, стр. 59.

¹³ АВ, МП БББ, 1475/1919.

Све ове промене у школском систему на територији Баната, Бачке и Барање водиле су ка његовом све већем уједначавању и приближавале су га школском систему на подручју Србије. Маја 1920. у оквиру Одсека Министарства просвете у Новом Саду, пре свега у његовом стручном телу Школској анкети, водила се дискусија о наставној основи за народне основне школе. Истовремено, између Одсека Министарства у Новом Саду и самог Министарства испољавале су се разлике у гледању на нека од важних просветних питања у вези са наставом у народним основним школама. При томе је било уочљиво да је Одсек много боље познавао локалне прилике и да је више водио рачуна о њима. Одсек је предлагао да се као наставни језик у основним школама остави матерњи језик, у складу са одлукама Народне управе, док то питање не реше Министарски савет или Парламент. Одсек је предлагао и да се српски језик уведе као обавезан у несловенске школе тек од трећег разреда и да Науку о вери и појање предају свештеници.¹⁴

Све расправе су прекинуте када је министар просвете Светозар Прибићевић одлуком од 6. јуна 1920. проширио важеће *Закона о народним школама Краљевине Србије* из 1904. са допунама од 23. јула 1919. године на подручју Баната, Бачке и Барање, као и на подручје Црне Горе.¹⁵ Овом одлуком министра Прибићевића извршено је прво велико уједначавање школских система на територији Краљевине.¹⁶ У својој одлуци министар се позивао и на предлоге Одсека Министарства у Новом Саду. Проширењем важности овог закона је, уједно, извршено „*изједначавање наставае у свим државним и приватним народним школама у Банату, Бачкој и Барањи*“. Све основне школе на овој територији постале државне и престало је право јавности за све школе које нису државног карактера (вероисповедне, комуналне и општин-

¹⁴ АВ МП БББ, 12081/1920; исто, 20157/1920.

¹⁵ Владете Тешић, *Школе и настава*, у: Историја српског народа, VI-2, стр. 533–535; Срећко Ђунковић, *Школство у периоду до светског рата*, у: Просвета, образовање и васпитање у Србији, Београд 1971, стр. 29–30; Боровоје Аксентијевић, *Школство у Србији између два светска рата*, у: исто, стр. 34–36.

¹⁶ Успостављање модерне школске регулативе у Србији отпочело је 1833. (Устав народних школа у Књажевству Србије). Први општи закон о школама донет је 1844. године, када се први пут користио назив основне школе. Најзначајнија промена у школском систему настала је доношењем закона о основним школама 1882. године у време министра просвете Стојана Новаковића. Законом је уведено обавезно школовање за „свако дете које живи у Србији“, које је трајало шест година (нижа четворогодишња и виша двогодишња основна школа). Због малог броја школа и учитеља школовањем није била обухваћена ни половина деце, тако да је новим законом о народним школама од 1897. године уведено обавезно четворогодишње школовање уз редукацију наставних програма. Законом из 1904. године враћене су неке одредбе Новаковићевог закона, али је остало обавезно четворогодишње школовање; Срећко Ђунковић, *Школство и просвета у Србији у XIX веку*, каталог изложбе, Београд 1970/1971, стр. 19–23, 44–48, 82–92, 125–140; Љубинка Трговчевић, *Образовање као чинилац модернизације Србије у XIX веку (аналитичка скица)*, у: *Србија у модернизацијским процесима XX века*, Београд 1994, стр. 218–221.

ске).¹⁷ У првој половини јула исте године Министарски савет је донео одлуку да се сви школски закони Краљевине Србије проширују на територију Баната, Бачке и Барање. Сматрало се да је унификацијом школских прописа престала потреба за постојањем Одсека Министарства просвете у Новом Саду и одлуком Министарства просвете од 6. септембра 1920. Одсек је укинут. Касније су одлуке Министарства просвете спровођене директно преко просветних инспектора.¹⁸

Ради остварења основних циљева просветне политике, југословенска држава је настојала не само на унификацији народних основних школа него и на укидању приватних основних школа. Министар Прибићевић је почетком 1921. упутио просветним инспекторима упутство у којем је од њих тражио да не дозволе оснивање приватних школа, „јер је националним мањинама дајта могућности да у државним школама имају настава на свом језику, па не налазим разлоге да приватне школе са верским или националним карактером треба и даље да постоје. Стога Вам се наређује да настојите да се све приватне школе претворе у државне.“ Приватне основне школе нису укинуте, али је веома отежано оснивање нових, а у постојећим школама држава је вршила надзор у складу са својом просветном политиком.¹⁹

Једна од главних тешкоћа после проширивања важности српских школских закона на територију Баната, Бачке и Барање била је та што је у Србији основна школа трајала четири године, док је у бившој Краљевини Угаској трајала шест година. Овај проблем је превазиђен тако што је Министарство упутило распис свим основним школама на територији Баната, Бачке и Барање да се до доношења јединственог школског закона за Краљевину у петом и шестом разреду настави са радом у дотадашњем обиму и на језику који је наставни језик у школи. Градиво из српског језика, историје и земљописа требало је да се обрађује у обиму градива из четвртог разреда основне школе, само нешто опширније и у повезивању са догађајима из опште историје у складу са *Наредбом* Одсека Министарства просвете у Новом Саду од 19. марта 1919.²⁰

Проширивању важности српских школских закона на територију Баната, Бачке и Барање убрзо су следиле и измене у наставним програмима да би се извршило уједначавање наставних садржаја. Министар Прибићевић је 26. јула 1920. издао наредбу у којој су биле и следеће измене у наставном плану и програму за историју и земљопис: „а) Из српске историје за четврти разред има се унети украјико и ујознавање прошлости Хрватиа и Словенаца, нарочито у доба самосталног њиховог живота, као и крајак преглед

¹⁷ АВ МП БББ, 21968/1920; Б. Глигоријевић, *О настави на језицима народности у Војводини*, стр. 61–62.

¹⁸ Б. Глигоријевић, *О настави на језицима народности у Војводини*, стр. 63.

¹⁹ Исто, стр. 65–66.

²⁰ АВ, МП БББ, 38792/1920, исто, 38495/1920.

историје Зетје, Босне са Херцеговином и Приморских области; б) У програму земљописа за III разред у штаци шрећој додати и нове речне области у Појисју и горњем Подунављу, а цео шексти у штаци четвртој заменили са ошћим прегледом. У програму земљописа за четврти разред има се предавати: изучавање Краљевства Срба, Хрватиа и Словенаца.“²¹

И после проширења важности српских школских закона на територију Баната, Бачке и Барање показала се потреба да Министарство прецизира његове одредбе у вези са питањима која су се односила на наставу у мањинским школама и наставу на њиховим језицима. Министарство је 27. августа 1920. донело наредбу да се све основне школе проглашавају државним. Прописано је да тамо где постоје деца разних народности, постоје посебна одељења за сваку народност, али под условом да у сваком одељењу буде Законом прописан број ученика. У школама чији наставни језик није српско-хрватски, предаваће се и српско-хрватски језик, историја и географија Краљевине СХС као обавезан предмет.²² Нова упутства у погледу мањинске наставе Министарство је донело расписом од 28. октобра 1920. Овај акт се односио на проширење и примену Закона о народним школама и њиме је одређено и следеће. „1) Учење српског језика, земљописа и историје у школама шћућих народности има се изводити са моћућим олакшицама помажући се мајтерњим језиком којим се служе ученици, па и у скраћенијем обиму градива. 2) Ова наредба важи и за приватне школе који се издржавају из приватних средстава. У недостигању наставника за ову наставу, који не могу предавати српски језик, одредиће се хонорарни наставници за те предмете /.../ 3) Учење српског језика у школама шћућих народности ошћочеће од шрећег разреда па навише, за ову годину. За ову наставу, као и за историју и земљопис и певање пошћавиће се по моћућству наставници Срби /.../ 4) Ученици Мојсијевој вероисповести, пошћо немају свој језика већ говоре језиком друћих народности сћајаће се гдегод је по моћуће са српским ученицима, изузев месћа где не пошћоје српске школе /.../“²³

Колики значај је поклањан општем образовању и народним школама види се и по томе што је обавезност општег образовања утврђена и уставима. Уставом од 28. јуна 1921. (члан 16) одређено је: „/.../ У целој земљи настава почива на једној истој основи прилагођавајући се средини којој се намењује. Све школе морају дати морално васпитање и развијати држављанску свест у духу народног јединства и верске трпеливости. Основна је настава државна, општа и обавезна. /.../ Све установе за образовање под државним су надзором. Држава ће помагати рад на народном просвећивању.

²¹ Владимир Радашин, *Школска управа у Банату, Бачкој и Барањи од 1918. до 1929. године*, рукопис докторске дисертације, Нови Сад 1986, стр. 72–73.

²² *Зборник закона, наредба и важнијих расписа Одељења за основну наставу Министарства просвете Краљевине СХС*, Београд 1921, стр. 263–266.

²³ Андрија Огњановић, *Новосадске народне основне школе и њихови учитељи од 1703. до 1940. године*, Нови Сад 1964, стр. 97.

Мањинама друге расе и језика даје се основна настава на њиховом материнском језику под погодбама које ће прописати закон.²⁴ Уставом прокламовани циљеви образовања нису остваривани и поред настојања Министарства просвете да уједначи наставне планове и програме за основне школе за целу Краљевину. Расправе о нацртима новог јединственог закона о основним школама трајале су све до краја двадесетих година.²⁵ Ипак, и у овом периоду донети су неки значајни прописи који су допринели унификацији народних школа.

Након петогодишњег рада и бројних расправа, министар просвете Светозар Прибићевић је за школску 1925/1926. годину прописао јединствени *Наставни план за I, II, III и IV разред основних школа Краљевине СХС*. Јединствени *Наставни програм за I, II, III и IV разред основних школа Краљевине СХС* је усвојен 1927. године као привремен, али је важио све до 1934. године.²⁶ Новим јединственим наставним планом у четири разреда основне школе изучавано је 12 предмета. У првом и другом разреду учили су се следећи предмети: наука о вери и моралу, српско-хрватски и словеначки језик, почетна стварна обука, рачун са геометријским облицима, цртање, лепо писање, ручни рад мушки и женски, гимнастика и дечје игре. У трећем и четвртном разреду, уместо почетне стварне обуке, уведени су предмети познавање природе, историја Срба, Хрвата и Словенаца и земљопис.²⁷ Јединственим наставним програмом одређени су циљеви и садржај наставе сваког од наведених предмета.

Упоредо са уједначавањем законске регулативе, наставних планова и програма, државне просветне власти су настојале на изради јединствених уџбеника за основне школе. Рад на писању уџбеника донео је мале резултате и за већину предмета у основним школама није било уџбеника. Највећи недостатак осећао се у недостатку уџбеника за наставу земљописа, историје и познавања природе. На подручју Баната, Бачке и Барање Министарство просвете је инсистирало да се користе само они уџбеници које је предлагао Главни просветни савет као стручно тело Министарства.²⁸

Закон о јединственим основним народним школама је постао један од приоритета после увођења диктатуре краља Александра 6. јануара 1929. Влада Петра Живковића је маја 1929. израдила предлог *Закона о народним школама* који је усвојен 5. децембра исте године. У духу „шестојануарске

²⁴ *Устав Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца*, Београд 28. јуни 1921, према: Бранко Петрановић, Момчило Зечевић, *Југословенски федерализам, идеје и стварности*, тематска збирка докумената, том 1, 1914–1943, Београд 1987, стр. 127–140.

²⁵ Први пројекат закона о основним школама израђен је јула 1919, а следили су му пројекти закона из 1921, 1925, 1927. и 1928. године, Љ. Димић, *Културна историја*, књ. 2, стр. 119, нап. 127.

²⁶ Љ. Димић, *Културна историја*, књ. 2, стр. 121.

²⁷ *Службене новине Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца*, бр. 159, 1925, стр. 11–13.

²⁸ АВ, МП БББ, 21261/1920.

идеје²⁹, односно идеологије интегралног југословенства, наредне школе су дефинисане као „државне установе, чији је задатак да наставом и васпитањем у духу државног и народног јединства и верске ширељивости спремају ученике за моралне, одане и активне чланове државне, народне и друштвене заједнице; да шире просвету народну непосредно и посредно сарадњом са културним установама за културно просвећивање“. Настава у народним школама није постала општа и обавезна у целој Краљевини и била је бесплатна. Држава је на себе преузела бригу о отварању школа, односно стварању школске мреже, као и о плаћању наставника. Основна школа трајала је четири године, а виша народна школа је трајала наредне четири године. Школовање у свих осам разреда било је обавезно. Доношењем оваквог закона државне власти су настојале да унификују основно школовање на целој територији Краљевине, како у погледу дужине трајања, тако и у погледу наставних садржаја. У јединственим основним школама предавало се укупно 14 наставних предмета. Осим оних предвиђених јединственим наставним планом и програмом из 1926. године, предавали су се и нови предмети: домаћинство и хигијена.³⁰

Закон је предвидео да се настава изводи на државном језику – којим су се сматрале српско-хрватски и словеначки језик. Посебни чланови закона регулисали су питање наставе на језицима националних мањина. Било је предвиђено да се у местима где у већем броју живе грађани другог језика отворе посебна одељења при основној школи. Према овом закону, минималан број ученика потребан за отварање ових одељења био је преполовљен у односу на важећи закон. Њихов наставни план и програм био је исти као и у другим основним школама. Државни језик је био обавезан у овим школама. Тамо где није био довољан број деце за одељења на мањинским језицима, деца су била обавезна да похађају школе са наставом на државном језику. Укинута је право националним мањинама да оснивају и отварају приватне школе, осим оне које су биле предвиђене међународним уговорима.³¹

Усвајањем и применом јединственог закона о основним народним школама крајем 1929. завршен је један релативно дуг период унификације основног школског система Краљевине. Доношење овог закона значило је уједно и унификацију основних школа на подручју Војводине, односно Баната, Бачке, Барање и Срема.

²⁹ Светозар Ацић, *Правни положај народних школа*, рукопис докторске тезе, Београд, 1941, стр. 41–42.

³⁰ *Службене новине Краљевине Југославије*, бр. 289, 1929; Љ. Димић, *Културна политика*, књ. 2, стр. 122–128.

³¹ Исто.

The unification of the public schools in Vojvodina 1919–1929

Summary

After the establishment of the Yugoslav state, nations with different historical and cultural inheritance found themselves within its borders, which was expressed within their education as well. The new state was proceeding from the liberal ideological principles, striving to put the school system under its full control and carry out the unification of the primary education and national schools as its most important part. That process had had a special importance in Vojvodina (Banat, Bačka, Baranja and Srem) inside of which, during the existence of the Magyarization. The primary aim of the measures of the new educational authorities, was the renovation of the work of the school system, but they also wanted to adapt its curriculum as much as possible to the new political circumstances. All the changes within the school system on the territory of Banat, Bačka and Baranja led to its greater unification and brought it closer to the school system on the territory of Serbia. On 6 June, 1920, the Minister of education Svetozar Pribičević extended the effectiveness of *the Law upon the Public schools of the Kingdom of Serbia from 1904* with the amendments from 23 July, 1919, on the territories of Banat, Bačka and Baranja. By that, the first great unification of the school systems on the territory of the Kingdom was completed. In the first half of July of the same year, the Ministry Council made a decision that all the school laws of the Kingdom of Serbia would spread throughout the territory of Banat, Bačka and Baranja and would be put into effect. For the sake of the achievement of the primary goals of the educational policy, the Yugoslav state strived not only to unify the national primary schools but to abolish the private national schools as well. What great importance had been given to the common education and to the national schools could also be comprehended if we take into the account the fact that the obligation of having the common education was established according to the Constitution from 28 June, 1921. The Law of the unified primary public national schools became one of the priorities after introducing the dictatorship of the King Alexander on the 6 January, 1929. In May, 1929, the Government of Petar Živković amended a bill of *the Law upon the Public schools* that was adopted on 5 December, of the same year. The passing of this law meant, at the same time, the unification of the elementary schools on the territory of Vojvodina, that is, Banat, Bačka, Baranja and Srem.

ПРОСТОРНИ ПОТЕНЦИЈАЛИ ОСНОВНОГ ШКОЛСТВА У ДУНАВСКОЈ БАНОВИНИ (1929-1941)¹

Сажетак: У раду су изложени резултати истраживања особености обезбеђивања простора (школских зграда) за одржавање обавезне осмогодишње основне наставе у Дунавској бановини, административно-територијалној јединици Краљевине Југославије, која је тридесетих година XX века обухватала Барању, Бачку, Банат, Срем и средишње делове Шумадије.

Кључне речи: историја, Краљевина Југославија, Дунавска бановина (Војводина и Шумадија), обавезно осмогодишње образовање, основно школство, школске зграде.

Према Закону о народним школама од 5. децембра 1929. године и законима о изменама и допунама овог закона из 1930, 1931. и 1933. године у Краљевини Југославији су народне школе биле „државне установе, чији је задатак: да наставом и васпитањем у духу државног и народног јединства и верске трпељивости, спремају ученике за моралне, одане и активне чланове државне, народне и друштвене заједнице; да шире просвету у народу непосредно и посредно сарадњом са културним установама за народно просвећивање“. Обавезно опште основно образовање у Краљевини Југославији, према Закону о народним школама, требало је да траје осам година и да се одвија у два циклуса. Чланом 8. Закона утврђено је да основна школа траје четири године. По завршетку основне школе, требало је да деца похађају још четири разреда више народне школе (пети, шести, седми и осми). Од обавезе похађања виших народних школа Законом су била ослобођена деца која „после свршеног четвртог разреда основне школе продуже школовање у грађанској, средњој или којој стручној школи“, као и деца која „пре навршене чет-

¹ У раду су изложени етапни резултати истраживања у оквиру пројекта *Војводина – мултиетнички историјски простор*, финансираног од стране Министарства за науку, технологије и развој Републике Србије (евиденциони број 1332).

рнаесте године оду на занат и трговину или походе занатску трговачку школу“. Ако би неко напустио школовање у некој од поменутих школа „пре времена када би свршио обавезно школовање у народној школи“, морао се вратити у њу како би довршио „прописано осмогодишње школовање“.

Према члану 3. Закона о народним школама држава је била обавезна да се стара о отварању народних школа, постављању и плаћању свих наставника у њима. Обавезност и бесплатност основног школовања у држави биле су потврђене и чланом 16. Устава Краљевине Југославије од 3. септембра 1931. године. Законом о народним школама било је предвиђено да се основне школе морају отворити у свим местима „где у околини од 4 километара у полупречнику (радијусу) има најмање 30 деце обавезне да похађају школу“. Отварање виших народних школа је, међутим, требало да буде „поступно“, у складу са „створеним условима“. Ради остваривања ових одредби, Законом је предвиђено организовање школских општина, као школских управних јединица. Територија школских општина најчешће се подударала са територијом управних општина, али је по Закону било могуће да се у једној управној општини организује више школских, или да се више управних општина обједини у једној школској, што је зависило од броја становника у управној општини. Свака школска општина имала је свој месни школски одбор, одговоран за остваривање дужности предвиђених Законом. Чланови месног школског одбора по дужности били су председник управне општине, управитељ народне школе, управитељ грађанске школе и општински рејонски лекар. Пет осталих чланова месног школског одбора бирао је сваке године општински одбор из реда угледних лица, држављана Краљевине Југославије. Школске општине биле су обавезне да обезбеде „потребно земљиште за школу, школско двориште, игралиште, земљиште за практичну пољопривредну наставу, учитељски врт (у селима обавезно, а у градовима по могућству), и за учитељске станове, све то по могућству у близини школе“, да саграде и „у добру стању“ одржавају школске зграде са потребним учионицама и радионицама, „удешеним“ према хигијенским и педагошким правилима, канцеларијама и зборницом, становима за наставнике и послужитеље, а евентуално („по могућству“) и са двораном за „собну гимнастику“ и школске свечаности. У надлежности школских општина било је и набављање намештаја и учила, књига и школског прибора за сиромашну децу, огрева за школу, управитеља и школског послужитеља, подмиривање свих стварних потреба око издржавања школа, старање „да сви путеви који воде школи буду исправни“, доношење одлука о отварању и старање о школским кухињама, обдаништима, купатилима и дечјим поликлиникама и помагање других просветних установа на територији школске општине. Остваривање надлежности школских општина подразумевало је значајна финансијска средства, због чега је Законом било предвиђено да свака школска општина мора имати свој буџет. Држава је била обавезна да пружи помоћ сиромашним општинама, нарочито онима у којима прописаних школских зграда није било. Законом је било предвиђено оснивање Државног

школског фонда при Државној хипотекарној банци из којег би се сиромашнијим школским општинама давали зајмови за градњу школских зграда.²

Оснивање бановина у Краљевини Југославији крајем 1929. године имало је велики значај за спровођење одредби Закона о народним школама. У надлежности бана, као носиоца целокупног државног програма на подручју бановине, било је оснивање, уређивање и праћење рада народних школа, грађанских, државних, приватних, свих нижих стручних и средњих школа. Банови су се, поред осталог, старали и о градњи, одржавању и снабдевању свих поменутих школа. Сложене обавезе које су произилазиле из надлежности банских управа у области просвете оствариване су највећим делом радом посебних органа: Просветног одељења и Бановинског школског одбора.³ Чланови Бановинског школског одбора били су по дужности помоћник бана, начелник Просветног одељења, бански школски надзорник и шеф Одсека за средњу наставу у Просветном одељењу, а затим и по један санитарски, пољопривредни и технички референт банске управе, по један управитељ учитељске, средње, грађанске и народне мушке и женске школе из седишта банске управе, један чиновник највише финансијске власти и пет грађана „који се интересују школом и просветом“, а које је одређивао бан. Бановински школски одбор имао је, по Закону о народним школама, дужност да изради и подноси бану детаљан и образложен предлог оног дела бановинског буџета који се односи на школство у бановини.⁴

Дунавска бановина је, као једна од девет административно-територијалних јединица Краљевине Југославије, установљена Законом о називу и подели Краљевине на управна подручја од 3. октобра 1929. године.⁵ Обухватила је североисточне делове југословенске државе: Барању, Бачку, Банат, Срем (делове бивше Аустро-Угарске, који су заједнички називани Војводином и који су припојени Краљевини Србији одлукама Велике народне скупштине Срба, Буњеваца и осталих Словена новембра 1918. године), као и средишњу Шума-

² Чланом 2. Закона о народним школама држави је дато право да принуди родитеље или старатеље „који занемарују васпитање своје или поверене им деце, на вршење дужности према њима“, па чак и право да „од родитеља или старатеља, који су неспособни за вршење тих дужности (због разних порока, болести или немарности) одузме децу и смести у друге породице или у државне заводе“. Г. Никетић, *Закон о народним школама са свима уредбама, правилима и правилницима за његово извршење*, Збирка закона протумачених судском и административном праксом, св. 158, Београд 1935, 7–8, 58, 100–107, 270–276.

³ *Алманах Краљевине Југославије*. IV. Јубиларни свезак 1929–1931. (С одобрењем Централног Пресбиро-а Претседништва Министарског савета. По званичним подацима саставио Виктор Манакин, главни уредник). Друго издање, Загреб 1932, 256–259.

⁴ Г. Никетић, *Закон о народним школама*, 277–281.

⁵ Закон о називу и подели Краљевине на управна подручја од 3. октобра 1929. године, у: Б. Петрановић-М. Зечевић, *Југославија 1918–1988*. Тематска збирка докумената, Београд 1988, 316.

дију и североисточне делове Краљевине Србије. У том обиму постојала је до априлског рата 1941. године. Седиште Краљевске банске управе Дунавске бановине било је у Новом Саду.⁶

Дунавска бановина сврставана је међу просветно најразвијеније области у Краљевини Југославији.⁷ Аналитичари су почетком тридесетих година често истицали да се може закључити да Дунавска бановина, уз Дравску и Савску, „предњачи у просветним и школским установама у држави“.⁸ На подручју Дунавске бановине било је у школској 1929/30. години укупно 923 основне (народне) школе. У Дравској бановини било је у исто време 100 школа мање него у Дунавској (823), али је однос између броја школа, броја становника и величине територије у Дравској бановини био знатно повољнији.⁹ Просторни потенцијали за одржавање обавезне осмогодишње основне наставе били су различити и у појединим деловима Дунавске бановине.

Табела 1.

⁶ *Алманах Краљевине Југославије*. IV. Јубиларни свезак. 1929–1931, 252, 262, 514.

⁷ Просветним приликама у свакој појединој бановини у Краљевини Југославији значајну пажњу посветио је историчар Љубодраг Димић у делу *Културна политика Краљевине Југославије*. Сажет преглед просветних прилика у Дунавској бановини засновао је на статистичким подацима и извештајима школских надзорника и инспектора Просветног одељења Дунавске бановине о стању народних школа у овој области. Посебно је истакао сложеност националног аспекта просветне политике Краљевине Југославије у Дунавској бановини, која је утицала да образовни систем управо овде буде, с једне стране, „бројно највећи наставни организам у држави, по врстама најразгранатији а по унутрашњем склопу, услед великог присуства националних мањина, најсложенији“, а с друге, да школство током тридесетих година XX века управо у овој области буде „у снажном превирању, уочљивијем у односу на остале бановине“. Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије*, II, Београд 1997, 41, 50.

⁸ Т. Милитар, *Просветне и школске прилике у Дунавској бановини*, *Летопис Матице српске*, књ. 326, св. 1–2/1930, 176; П. М. Јефтић, *Просветне прилике на територији Дунавске бановине*, *Летопис Матице српске*, књ. 329, св. 3/1931, 252.

⁹ У Дравској бановини је просечно на сваких 20 km² и 1.400 становника постојала једна школа, док је у Дунавској бановини однос између броја основних школа и територије износио 1 : 34 (km²), а између броја школа и укупног броја становника 1 : 2.500. *Алманах Краљевине Југославије*. IV. Јубиларни свезак, 285, 521–522.

Крајем тридесетих година вршилац дужности начелника Просветног одељења, Павле Јефтић тврдио је да је у Дунавској бановини крајем 1929. године било 1.012 основних и виших народних школа са 4.524 одељења. Краљевска банска управа Дунавске бановине, Просветно одељење, Пов. IV бр. 1035/1937 Подаци о просветним приликама у Дунавској бановини 1914–1938. (приватна збирка у својини аутора; у даљем тексту КБУ, Пов. IV бр. 1035/1937)

Основно школство у Дунавској бановини почетком тридесетих година XX века¹⁰

ОБЛАСТ	БРОЈ СТАНОВНИКА	БРОЈ ОСНОВНИХ ШКОЛА	БРОЈ ОДЕЉЕЊА	БРОЈ ШКОЛСКИХ ПРОСТОРИЈА	БРОЈ БАКА	ПРОСЕЧАН БРОЈ БАКА У ШКОЛИ / ОДЕЉЕЊУ
Бачка	769.377 (32%)	175 (19%)	1.524 (38%)	1.368 (-156)	83.406 (39%)	477 / 55
Банат	580.089 (24%)	192 (21%)	985 (25%)	1.060 (+75)	59.543 (28%)	310 / 60
Срем	285.534 (12%)	150 (16%)	545 (14%)	486 (-59)	26.232 (12%)	175 / 48
Шумадија	760.444 (32%)	404 (44%)	938 (23%)	1.048 (+110)	46.093 (21%)	114 / 49
Дунавска бановина	2.395.444 (100%)	921 (100%)	3.992 (100%)	3.962 (-30)	215.274 ¹¹ (100%)	234 / 54

У шумадијском делу Дунавске бановине било је после Првог светског рата укупно 356 школских зграда са 760 учioniца. Приближно 18% зграда није било употребљиво, било зато што су биле сувише старе или грађене од „слабог материјала“, а око 24% учioniца није било „удобно“ за одржавање наставе. Обнова школа у Шумадији, које су током Првог светског рата пружале „удобно одмориште“ за „пролазеће војне одреде“, а у време окупације најчешће биле употребљаване као касарне војних и жандармеријских посада или магацини за смештај војне опреме и хране, текла је, према оценама првог шефа Одсека за основну наставу у Просветном одељењу Дунавске бановине угледног педагога Живојина Ђорђевића, током двадесетих година XX века „лагано и тешко“. У обнову старих и оштећених и изградњу нових стотинак школских зграда уложено је током двадесетих година приближно 25 милиона динара, од чега су око 15 милиона инвестирале општине, а остатак од приближно 10 милиона дотирале окружне, обласне, бановинске и државне власти. Изградња нових основних школа у Шумадији била је, према

¹⁰ Подаци о основном школству у Барањи у Алманаху Краљевине Југославије, који је коришћен као извор за ову табелу, нису објављени, па је Барања изостављена и из овог прегледа. Основних школа је у Барањи било 59, што је чинило 6% укупног броја основних школа у Дунавској бановини. Може се, међутим, претпоставити да број одељења у тим школама није био велики (не већи од 2–2,5% укупног броја одељења), као ни број ученика, с обзиром на чињеницу да је становништво Барање чинило само 2% укупног броја становника Дунавске бановине. *Алманах Краљевине Југославије*. IV. Јубиларни свезак, 285, 521–522.

¹¹ Према попису из 1931. године, у Дунавској бановини је становника узраста од 6 до 11 година било приближно 300.000, а узраста од 11 до 14 година око 150.000. *Први резултати пописа становништва на дан 31. марта 1931. године*, Статистички годишњак 1929, Књ. 1, Београд 1932, 72-73.

мишљењу Ђорђевића, значајно олакшана „великом предусретљивошћу и готовошћу народа да бесплатно даде сав материјал па и радну снагу с којом село располаже“.

Почетком тридесетих година XX века у Шумадији је било укупно 447 школских зграда са 1. 140 учioniца. Приближно 90% школских зграда било је, према оценама Ђорђевића, у то време „у хигијенском и педагошком погледу задовољавајуће“. Штавише, први шеф Одсека за основну наставу у Просветном одељењу сматрао је да се може рећи да Шумадија има „најлепше и најмодерније школе“ у Дунавској бановини. Посебно је истицао неколико „угледно и раскошно грађених зграда“, међу којима су биле народне школе у Горњем Милановцу, Живковцима, Шутцима и Сврачковцима (качерски срез), Становима, Забојници и Драгобраћи (гужански), Чумићу (крагујевачки), Белосавцима (опленачки), Вучићу (лепенички), Кораћици (младеновачки), Великом Орашју (орашки), издвајајући нарочито народну школу у селу Орашцу код Аранђеловца, као прави и „достојан споменик Карађорђу великом Вођи Народа и великом чину који се на том месту одиграо фебруара 1804. године“. Чињеница да Шумадија има „репрезентативније зграде за народне школе неголи неки други крајеви где је материјална култура на вишем степену, па и богатство веће“, по мишљењу Живојина Ђорђевића, убедљиво је сведочила о оданости Шумадинаца „народној просвети и култури“.¹² Упркос таквим оценама, неписменост је почетком тридесетих година у шумадијском делу Дунавске бановине била израженија него у северним деловима Дунавске бановине.¹³

Проблеми одржавања обавезне осмогодишње основне наставе у Бачкој, Барањи, Банату и Срему проистицали су из чињенице да је међу приближно 1.500 школских зграда у овим областима неколико стотина било у власништву црквених општина појединих верских заједница (православне, римокатоличке, протестантских, јеврејске). Потпуним подржављењем вероисповедног школства (1920) школске зграде црквених општина предате су са целокупним инвентаром месним школским одборима. У земљишним књигама, међутим, црквене општине су и даље регистроване као власници школских зграда и земљишта на којима су изграђене. У већини случајева то је значило обавезу месног школског одбора да плаћа закуп за коришћење

¹² Ж. Ђорђевић, *Данашње стање народних школа у Шумадији* у: Д. Ђорђевић (Ур.), *Шумадија у прошлости и садашњости*, Суботица 1932, 344–346.

¹³ Према попису становништва из 1921. године проценат неписмених у Војводини био 23, 21%, а у Србији 65, 43%. Љ. Димић, *Југословенска држава, друштво и просветна политика*, у: Љ. Димић и др., *Министарство просвете и министри Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца и Краљевине Југославије 1918–1941*, Београд 2002, 13. Иако је писменост је у Крагујевачком, Пожаревачком и Смедеревском округу, који су ушли у састав Дунавске бановине, била раширенија него у другим деловима Србије, према попису становништва из 1931. године неписмених је и у њима било приближно 45%. У Крагујевачком округу писмених је, према попису из 1931. године, било 49, 86%, Смедеревском 47,43%, а у Пожаревачком 38,35%. М. Исић, *Писменост у Србији у првој половини XX века*, Токови историје, св. 1–2/1993, 98–101.

зграде. Изградња нових школских зграда сматрана је једном од најважнијих претпоставки за онемогућавање црквених општина да „праве сметње“ у спровођењу државне просветне политике.¹⁴

Школске прилике у селу Остојићеву (Потиски св. Никола) указују на основне проблеме основног школства у северним деловима Дунавске бановине. Школске зграде ранијих вероисповедних основних школа коришћене су у Остојићеву за потребе рада државних народних школа све до 1941. године, јер нове нису изграђене. У селу је било пет школа. Свака се налазила у посебној школској згради. Иако су све биле државне, називане су према језику наставе. Две су биле српске, и по једна словачка, мађарска и немачка. За потребе ових школа коришћене су две зграде српске православне црквене општине, једна зграда римокатоличке црквене општине, једна словачке евангелистичке црквене општине и једна зграда (заправо, само магацински простор) у приватном власништву. Једино је државно забавиште било смештено у општинску зграду, која, је иначе, непосредно после Првог светског рата служила за смештај општинске жандармерије. Укупна вредност свих зграда коришћених за школске потребе у селу процењивана је на 450.000 динара.¹⁵

Многе школске зграде у северним деловима Дунавске бановине, преваходно због старости и дотрајалости, неодговарајуће величине или лоше опремљености, нису задовољавале потребе одржавања наставе. Школских зграда почетком двадесетих година, међутим, уопште није било у новооснованим колонијама у Бачкој и Банату.¹⁶ У новим селима и насељима у Барањи, Бачкој и Банату најчешће нису осниване нове школске општине, него су отворана одељења школских општина на чијој су се територији колоније налазиле. Многе колоније добиле су, ипак, скромне школске зграде већ током двадесетих година. У Бачкотополском срезу је, на пример, због великог броја колонизованог становништва до 1929. године подигнуто девет нових школских зграда са споредним просторијама и становима за учитеље. Нове школске зграде подигнуте су током двадесетих година у колонијама у општинама Стара Моравица (у Старој Моравици и колонији Соколац), Бајша (Томиславци), Бачка Топола, (Соколац), Фекетић (Ново Село), Чантавир (две школе у Чантавиру и по једна у Добровољачком селу и Хаџићеву). Велики значај за градњу школских зграда у Бачкотополском срезу током двадесетих година, поред средстава која су уложиле општинске и државне власти, имала су средства добијена од „приватних лица и друштава“. У Сенћанском срезу подигнуте су две школе у Ади, једна у Хоргошу, једна на ко-

¹⁴ 14 КБУ, Пов. IV бр. 1035/1937.

¹⁵ Р. Веселиновић, *Историја Остојићева од најстаријих времена до краја 1964*, Нови Сад 1970, 196.

¹⁶ О аграрној реформи и колонизацији опширније у: Н. Л. Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Бачкој 1918–1941*, Нови Сад 1968; Н. Л. Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Банату 1919–1941*, Нови Сад 1972; Н. Л. Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Срему 1919–1941*, Нови Сад 1975.

лонији Бачко Душаново и једна на колонији Велебит код Старе Кањиже. У Суботичком срезу школске зграде подигнуте су у колонијама Жедник, Зобнатица, Таванкут, Келебија, Мали Београд и Карађорђево.¹⁷ Насељеници добровољачке колоније Старо Ђурђево надомак Темерина, на пример, одлучили су већ на једном од првих сеоских зборова да подигну основну школу. Предвиђени трошкови за изградњу главне школске зграде, соколане, школске кухиње и два учитељска двособна стана износили су око 500.000 динара. Од одлуке до њене реализације прошло је три године. Истовремено је грађена и основна школа у добровољачкој колонији Сириг, која је била део исте школске општине, те је између та два насеља настао спор око коришћења средстава (кредита и помоћи) из општинског буџета. Школа у Старом Ђурђеву је, ипак, завршена до пролећа 1932. године.¹⁸ У Банату су нове школске зграде подигнуте у колонијама Стајићево, Банатски Душановац и Вишњићево код Банатског Деспотовца у Великочечкеречком (Петровградском) срезу. У срезу Јаша Томић нове зграде подигнуте су у колонијама Александрово, Банатско Карађорђево, Војвода Степа и Војвода Бојовић код Немачке Црње. У Ковачичком срезу подигнута је само једна школска зграда на колонији Путниково код Уздина. У Новокањишком срезу подигнута је школа на колонији Подлокањ код Банатског Аранђелова.¹⁹

Градња нових школских зграда у овим срединама имала је посебан културни, национални и модернизацијски значај и захтевала далеко већа улагања од средстава које су за ту сврху издвајали општине, Банска управа и Министарство просвете.²⁰ Многе нове школске зграде, нарочито оне у забаченијим селима, новим насељима и колонијама на пустарама, нису одговарале прописаним хигијенским и педагошким стандардима. Када је генерал у пензији, Милош М. Михаиловић, у августу 1929. године, на захтев Министарства пољопривреде, обишао десетак колонија у јужном Банату, известио је да у многим колонијама има „много деце за школовање“ али не и довољно школских зграда и учионица. Школе су, додуше, постојале у већини колонија, нарочито у оним које су настале у продужетку старих села. Такво стање је забележено у насељима Александров Гај (Купиник), Милетићево, Крива Бара (Марковићево), Стари Лец, Велика Грета, Хајдучица, Мали Жам, Велико Средиште, Влајковац, Павлиш, Селеуш, Владимировец, Банатско Ново Село (на Државном општинском и црквеном добру Велико Село), Плочица (у општини Баваниште) и колонији на Државном и општинском добру код Ковина. У каквом су стању биле школске зграде, није посебно испитивано, али је у многим случајевима наглашено да у постојећим школама нема довољно места за сву децу, а да у неким школских зграда уопште нема. Деца из колоније Биосек (Банатски Соколац), на пример, требало је

¹⁷ КБУ, Пов. IV бр. 1035/1937.

¹⁸ П. Пекарић, *Старо Ђурђево. Име насеља, школа и црква*, Зборник Матице српске за историју, 59-60/1999, 194, 199, 202–203.

¹⁹ КБУ, Пов. IV бр. 1035/1937.

²⁰ Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије*, II, 41–44.

да пешаче 6 километара до најближе школе. Многе колоније остале су, ипак, без школских зграда за народне школе, а тако и без учитељског кадра и могућности за организовање акција народног просвећивања.²¹

У Срему, који је имао специфичан административно-правни статус у Угарској, прилике у основном школству биле су донекле другачије него у Барањи, Бачкој и Банату, или у Шумадији. Према извештајима начелника Сремскомитровачког, Илочког и Иришког среза, школе у Срему већином су и пре Првог светског рата биле у власништву политичких општина, а не црквених. Како је у свом извештају нагласио начелник иришког среза, основне школе на подручју његове надлежности већином су основале „српско-православне школске општине и све су у свом почетку биле вероисповедне, али постепено су прелазиле да их издржавају политичке општине и тиме су прелазиле у државне руке, тако да су 1914. год. биле све опће пучке, дакле државне школе“. У Илочком срезу су у четири од осамнаест села постојале посебне општинске (пучке) школе за децу православне вероисповести, због чега су називане вероисповедним, али су и њих издржавале политичке (управне) општине. На исти начин функционисала је и једна немачка школа у којој је постојало и одељење за децу словачке националности. Такозване српске школе су радиле у зградама које су припадале православним црквеним општинама, док је немачка била смештена у „евангеличкој богомољи“. Међутим, у Шидском срезу је више од 50% школских зграда било власништву црквених општина или приватних лица за које је политичка општина морала да плаћа закупнину. У Сремској Митровици, према извештају градског школског надзорника, постојале су до почетка Првог светског рата две вероисповедне и једна општинска школа. До 1914. године су Опћу пучку школу коју је издржавала општина похађала „деца махом хрватске народности“ и римокатоличке вероисповести. За децу „српске народности“ и православне вероисповести посебну вероисповедну школу издржавала је митровачка српска православна црквена општина. У Сремској Митровици је до 1914. године постојала и једна од бројних „мађарских школа“, које је и у Илочком и у Румском срезу издржавало Јулијанско мађарско друштво из Будимпеште.²² Школских зграда у власништву Јулијановог друштва било је почетком тридесетих година у Срему десетак. Налазиле су се у следећим селима: Бингула, Ердвик, Сот (Илочки срез), Хртковци, Никинци, Платичево, Мали Радинци (Румски срез), Шатринци, Марадик, Нерадин, Врдник-рудник, Ириг (Иришки срез). Јулијанска школа постојала је и у Петроварадину (Новосадски срез). Имовина Јулијановог друштва у Краљевини СХС стављена је почетком 1920. године решењем министра трговине и индустрије под секвестар. Упркос захтевима Јулијановог друштва и

²¹ Озбиљнији проблем у новим насељима представљао је недостатак бунара, грађевинског материјала и путева. Ђ. Гал, *Извештај о приликама у колонијстичким насељима јужног Баната 1931. године*, Зборник Матице српске за историју, св. 24/1981, 183–196.

²² КБУ, Пов. IV бр. 1035/1937.

мађарске владе до почетка тридесетих година 20. века секвестар није укинут. Школске зграде и имања некадашњих јулијанских школа остали су, међутим, у земљишним књигама регистровани „на име Јулијанова друштва у Бидмпешти“, што је довело до спора између Мађарске и Краљевине Југославије.²³

Иако је школских зграда у власништву општина у Срему било више него оних које су закупуване, потреба за улагањем у школство, посебно у изградњу нових школа, била је велика превасходно због тога што је ова област од 1914. године била „уже ратно подручје“, што је довело до великих оштећења школских зграда. За изградњу школа, према извештају среског начелника и Ирига, у овом срезу је из општинских буџета издвојено до 1938. године више од 880. 000 динара. Нове школе добили су Нерадин, Велика Ремета, Крушедол Прњавор, Ривица, Бешеново Прњавор. У Румском срезу је 1918. године, према извештају среског начелника, стање школских зграда било „жалосно“. Многе школе су за време рата биле спаљене (Платичево), док су друге „биле сличније стаји него ли школској згради“ (школа у Хртковцима је заиста и била преуређена стаја). После Првог светског рата подигнуте су нове школске зграде за народне школе у Вогњу, Добринцима, Доњим Петровцима, Доњем Товарнику, Кленку, Никинцима, Платичеву, Суботишту и Брестачу. У колонији Жарковац, у којој су насељене породице добровољаца, за потребе школе купљена је приватна зграда и преуређена у школу са једном учионицом и учитељским станом. У сремскомитровачком срезу подигнута је само једна нова школа у Шишатовцу у општини Лежимир.²⁴

У буџетима школских општина у Дунавској бановини током прве половине тридесетих година није било довољно средстава за подизање нових школских зграда, а ни за поправку и доградњу старих. Школске општине у северним деловима Дунавске бановине (Барања, Бачка, Банат, Срем) успевале су средином тридесетих година да издвоје око 50–75%, а у сиромашнијим деловима Шумадије једва 10–15% средстава за рад народних школа.²⁵ Расходи у општинским буџетима сеоских општина на подручју новосадске Трговинско-индустријске и занатске коморе (Бачка и Срем), међутим, од 1932. године смањивани су „равномерно и стално“. У градским општинама током тридесетих година долазило је наизменично до пораста и смањења расхода, али увек испод нивоа из 1932. године.²⁶ Такво стање битно је утицало на буџете школских општина. Пример из општине Турија у Бачкој потврђује ове оцене. Док су самоуправни издаци за просвету по становнику од 1922. до 1929. године износили 56, 38 динара, у раздобљу од 1929. до 1936. године пали су на 25, 43 динара. Председник општине указивао је да су про-

²³ РОМС, М. 8. 628 (*Извештај Милана Петровића Министарству просвете*).

²⁴ КБУ, Пов. IV бр. 1035/1937.

²⁵ Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије*, II, 41–44.

²⁶ С. Станић, *Привреда Војводине*, Нови Сад 1939, 64–65.

сечни издаци општине у односу на број становника током двадесетих година били „двојиним већи од издатака у раздобљу од 1929. до 1937. год. из разлога, што је поред зидања једне школске зграде, тада била већа скупоба и што то пада баш у доба највећег просперитета, дочим је овај други период пао у доба највеће економске и финансијске кризе, када се је много штедело и када је већ све било много јефтиније“. „Овако стање није допустило да се подигну нове школске зграде за које се указала потреба“, закључивао је. У многим општинама у Дунавској бановини стање је у време економске кризе било још лошије, иако су, према званичним статистичким извештајима од 1918. до 1938. године на подручју које је обухватила Дунавска бановина државни и самоуправни издаци за просвету су, ипак, стално расли од 7 динара по становнику у 1918. години на 83,77 динара у 1938. години. Број новоизграђених школских зграда за основне школе на подручју Дунавске бановине није био сразмеран израженом расту издатака државе и општинских управа за школство. Од 1918. до 1929. године изграђено је 111 нових школских зграда, а од 1929. до 1938. године 79 (укупно 190). До почетка 1937. године Банска управа је неповратно издала на име помоћи општинама за подизање школских зграда преко 8 милиона динара, а на име позајмица око 4,4 милиона.²⁷ Ипак, у целој Дунавској бановини су током прве половине тридесетих година, према оценама начелника Просветног одељења, „след сталног прилива ученика, школске зграде постале (су) тескобне“, те је скоро у свакој одржавана „полудневна настава, штетна и по здравље ученика и наставника“, док су „сиромашни колонисти и добровољци“ због велике економске кризе били „у апсолутној немогућности да за своју децу подигну школе“.²⁸ Основна школа у колонији Мишићево код Бајмока била је, на пример, смештена у кућу једног од колонизованих добровољаца из Првог светског рата, саграђену уз материјалну помоћ државе.²⁹ Индикативно је, такође, да су начелници срезова на подручју Баната, Бачке и Барање и крајем тридесетих година упозоравали Банску управу да је крајње време да се школске зграде „презму од црквених општина или да се саграде нове“.³⁰

За подизање школских зграда у Дунавској бановини од 1930/31. до 1937/38. године држава је уложила 13, 25% укупних државних улагања у том периоду (приближно 2, 6 милиона динара), што је било сразмерно величини и броју становника ове области. Суме издвајане за просвету у Дунавској бановини достизале су крајем тридесетих година приближно петину укупних издатака свих бановина за исту сврху. Осим у Савској, ни у једној другој ба-

²⁷ КБУ, Пов. IV бр. 1035/1937.

²⁸ Са пуно оптимизма предвиђало се да би, ипак, у најскоријем времену требало да све колоније буду „снабдевене новим хигијенским зградама“. *Експозе начелника Просветног одељења Јована Пејровића на заседању Банског већа приликом расправе о буџету за 1935/36. годину*, Дан, 5. 2. 1935, 3.

²⁹ З. Вељановић, *Мишићево (1925-1996)*. Прилози за монографију села Мишићево, Суботица 1996, 27.

³⁰ КБУ, Пов. IV бр. 1035/1937.

новини се крајем тридесетих година 20. века није толико инвестирало у школство.³¹ Почетком 1937. године, међутим, заостајање Дунавске бановине за другим областима у држави, упркос распрострањеном уверењу да још увек представља „најкултурнију покрајину“, више се није могло превиђати.³² Начелник Просветног одељења Дунавске бановине морао је почетком 1937. године да јавно призна да улагања у основно школство не одговарају „огромном“ броју ученика основних школа у овој бановини. Иако су инвестиције у градњу нових школских објеката у Дунавској бановини биле велике у односу на прилике у другим бановинама, нису биле ни приближно довољне да се задовоље потребе овог подручја.³³

Табела 2.

Званични подаци о развоју основног школства на подручју Дунавске бановине од 1914. до 1938. године³⁴

	1914	1914-1918	1918-1929	1929-1938
Осн. и више народ. школе / одељења	951 / 3.759	948 / 3.863	1.012 / 4.524	1.044 / 5.060
Издаци државе за осн. и више нар. школе по 1 становнику	2,03 дин.	7,03 дин.	36,96 дин.	83,77 дин.
Динамика изграђивања школских зграда	12	22	111	79
Укупан број ђака	123.328	144.506	212.413	292.274
Просечан број ђака у одељењу	33	37	47	58

Управитељ Државне народне школе у Товаришеву (срез Бачкопаланачки) језгровито је описао прилике у основном школству у већини села у Бачкој крајем тридесетих година XX века. „Какве су зграде биле 1918. године, такве су и сада“, обавештавао је школског надзорника бачкопаланачког среза у марту 1938. године, а „нова није подигнута ни једна“. Ипак, у Одачком срезу подигнуте су две школске зграде, у Вајској и Филипову, а у Србо-

³¹ Више је уложено једино у Вардарску и Зетску бановину, које су у том погледу биле изузетно неразвијене. Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије*, I, 130, 149–151.

³² Л. Атанацковић, *Богаџа или сиромашна Војводина*, Дан, Божић 1937, 17.

³³ *Експозе начелника Просветног одељења г. Милана Миличића. Заседање Банског већа Дунавске бановине*. Културно-привредни преглед, март-април 1937, 72–78.

³⁴ Табела је састављена на основу Извештаја в. д. начелника Просветног одељења Дунавске бановине Павла Јефтића бану Дунавске бановине Светиславу Рајићу, од 11. априла 1938. године. КБУ, Пов. IV бр. 1035/1937.

брану су општинске власти, упркос томе што укупни издаци из општинског буџета за школске сврхе нису прелазили 20 динара по становнику, успели да током тридесетих година подигну три школске зграде. И у Барањи су током тридесетих година подигнуте три нове школске зграде у Браћином Врху (1933), Дарди (1935) и Кнежевим Виноградима (1936), али је и у овој области већина школских зграда закупљивана. Прилике нису биле боље ни у Банату. Срески начелник Великокикиндског среза указивао је 1938. године да је „стање школа“ у његовој надлежности „једва нешто боље од оног из 1918. године“. Према његовом мишљењу, „када је држава 1920. године преузела све школе, овдашњи свет, навикао из раније да држава подмирује све потребе својих школа, очекивао је да ће и сада тако бити и дуго се није мирио са потребом да школски одбор снабдева државне школе намештајем и училима. Које то, а које стварно сиромаштво, поготово после 1929. године када је настала криза, имали су за последицу отежано снабдевање школе, које се сводило на подмиривање само онога што је најнужније и без чега се није могло бити. Зато наше школе и данас још раде у оним истим зградама од којих су многе још пре рата биле тескобне и неподесне и скоро са истим намештајем“.³⁵

Начин финансирања градње нових и одржавања постојећих основних школа у Краљевини Југославији битно је утицао да инвестирање у развој основног школства у многим деловима земље буде „неуредно, непотпуно или никако“. Такве оцене потврђивале су и прилике у Дунавској бановини, иако је стање у овој области било боље него у другим крајевима.³⁶ У Министарству просвете констатовано је средином тридесетих година да у сиромашнијим општинама Краљевине Југославије основних школа никада неће ни бити ако начин финансирања њихове изградње и одржавања не буде измењен.³⁷ Почетком априла 1937. ступила је на снагу Уредба владе Милана Стојадиновића, којом је било предвиђено да издржавање основних школа буде пренето са општинских на бановинске управе.³⁸ Због промењеног начина финансирања народних школа, предложени буџет Просветног одељења Дунавске бановине за 1937/38. годину био је пет пута већи у односу на претходну буџетску годину. Износио је приближно 38 милиона динара (19, 8% од укупних средстава у бановинском буџету). Од те суме је око 30 милиона ди-

³⁵ КБУ, Пов. IV бр. 1035/1937.

³⁶ М. Борђевић, *Народно просвећивање путем школе. Најредак народних школа у Дунавској бановини*, Глас Матице српске, април 1939, 60.

³⁷ Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије*, I, 366–368; Љ. Димић и др., *Министарство просвете и министри...*, 55, 57, 150.

³⁸ Та Уредба је, иначе донета још 11. августа 1936. године и њено ступање на снагу је, наводно, изазвало „бурно одобравање“ посланика Народне скупштине Краљевине Југославије. Експозеи Добривоја Стошовића, министра просвете, одржани у Народној скупштини и Сенату приликом претреса буџета Министарства просвете за 1937/38. годину, Београд 1937, 15.

нара било предвиђено за материјалне трошкове рада основних школа.³⁹ Највећи износи међу издацима за издржавање основних школа били су намењени за куповину огрева и осветљење школских просторија (приближно 4, 5 милиона динара), плаћање станарине и огрева за наставнике у селима (око 2, 7 милиона динара), управитеље. За грађење нових школских зграда и оправку и кречење постојећих било је намењено приближно 2, 5 милиона динара, а 1, 5 милион за плаћање станарине изнајмљених школских зграда.⁴⁰ У односу на средства издвојена за просвету у Дунавској бановини, једино је буџет Техничког одељења био знатно већи (око 72, 5 милиона), док су буџетска средства свих осталих одељења била неупоредиво мања. Све инвестиције у Дунавској бановини морале су, ипак, бити ограничене због трошкова изградње банске палате. У нови објекат је требало сместити сва одељења Банске управе (до тада распоређена у дванаест објеката у Новом Саду), за шта је требало потрошити готово половину предвиђених средстава за ванредне расходе 15 милиона динара. Од те суме 7 милиона било предвиђено за облагање бановинске палате мермером.⁴¹ У то време је, према проценама шефа Одсека за основну наставу Просветног одељења Банске управе, у Дунавској бановини већ недостајало најмање 300 нових школских зграда. У Одсеку за основну наставу регистровано је још приближно 200 зграда, које је требало проширити или реновирати. Такве прилике битно су утицале да од укупног броја деце школског узраста у Дунавској бановини почетком 1937. године само 76, 41% заиста похађа основну школу.⁴²

Предложени буџет Просветног одељења Дунавске бановине за 1938/39. годину износио је приближно 48, 2 милиона динара. Укупна сума расхода била је за око 10 милиона динара већа од одговарајућег износа у претходној години. Начелник Просветног одељења Милан Миличић морао је, ипак, да призна да за задовољавање основних потреба школства у Дунавској бановини почетком 1938. године недостаје најмање 585 школских зграда, а да средстава за њихово подизање нема довољно.⁴³ За утеху, у седишту Краљевске банске управе Дунавске бановине, у близини банске палате, за чију је градњу током тридесетих година потрошено преко 50 милиона динара, отворена је 18. фебруара 1938. године нова, модерно опремљена зграда новосадске Огледне основне школе „Краљевић Андреја“, у оно време „елитна просветна установа са 12 одељења, трећа тог ранга установљена у Краљевини Југо-

³⁹ Дан, 23. 2. 1937, 3.

⁴⁰ Буџет Дунавске бановине за 1937–38, Нови Сад 1937, 45–47.

⁴¹ За израву „скупоценог стилског намештаја“ за опремање просторија новоизграђене банске палате издвојено је те године 6 милиона динара, што је изазвало оштру полемику између тадашњег начелника Техничког одељења Банске управе Ђорђа Гаспаринија и председника Инжењерске коморе Стевана Радивојевића. Укупни трошкови изградње, без намештаја и друге опреме, износили су преко 58 милиона динара. Д. Станчић-М. Лазовић, *Бановина*, Нови Сад 1999, 34–36, 39.

⁴² Дан, 3. 2. 1937, 3.

⁴³ Дан, 25. 2. 1938, 2.

славији“.⁴⁴ Недостатак школских зграда за основне школе у Дунавској бановини био је изузетно погодан за политичку инструментализацију. Тако је, на пример, бан Дунавске бановине Светислав Рајић у септембру 1938. године лично обишао неколико салашарских насеља и добровољачких колонија у околини Сомбора. У Жарковцу је, заједно са министром пољопривреде Светозаром Станковићем и председником среске и месне организације ЈРЗ Цветом Маглићем, присуствовао освећењу нове школске зграде. С обзиром на то да је током 1938. године градско представништво у Сомбору помогло подизање ове, као и још три нове школске зграде у тој општини, Маглић није пропустио ову прилику да изјави (наглашавајући да је „далеко од сваке помисли“ да брка политику са просветом) како је овај напредак проистекао „из дела које је остварено по програму Југословенске радикалне заједнице“. Обавестио је окупљене мештане и о плановима за будући рад Краљевске владе и „великог вође“ Милана Стојадиновића.⁴⁵ Обилазећи октобра 1938. године колонију Растина у околини Сомбора, бан Рајић је наишао на школу смештену у зграду која је била у тако лошем стању да је претила озбиљна опасност да ће се срушити. Одмах је школи доделио хитну помоћ од 45. 000 динара. Вест о томе изазвала је међу колонистима „неописану радост“, јер је, према наводима извештача новосадског листа Дан, ово био први случај да се њиховој молби за помоћ у решавању овог проблема „тако брзо и неочекивано изашло у сусрет“. Истог дана, на првој страници овог листа објављена је одлука председника владе Милана Стојадиновића о расписивању парламентарних избора.⁴⁶ Предизборна обећања о подизању нових школских зграда, нарочито у сеоским срединама, остала су неостварена. До краја тридесетих година начело обавезног осмогодишњег школовања у Дунавској бановини није било спроведено. На то је битно утицао недостатак простора за одржавање наставе.⁴⁷ Народне школе у Дунавској бановини биле су почетком 1939. године смештене у 2. 270 зграда. Тај број био је, према оценама вршиоца дужности начелника Просветног одељења Павла Јефтића, недовољан. Поред тога, у 768 школа настава је одржавана у две смене. Нужно је, према мишљењу Јефтића, било подићи барем још 631 нову зграду.

⁴⁴ Наредбу о отварању једне основне школе у сваком од бановинских средишта донео је министар просвете Добривоје Стошовић 1937. године, на основу позитивних резултата постигнутих у првој школи такве врсте Огледној школи „Краљ Александар Први“ у Београду. Љ. Димић и др., *Министарство просвете и министри...*, 150.

⁴⁵ Дан, 6. 9. 1938, 5.

⁴⁶ Дан, 12. 10. 1938, 3.

⁴⁷ Начелник г. др. Милан Петровић о просветним приликама у Дунавској бановини, Дан, 28. 2. 1940, 3.

Почетком 1939. у току је била градња 38 школских објеката, завршавало се 30, а два су била на почетку градње.⁴⁸

Иако се могла подичити тиме да у целој земљи по развијености основног школства заостаје само за Дравском бановином, од укупног броја одељења народних школа у Дунавској бановини само је приближно 10% одељења припадало такозваним вишим народним школама. У школској 1938/39. години виша одељења основана су у педесетак места Дунавске бановине, преваходно захваљујући упорности и истрајности притиска општинских власти и школских надзорника на школске управе. Бановински школски одбор указивао је да то није довољно, преваходно зато што се више народне школе не отварају „баш у оним мањим местима, где би она у пуној мери извршила за четири године, односно за осам година свога постојања, препород у просвећивању народа и тим постигла циљ прописани Законом за народне школе“. Недостатак виших народних школа проистицао је у Дунавској бановини и из недостатка школског простора уопште. Крајем тридесетих година XX века чак се и у „најнапреднијим градским општинама“ у Дунавској бановини дешавало да се деца у учионицама „готово гуше, јер их има по 70 и 80 у реду“.⁴⁹

Нови начелник Просветног одељења Дунавске бановине, Милан Петровић, упозорио је јавност почетком 1940. године да се настава и у основним и у средњим школама у овој бановини, а нарочито у њеним северним деловима, одржава у зградама, од којих је неколико десетина толико старо „да су избрисани сви трагови из којих би се могло закључити када су саграђене“. Двдесетак школских зграда саграђено је у XVIII веку, а међу онима које су „млађе“ и „новије“, око 200 је потицало из прве половине XIX века.⁵⁰ Само су ретке међу њима, по Петровићевим речима, „доживеле срећу да у дуговеком службовању своје народној просвети доживе и коју генералнију оправку, али их има и таквих, нарочито у сиромашнијим општинама нашим, које нису могле бити те среће, него још и данас служе верно и истрајно у онаком облику како су биле саграђене у давној прошлости, не показујући нима ло воље да воде рачуна о промењеним захтевима модерне педагогије“. Предвиђени износ буџета Просветног одељења Дунавске бановине за 1940. годину од нешто више од 35 милиона динара Петровић је сматрао изразито недовољним да се такво стање битније промени.⁵¹ Задовољење бројних „хитних“ потреба основног школства у Дунавској бановини није могло, по његовом мишљењу, да „добие израза“ у буџету за 1940. годину, из кога су

⁴⁸ Дан, 22. 2. 1939, 1; Рад Банског већа Дунавске бановине (20–24. фебруара 1939). Експозе заменика начелника Просветног одељења г. Павла Јефтића, просветног инспектора, Културно-привредни преглед, фебруар-март 1939, 67–77.

⁴⁹ М. Ђорђевић, *Народно просвећивање путем школе*, 60–61.

⁵⁰ У Чуругу у Бачкој, на пример, државна основна школа је током целог раздобља између два светска рата била смештена у чак 13 зграда, које су већином потицале из XIX века. Чуруг кроз историју, Нови Сад 2002, 264–265.

⁵¹ М. Петровић, *Проблеми школских зграда*, Дан, Божић, 1940.

због равнотеже морали бити избачени „сви издаци за инвестицију“.⁵² Тадашњи бан Дунавске бановине Јован Радивојевић саглашавао се са Петровићевим оценама да би, због бројности дотрајалих и нехигијенских школских зграда и недостатка болничких просторија у Дунавској бановини, требало „без одлагања“ подићи зајам, како би ови проблеми били барем делимично решени. С друге стране, није могао остати равнодушан ни према чињеници да би такав зајам, поред већ склопљеног уговора о позајмици средстава од Државне хипотекарне банке намењених за изградњу путне мреже у Дунавској бановини у дужини од око 700 километара, могао „штетно деловати на ток доцнијег буџетирања“.⁵³

Табела 3.

Преглед издатака за грађење основних школа по ставкама из буџета Краљевске банске управе Дунавске бановине у раздобљу од 1930. до 1941. године⁵⁴

Година	Укупни издаци КБУ Дунавске бановине по ставкама буџета (дин)	Издаци КБУ за грађење зграда за основне школе	
		дин.	%
1930	172.310.914	6.000.000 ⁵⁵	3,5
1931	160.661.911	2.070.000	1,3
1932	131.800.000	4.000.000	3
1933	143.596.280	3.000.000	2,1
1934	138.530.223	2.830.000	2
1935	121.992.235	2.500.000	2

⁵² Јавност је, с тим у вези, обавештена да је, с обзиром на то да инвестиционе потребе нису могле бити задовољене из редовних буџетских кредита, Банска управа одредила своту од 4,5 милиона (из већ подигнутог зајма од 20 милиона динара) за градњу зграде за Другу мушку гимназију у Новом Саду и 1,5 милион динара за доградње гимназијских зграда у Пожаревцу, Горњем Милановцу, Вршцу и Сомбору. Поред тога, Влада Краљевине Југославије одобрила је Банској управи Дунавске бановине подизање још једног зајма од 11 милиона динара код Штедионице Дунавске бановине, из кога је требало намирити остале потребе школства. Дан, 28. 2. 1940, 3–4.

⁵³ Дан, 27. 2. 1940, 3.

⁵⁴ Подаци су преузети из буџета Дунавске бановине од 1930. до 1941. године, одобрених посебним решењима од стране Министарства финансија.

⁵⁵ За грађење бановинске палате било је исте године у буџету Техничког одељења предвиђено 10.000.000 динара. Буџет Дунавске бановине за 1930–1931, 20, 186.

О издржавању државних основних школа у сеоским срединама у Дунавској бановини, којих је почетком 1940. године било 936 (87%) старала се Банска управа, док су материјалне трошкове рада 140 градских основних школа (13% од укупног броја) сносили градови. Начелник Просветног одељења Дунавске бановине Милан Петровић истицао је почетком 1940. године да ни Банска управа, ни градске општине нису у могућности да приступе подизању нових школских зграда „у већем обиму“ из редовних буџетских средстава, пошто су „потребе за школским зградама на свима странама велике и хитне“.⁶² Годину дана касније могао је само поново да констатује да су стварне потребе у области основног школства и народног просвећивања у Дунавској бановини још увек много веће од могућности њиховог задовољења.⁶³ Иако је за девет месеци 1941. била предвиђена приближно иста сума као и за свих дванаест претходне године, начелник Просветног одељења указивао је да се уопште не ради о повећању, већ да је, „када се има у виду огромно поскупљење свега материјала и радне снаге потребне за материјално издржавање наших школа“, у школству неопходно применити крајњу штедњу. При изради буџета, наглашавао је, морале су бити смањене „све позиције, које су се могле смањити, иако због тога незадовољене многе потребе тангирају

⁶² За подизање бановинске палате у Новом Саду било је исте године предвиђено 10.000.000 динара. Буџет Дунавске бановине за 1936–37, 45, 55.

⁶⁷ 1.500.000 динара било је намењено за изнајмљивање зграда других власника. Буџет Дунавске бановине за 1938–39, 50–51.

⁶⁸ Станарине за изнајмљене школске зграде остале су непромењене (1.500.000 динара). Буџет Дунавске бановине за 1939–40, 69–71.

⁶⁹ Иако је тај износ био номинално исти као и 1937. године, издвајања за наведене сврхе била су знатно смањена у односу на 1937. годину, с обзиром да је грађевински материјал у међувремену знатно поскупео. Буџет Дунавске бановине за 1940–41, 70–71.

⁶⁰ Буџетска 1941. година почињала је 1. априла и трајала до 31. децембра 1941. године. Правилник о извршењу буџета Дунавске бановине за 1941. годину, у: Буџет Дунавске бановине за 1941. годину, Нови Сад 1941, 7.

⁶¹ Од ове суме приближно је 1,5 милиона динара било предвиђено за станарину за изнајмљене школске зграде. Буџет Дунавске бановине за 1941, 86–87.

⁶² Дан, 15. 3. 1940, 1; *Експозе буџета Просветног одељења за 1940/1941. годину*, Културно-привредни преглед, јули-септембар 1940, 301–311.

⁶³ Дан, 6. 3. 1941, 3.

животне интересе наших школа, нарочито у погледу инвестиција“. Више од 75% буџета Просветног одељења Дунавске бановине било је намењено за материјалне трошкове рада постојећих основних (народних) школа: приближно 26 милиона динара (око 24. 100 динара просечно по школи, око 110 динара по ученику). Приликом креирања буџета уважена је чињеница да су грађевински материјал и огрев поскупели за 20% у односу на претходну годину, али поскупљења су, заправо, била знатно већа. Начелник Просветног одељења упозоравао је стога да ће све школе у Дунавској бановини морати „врло штедљиво и опрезно руковати кредитима и материјалом који им Просветно одељење буде стављало на расположење тако да се са предвиђеним свотама изиђе на крај без већих тешкоћа“, уз наду да ће значајније инвестиције усмерене на решавање проблема недостатка школских зграда у Дунавској бановини, ипак, „евентуално“ бити могуће у будућности.⁶⁴

BILJANA ŠIMUNOVIĆ BEŠLIN Ph. D.

Space potentials of the primary education within the Danube district (1929–1941)

Summary

Within the Danube district (banovina), administrative-territorial unit of the Kingdom of Yugoslavia, that during the 30s consisted of Baranja, Bačka, Banat, Srem and the central parts of Šumadija, the primary education was organized in approximately 2. 000 school buildings. The needs for the construction of new buildings for primary schools, as well as the enlargement and reparation of the already existing school facilities had been extremely large within the Danube district. In Bačka, Baranja, Banat and Srem that had been expressed especially within the areas where the State primary schools had been placed inside the old school buildings that were the property of the parishes of the certain religious groups and within the newly founded colonies of WW I volunteers. According to the official data, in the Danube district from 1929 to 1937, 79 buildings for primary schools were built. According to the expert estimates, the needs for the space, inside of which the obligatory primary education would take place, were almost ten times larger. Since 1937, the construction of the new school buildings for the primary schools was under the authority of the school communities. Most primary schools within the Danube district (approximately 87%) had been located within the village boroughs, that were not able to provide the appropriate means for the purpose, during the first half of the 30s of the XX century. To the increase of the investments into the primary schools constructions within the Danu-

⁶⁴ *Експозе (начелника з. др. Милана Пејровића) о буџету Просветног одељења и стању у средњих школа у Дунавској бановини, Дан, 19. 3. 1941, 2.*

be district did not happen even in the end of 30s, although, according to the Decree of the Milan Stojadinovićs Government, from 1937, the taking care of the space providing for the work of the primary schools passed under the jurisdiction of the Royal Governorrs Department of the Danube district. On the eve of World War II, the space potentials for the development of the obligatory eight-year primary education within the Danube district did not correspond the needs, and the conditions for solving that problem were extremely bad.

CIP– Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

94(082)

ИСТРАЖИВАЊА / главни и одговорни уредник
Бранко Бешлин. – 1971, 1–1992, 14 ; 2004, 15–. – Нови Сад :
Филозофски факултет, Одсек за историју, 1971–1992 ;
2004–. – 24 cm

Повремено.
ISSN 0350-2112

COBISS.SR-ID 17763584

